

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
M.FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FƏRİD ƏLƏKBƏRLİ

AZƏRBAYCAN FENOMENİ:

TARİX VƏ MÜASİRLİK

*F.Ələkbərlinin "Azerbaijan International" jurnalında
(ABŞ) ingiliscə dərc edilən məqalələrinin
Azərbaycan dilinə tərcüməsi*

Bakı

“Nurlan” - 2008

BAŞ REDAKTOR:

Betty Bleyer,

“Azerbaijan International” jurnalının (ABS) redaktoru.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə və mətnin redaktəsi:

**Arzu Ağayeva, Gülnar Aydınmırova, Aytən Əliyeva, Ülviyyə
Məmmədova, Aydan Nəcəfova.**

**Fərid Ələkbərli. Azərbaycan fenomeni: tarix və müasirlik.
Bakı, “Nurlan”, 2008, 164 C.**

Bu kitabda tarix elmləri doktoru Fərid Ələkbərlinin Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti mövzusunda “Azerbaijan International” jurnalı (ABS) üçün ingiliscə yazdığı, və orada 2000-2005-ci illərdə dərc edilən məqalələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi verilir. Tərcümələr müəllifin düzəliş və əlavələri ilə nəşr olunur. “Azerbaijan International” jurnalı dünyanın 70-dən çox ölkəsində yayımlanan və Azərbaycan haqqında həqiqətləri dünyaya çatdıran etibarlı mənbədir. “Azerbaijan International” jurnalının www.azer.com saytı İnternetdə Azərbaycan haqqında ən böyük ingilisdilli məlumat mənbələrindən biridir

© Azerbaijan International, 2008

© Fərid Ələkbərli, 2008

Bu kitabda tarix elmləri doktoru
Fərid Ələkbərlinin
Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti mövzusunda
“Azerbaijan International” jurnalı üçün (ABŞ)
ingiliscə yazdığı və orada 2000-2005 illərdə dərc
olunan məqalələrinin Azərbaycan
dilinə tərcüməsi verilir.

“Azerbaijan International” jurnalı
dünyanın 70-dən çox ölkəsində yayımlanan və
Azərbaycan haqqında həqiqətləri
dünyaya çatdıran etibarlı
mənbədir.

“Azerbaijan International” jurnalının
www.azer.com
saytı İnternetdə Azərbaycan
haqqında ən böyük ingilisdilli məlumat
mənbələrindən biridir.

Tərcümələr müəllifin düzəliş və
əlavələri ilə nəşr olunur.

MÜƏLLİF VƏ ONUN ƏSƏRLƏRİ HAQQINDA

XARİCDƏN GƏLƏN ƏKSSƏDALAR

Betti Bleyer (ABŞ)

"Azerbaijan International" jurnalının redaktoru.

AZƏRBAYCANIN TİBBİ ƏLYAZMALARI: ONLARIN SİRLƏRİNİN AÇILMASI

*"Müasirlərimiz necə də səhv edir, onlardan qabaq
yaşayan həkimlərin heç bir şey bilmədiklərini düşünəndə!"*

İbn Sina, XI əsr

Baş ağrısından necə qurtulmalı? Bir tablet aspirin içməliyik? Bəlkə təmiz hava almalıyıq? Yaxud duş qəbul etməliyik? Üç yüz il bundan qabaq Azərbaycan alimi Məhəmməd Yusif Şirvani sizə dayanmaq və, həqiqi mənada, qızılgülləri qoxulamaq məsləhət edə bilərdi. Hesab olunurdu ki, qızılgüllün ətri baş ağrısını sağaldır. Başqa qədim həkimlər sizə badımcan yemək, yaxud musiqiyə qulaq asmağı tövsiyyə edə bilərdilər. Bəziləri isə sizin üçün balıxızın altına qoymaq üçün sehirlər yazırdılar.

Qədim loğmanların reseptləri haqqında biliklərimizi necə artırma bilərik? Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasında 390 qədim tibb kitabı, o cümlədən IX əsrdən bu yana yazılmış 363 tibb əlyazması vardır. Onların çoxusu o dövrün rəsmi yazı sistemi olan ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Bu əlyazmalardan 70 ərəb, 71 türk, qalanları isə fars dilində yazılmışdır.

Dr.Fərid Ələkbərli tibb tarixçisidir; onun 33 yaşı var (*məqalə 1997-ci ildə yazılmışdır – ped.*). O, öz elmi karyerasının böyük bir hissəsini qədim tibb əlyazmalarının tədqiqinə həsr etmişdir. Alim ümid edir ki, qədim müdriqliyin gizlədən sirr pərdəsini qaldıra biləcək, və bu qədim müdriqliyi müasir dünya ilə "danışmağa" vadar edəcək. Ələkbərli Əlyazmalar İnstitutunda 1986 ildən, Bakı Dövlət Universitetini bitirdikdən sonra işləyir.

Onun peşəsi heç də asan deyil. Bircə o fakt ki, Azərbaycan XX əsrdə üç dəfə öz əlifbasını rəsmi olaraq dəyişmişdir (1929 - ərəbdən latına, 1939 – latından kirilə, 1991 – kirildən yenidən latına) qədim ənənəvi təbabət traktatlarının deşifrə edilməsini xeyli çətinləşdirir. Cəmi 70 il bundan qabaq bütün Azərbaycanlılar üçün adi görünən biliklər, bugün kifayət qədər ezoterik (irfani) olmuşlar.

Ondan başqa, türk sovet respublikalarında latın əlifbasına keçid zamanı, İslamla eyniləşdirilən ərəb əlifbasına və onunla bağlı hər şeyə qar-

şı sistematik, vəhşi kompaniyalar aparılırdı. Yaşı 80-i ötmüş Azərbaycanlılar şəxsən təsdiq edə bilərlər ki, onları dini olub olmamasından asılı olmayaraq bütün qədim kitabları toplamağa və tonqala atmağa məcbur edirdilər. Ona görə bir çox əlyazmalar, o cümlədən tibb kitabları, odda yandırılmışdı. Bu "təmizləmə" nəinki Azərbaycanın, bütün dünyanın elm və mədəniyyətinə ödənilməz xəter yetirmişdir...

Fərid Ələkbərli dərk edirdi ki, iki regional dili (ərəb və fars dilini) bilmək, qədim təbabətin sirlərinə bələd olmaq üçün kifayət deyil. "İlk öncə siz ərəb əlifbasının müxtəlif xətt üslublarını və kalligrafiya sistemlərini deşifrə etməyi öyrənməlisiz" - deyir alim. Bunu o yaxşı bilməlidir, axı onun doktorluq dissertasiyasında 47 orta əsr tibb mənbəsi araşdırılmışdır. Onlar haqqında məlumat Fərid Ələkbərlinin aşağıdakı kitablarında da vardır: "Orta əsr və müasir Azərbaycan dərman bitkilərinin müqayisəli təhlili" (rus dilində), "Treatment Methods Used in Medieval Azerbaijan" (ingilis dilində), "Şərq təbabəti və milli xərəklərimiz" (Azərbaycan dilində), "Şərabnamə" yaxud "Şərablar haqqında kitab" (Azərbaycan dilində).

Yazıların deşifrə edilməsindən daha da çətin olan bir iş, bitki və xəstəliklərin qədim adlarının, eləcə də tibb terminlərin düzgün identifikasiyasıdır. Tibbi biliklər orta əsr həkimləri tərəfindən müxtəlif regionlardan toplandığına görə, çox vaxtı eyni anlayışlar müxtəlif terminlər vasitəsi ilə ifadə olunurdu.

Fərid Ələkbərli belə nəticəyə gəldi ki, tədqiqatçının elmi hazırlığı nə dərəcədə dərin və genişdirsə, onun orta əsr tibb mətninin mənasını başa düşmək şansı da bir o qədər genişdir. Alim vurğulayır ki, tibb tarixinin öyrənilməsi eczacılıq, mineralogiya, zoologiya, botanika və başqa fənlər üzrə fundamental biliklər tələb edir.

Fərid Ələkbərli qeyd edir ki, Şərq təbabəti profilaktikaya böyük önəm verir. Bütövlükdə, İnstitutun kolleksiyasında olan əlyazmalar üç əsas istiqamətə üstünlük verir – profilaktika, müalicə və eczacılıq.

Adətən belə əlyazmalar saray əyanları tərəfindən sifariş edilirdi. Cəmi bir neçə kitab yaradılırdı, onlar da katiblər tərəfindən əllə köçürülürdü. Fərid Ələkbərli qeyd edir ki, türk dilində yazılmış tibbi əlyazmaların çoxsu ensiklopedik xarakter daşıyır, və eyni zamanda konkret və yığcamdırlar. Onların əksəriyyəti daha çox praktiki, nəinki nəzəri səciyyə daşıyır, və müxtəlif mənbələr, məsələn hind, çin, ərəb və yunan qaynaqları əsasında yaradılıb[...]

Fərid Ələkbərli qeyd edir ki, qədim tibb reseptlərinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. O hesab edir ki, əvvəlcə onlar laborator və kliniki yoxlamalardan keçməlidir. Başqa tərəfdən alim dərk edir ki, qədim mənbələr müasirlərimizin də istifadə edə biləcək dərin informasiya qatına malikdir. Gördüyümüz kimi, hələ çox işlər görülməlidir! Və çox az tibb tarixçiləri bu gün bu işə cəlb olunmuşdu. Fərid Ələkbərli müəyyən etmişdir ki, qədim əlyazmalarda təsvir olunan 724 dərman bitkisindən, hal-hazırda cəmi 466 növü Azərbaycan ərazisində yayılmışdır. Onların 252 növü tibbi məqsədlərlə heç cürə istifadə olunmur...

Alim təəssüflə bildirir ki, bugün (*məqalə 1997 ildə yazılmışdır – red.*) Azərbaycanda çox az gənc elmlə məşğul olmaq istəyir. Akademik

tədqiqatlar maliyyə yardımı tələb edir – maliyyə baryeri bu istuqamətdə böyük tormozdur...

O, həmçinin deyir ki, hər adam belə iş üçün yaramır. Elmi tədqiqatlar aparmaq üçün insan analitik düşüncəyə malik olmalıdır. O deyir: "İnsanlar şair, yaxud rəssam qismində doğulduqları kimi, siz də alim kimi doğulmalısınız". Fərid Ələkbərliyə əsasən, dünya qədim əlyazmalarda gizlənən sirlərin açılmasından real xeyir əldə edə bilər. "Yadınızda saxlayın ki, müasir tibbin cəmi bir neçə yüz il yaşı var, halbuki ənənəvi tibbi minilliklər boyu toplanılmışdır". İş arası, Fərid Ələkbərli uşaqlar üçün Azərbaycan dilində kitab yazmışdır. Kitabın adı "Elmi nəğillər"dir və orada fotosintez, simbioz, immunitet, tüfeylilik, viruslar, DNT, RNT kimi 30-a yaxın elmi anlayışlar uşaqlara sehrli nəğil janrında təqdim olunur. Alim ümid edir ki, kitab yaxın zamanlarda nəşr olunacaq, və uşaqlar elmin möcüzəli aləminə valeh olacaqlar.

Betty Blair, "The Medical Manuscripts of Azerbaijan - Unlocking their Secrets". Azerbaijan International 5.2, Summer 1997, pp.51-53

JİN PATTERSON (ABŞ)

"Azerbaijan International" jurnalı.

FƏRİD ƏLƏKBƏRLİ: BAKI TİBB ƏLYAZMALARININ TƏDQIQI

Özünün 40 yaşında (məqalə 2003 ildə yazılmışdır – red.), Dr. Fərid Ələkbərli artıq orta əsr tibb əlyazmaları üzrə aparıcı mütəxəssisdır... Ərəb əlifbası ilə yazılmış orta əsr tibb əlyazmalarına gəlcə, Fərid Ələkbərli çox şeyi ilk dəfə etmişdir. O, ilk dəfə Bakının Əlyazmalar İnstitutunda müəafizə olunan bütün tibbi əlyazmaları araşdırmışdır. Aparılmış tədqiqat əsasında, o, 365 əlyazmanın kataloqunu tərtib etmişdir. Onun kəşfləri arasında İndiyə qədər məlum olmayan iki Azərbaycanlı həkimin əsəridir: Əbülhəsən Mərağayi (XVIII əsr) və Murtuzaqulu Şamlı (XVII əsr).

O, birinci adamdır ki, orta əsrlər Azərbaycanında mövcud olmuş xəstəliklərin profilaktikası konsepsiyasını öyrənmişdir. Bu konsepsiyanın əsasını həyat tərzini, qidalanma rejimi, idman, emosiyaların tənzimlənməsi, ətraf mühitin qorunması, tibb və əczaçılıq təşkil edir.

Eləcə də, o, orta əsr Azərbaycan əlyazmalarında təsvir edilmiş dərmanları araşdırmış ilk insandır. Ondan qabaq İ.Əfəndiyev və A.Rüstəmov qədim Azərbaycan təbabətinin ümumi icmalını yazsalar da, Ələkbərli ilk dəfə olaraq, humanitar və təbii elmləri cəlb etməklə, hərtərəfli tədqiqat aparmışdır.

Biologiya üzrə namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmək üçün (doktorluq dissertasiyası tarix üzrədir), Fərid Ələkbərli orta əsr Azərbaycan əlyazmalarında yer almış bitki, mineral və heyvan növlərini öyrənən və onları bioloji, tibbi, filoloji və tarixi nöqteyi-nəzərdən təhlil edən ilk insan olmuşdu. Beləliklə, o, 256 növ unudulmuş dərman bitkisini aşkarlamışdı. Zəruri eksperimental və kliniki yoxlamalardan sonra, onların çoxsu müasir təbabətin arsenalına daxil edilə bilər.

Bundan əlavə, Fərid Ələkbərli, 866 növ mürəkkəb tərkibli dərmanlar (həblər, məcunlar, siroplar) müəyyən etmiş və onların təsvirini vermişdir. Baxmayaraq ki, bütün bu dərmanlar orta əsr qaynaqlarında təsvir olunub, müasir zamanda onlar heç vaxt ciddi elmi təhlilin obyektı olmamışdı.

Ələkbərli ilk dəfə təklif etdi ki, sağlamlığın qorunmasının yeni sistemi ənənəvi Azərbaycan təbabətinin müasir tibb elmi ilə sintezi əsasında - rində nəşr olunan çoxsaylı kitab və məqalələrində öz əksini tapmışdı. Onun uzunmüddətli tədqiqatları nəticəsində, 1 400 termini əhatə edən ilk orta əsr Azərbaycan əczaşılıq terminləri lüğəti tərtib olunmuşdur. Belə bir lüğət birinci dəfədir ki nəşr olunur.

Sonuncu "birinciliyi" Fərid Ələkbərli cari 2003 ildə (*məqalə 2003 ildə yazılmışdır – red.*) qazanmışdır. O, həmkari Akif Fərzəliyevlə birlikdə Rusiyada (Sankt-Peteburqda) ilk dəfə olaraq orta əsr Azərbaycan tibbinə aid ilk kitabı nəşr etmişdir. Orta əsr traktatı "Töhvətül-möminin" artıq satışdadır. Bu, Fərid Ələkbərlinin rusca hazırladığı üçüncü kitabdır...

Həkimlərin 600-700 il bundan öncə təcrübədə sınadığı şeylər, çox güman ki, bizə artıq unuduğumuz bilikləri qaytaracaqdır. [...]

Patterson Jean. 2003. Farid Alakbarov: Researching Bakı's Medical Manuscripts. Azerbaijan International Magazine, 11.1, pp.48-53

DEVİD RAYT (Böyük Britaniya)

*Professor, Beynəlxalq tibb tarixi cəmiyyətinin orqanı
"Vesalius" jurnalının baş redaktoru.*

FƏRİD ƏLƏKBƏRLİNİN "AZERBAIJAN: MEDIEVAL MANUSCRIPTS, HISTORY OF MEDICINE, MEDICINAL PLANTS" KİTABI HAQQINDA

Azərbaycan zəngin tibb əlyazmaları kolleksiyasına malikdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda müxtəlif dillərdə 12 000-ə yaxın əlyazma kitabı müxafizə olunur. Onlar astronomiya, tibb, riyaziyyat, poeziya, tarix, coğrafiya kimi sahələri əhatə edir. Dr. Ələkbərli bu İnstitutun Tərcümə və informasiya şöbəsinin müdürüdür. Onun məqsədi lakonik əsər yazmaqla, bu əlyazmalar və Azərbaycanda tibb tarixi haqqında məlumatları geniş ictimaiyyətə çatdırmaqdır.

Fərid Ələkbərlinin kitabı altı yığcam fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil Azərbaycan tarixinin qısa icmalını təşkil edir. Burada ölkənin tibb tarixinə töhvə verən şəxslərin adları çəkilir. Sonuncu fəsil tibb və qidalanmaya aid müasir təsəvvürlərin təhlilinə həsr olunmuşdur. Qalan dörd fəsil və müqəddimə orta əsr əlyazmalarından, eləcə də otra əsr tibbindən, əzcaçılıqdan və aromaterapiyadan bəhs edir. Burada ən mühümm əlyazmaların siyahısı da verilmişdir.

Üç ən mühümm əlyazma YUNESKO-nun Dünya Yaddaşı proqramına daxil edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: İbn Sinanın "Qanun" əsərinin 1143-cü ildə, müəllifin 1037 ildə ölümündən təxminən bir əsr sonra, köçürülmüş nüsxəsi; Rüstəm Cürcaninin (XIII əsr) əsəri, və Əbülqasım Zəhravinin (Abulcasis) cərrahiyyə ələtlər haqqında əsərinin cildlərindən biri ...

Kitabda verilmiş çoxsaylı rəngli illüstrasiyalar, ölçüləri balaca olsa da, əlyazmaların qeyri-adi gözəlliyi haqqında zəngin əyani təsəvvür yaradır, və kitabın tarixi əhəmiyyətini xeyli artırır. Fərid Ələkbərlinin kitabı Azərbaycanı şəxsən ziyarət etmək imkanları olmayanlar üçün qədim əlyazmalar dünyasına maraqlı bir səyahətdir, və, müəllifin dünya ictimaiyyətində Azərbaycanın mədəni sərvətlərinə maraq oyatmaq ümidini doğrultmalıdır.

David Wright. Book Reviews. "Azerbaijan: Medieval Manuscripts, History of Medicine, Medicinal Plants" by Farid Alakbarli. Vesalius, Official Journal of the International Society for the History of Medicine, London-Paris, Vol. XII, No 1, June, 2006, p. 56

MARIYA-ELVIRA SAQARZAZU (Argentina)

Rozario Universitetinin ədəbiyyat professoru, 5 roman, 4 povest, 37 hekayənin müəllifi, "Angel Guerra" Beynəlxalq Ədəbiyyat Mükafatının laureatı (İspaniya, 1986).

Hörmətli Fərid Ələkbərli,

Mən sizin "Medical manuscripts of Azerbaijan" ("Azərbaycanın tibbi əlyazmaları") adlı gözəl kitabınızın müqəddiməsini və bir neçə fəsilini oxudum. İnsanlar sizin əlinizdə olan materialın nə dərəcədə qiymətli olması haqqında az bilirlər. Mən bu kimi qədim mənbələrin tədqiqi prosesində yaranan emosiyaları, onlar üzərində işə başlamaq üçün tələb olunan sevgi və qayğıkeşliyi yaxşı təsəvvür edə bilərəm.

Ola bilsin nə vaxtsa siz bu işə necə başladığınız haqqında danışarsınız. Sizde ilkin mənbələrin fotosurətləri varmı? Bu mətnlərin qədimliyini və kövrəkliyini nəzərə alaraq, onlara əllə toxunmağın mümkün olmasını sadəcə təsəvvür edə bilmirəm. Onlar kifayət qədər möhkəm, yoxsa kövrəkdirlər və köhnə olduqlarına görə deformasiyaya uğrayıblar?

Bu kitabla bağılı səmimi təbriklərimi qəbul edin. Mən bunu yalnız nəzakət xatirinə demirəm. Sadəcə tədqiqatınızın keyfiyyət və hərtərəfliliyini etiraf edirəm. Müxtəlif əlifbalar, qədim əlyazmalar... Bunların hamısı bir yerdə qədim mətnlərin tədqiqi və tərcüməsi prosesində çətinliklər yaradır.

Səmimi hörmətlə,
Mariya-Elvira

*Maria-Elvira Sagarzazu, Professor of Literature, University of Rosario,
Argentina, Sunday, August 31, 2008 7:03 AM*

RİKARDO KRUZ-KOKE (Çili)

*Professor, Çili Universitetinin Milli Tibb
Muzeyinin direktoru*

Hörmətli Prof. Ələkbərli,

Keçən həftə aldığımız «Azerbaijan: Medieval Manuscripts, History of Medicine, Medicinal Plants» (“Azərbaycan: orta əsr əlyazmaları, tibb tarixi, dərman bitkiləri”) tarixi kitabınız üçün Sizə Çili Universitetinin Milli Tibb Muzeyi adından böyük təşəkkürümü bildirirəm.

Hesab edirəm ki, kitabınız həddindən artıq maraqlıdır, çünki qədim Azərbaycanda təbabət tarixinin tam mənzərəsini yaradır. Azərbaycan ən mühüm mədəniyyətlərin mərkəzində və qədim dünya sivilizasiyalarının kəsişdiyi bir yerdə yerləşir. Burada, Çilidə, planetimizin o biri tayında, biz tarix boyunca çətinliklərlə üzləşmişik, və ölkəmizi viran edən dəhşətli müharibələrdən əziyyət çəkmişik. Sizin ölkə də rusların, farsların, türklərin və ərəblərin böyük imperiyaları arasında yerləşir Sizin indiyə kimi öz milli simanızı və müstəqilliyinizi qoruyub saxlaya bilməyiniz olduqca təsiredici faktdır. Azərbaycan kimi Çili də dinc bir ölkədir, və XX əsrin bütün müharibələri zamanı neytral mövqə tutmuşdur. Ümid edirəm ki gələcəkdə siz, dünya ictimaiyyəti və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yardımı ilə öz müstəqilliyinizi daha da möhkəmləndirə bilərsiniz.

Sizin əsəriniz bizim tarixi kitabxanamızı zənginləşdirəcək. Bizdə qədim təbabətin bir çox klassik kitabları vardır, onların ən qiymətli isə İbn Sınaya məxsus XVIII əsrdə köçürülmüş əlyazmadır. Hədiyyənizə görə hədsiz təşəkkürlər bildirirəm.

Səmimiyyətlə Sizin,
Prof. Rikardo Kruz-Koke,

*Prof. Ricardo Cruz-Coke, MD, Director Museo Nacional de Medicina,
Universidad de Chile, Santiago, Chile, April 20, 2006*

AKSEL HELMŞTADTER (ALMANIYA)

*Marburq Universitetinin professoru, Beynəlxalq
Əczaçılıq Tarixi Cəmiyyətinin Baş Katibi.*

Hörmətli Dr. Ələkbərli,

Asudə vaxtı mən bütün konfrans iştirakçlarına paylanan Sizin "Medical Manuscripts of Azerbaijan" ("Azərbaycanın tibbi əlyazmaları") kitabınızla tanış oldum. Zənnimcə, o, Qərb dünyasına məlum olmayan məlumatlarla zəngindir, və gələcək tədqiqatlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, mən hiss edirəm ki, alimlər sizin əlyazmalar kolleksiyası haqqında xəbər tutandan sonra bir çox dərs vəsaitləri yenidən yazılmalı olacaq.

Mən bu yaxınlarda Bakıda keçirilmiş konfrans və sizin əlyazmalar kolleksiyanız haqqında «Pharmazeutische Zeitung» jurnalı üçün bir məqalə yazmaq istəyirəm. PZ Almaniya əczaçılar üçün ən qabaqcıl jurnaldır. Mən məqaləmə sizin kitabınızdan 2-3 şəkil əlavə etmək istəyirəm, o cümlədən 240-cı səhifədə verilmiş distilyasiya aparatının şəklini. Zənnimcə, hələ heç kim VIII əsrə aid su ilə soyudan distilyasiya aparatını görməmişdir. Şəkillərdən istifadə etməyi icazə verirsinizsə, zəhmət olmasa, mənə xəbər verin. Mən məqaləmdə sizin kitabınıza dəqiq istinad edəcəyəm.

Ondan əlavə, istəyərdim sizdən xahiş edirəm ki, əgər mümkündürsə, kitabınızın əlavə bir nüsxəsini də mənə göndərsiniz – o, Marburq Universitetinin Əczaçılıq İnstitutunun kitabxanasına gedəcək. Orada, orta əsrlər sahəsində çalışan bir neçə alim var, və onlar sizin əsərinizlə maraqlana bilərlər.... Siz kitabı mənə göndərə bilərsiniz, mən isə onu dərs dediyim Marburq universitetinə apararam.

Hörmətlə,
Dr. Aksel Helmştadter

Dr. Axel Helmstädter, 20 June 2006

LUİS SEZAR POVOA (Braziliya)

*Endokrinologiya professoru, Braziliya Milli
Elmlər Akademiyasının üzvü.*

KALORİLƏR: SAĞLAM KALORİLƏR?

Bu yaxınlarda Dr. Fərid Ələkbərli özünün «Nutrition for Longevity» («Pəhriz və uzunömürlülük») məqaləsində Azərbaycan xalqının qidalanma strukturunun təhlilini vermişdir. Azərbaycanlıların ən çox rəğbət bəslədiyi

yeməklərdən biri kəbab (od üstündə qızardılmış ət tikələrə) və, eləcə də, çoxsaylı ət, tərəvəz xörəkləri və süd məhsullarıdır. 1981-ci ildə Azərbaycanda hər 100.000 adam başına yaşı 100-ü ötmüş 48.3 insan düşürdü. Uzunömürlülərin sayına görə Azərbaycan dünyada aparıcı yerlərdən birini tutur. Fərid Ələkbərli professor Yudkinlə həmfikir olaraq hesab edir ki: “yağ deyil, şəkər ürək-damar xəstəliklərinə gətirib çıxarır”.

Luiz Cesar Póvoa (Brasilia). Calorias são calorias? Arquivos Brasileiros de Endocrinologia & Metabologia, vol.48 no.2 São Paulo Apr. 2004

HÜSEYN NAQAMIYA (ABŞ)

*Şimali Amerika Tibbi Assosiasiyası yanında Beynəlxalq
İslam Təbabəti İnstitutunun sədri.*

Hörmətli Dr. Fərid Ələkbərli,

Biz Sizin «Scents that heal» (“Qoxular müalicə edir”) məqalənizi məmnunluqla oxuduq. Sizə tədqiqatlarınıza və əməyinizə görə təşəkkür edirik, və Sizin bu məqalənizi öz jurnalımızda və bülletenimizdə nəşr etmək üçün Sizin icazənizi istəyirik. Biz həmçinin Sizin rus dilində olan “Şər-qin min bir sirri” kitabınızı, əgər mümkünsə, ingilis dilinə tərcüməsi ilə birlikdə, əldə etmək istəyirik.

Səmimiyyətlə,
Hüseyn Naqamiya,

*Husain Nagamia M.D., F.R.C.S. (Eng. & Edin.), Chaiman, IIM,
September 7, 2004*

JEFFRİ DANN (ABŞ)

PhD, yapon və çin təbabətləri üzrə mütəxəssis.

Hörmətli Fərid Ələkbərli,

İnternetdə sizin “çıldıq” terapiyası haqqında məqalənizi böyük maraq və məmnunluqla oxudum. O, iki il bundan əvvəl yazılmışdı. Ümid edirəm ki, sizin işləriniz yaxşıdır və səhhətiniz əladır.

Siz gözəl tibb tarixçisiz. Ondan əlavə, mən sizi hətta tibbi etnoqraf adlandırara bilərdim. Mən özüm də tibbi etnoqrafam, və iki həftə ərzində İstanbulda (Türkiyə) mühazirələr oxuyacağam. Sizin məqalənizi oxuyandan sonra mən və həyat yoldaşım 11-14 sentyabr radələrində Bakını ziyarət etmək qərarına gəldik. Əgər mümkünsə, həddən ziyadə sizinlə görüşmək

istərdim. Mənim ixtisasım Çin və yapon təbabətləridir, və mən artıq beş ildir ki, türk həkimlərinə dərs deyirəm... Azərbaycanca Maştağa kəndinə getmək və haqqında yazdığınız çıldaq üsulu ilə tanış olmaq planlaşdırıram.

İnşallah görüşərik,
Dr. Jeffri Dann,
Bulder, Colorado, ABŞ

*Jeffrey Dann Ph.D., Boulder, Colorado, USA, Sunday,
November 5, 2006 7:14 AM*

MARI SİMON (Kanada)

Tibb tarixi kitabxanası, Osler, Mak-Gill Universiteti

Hörmətli Dr. Ələkbərli,

Bizim kitabxanamız Sizin «Azerbaijan: Medieval Manuscripts, History of Medicine, Medicinal Plants» kitabınızın əldə olunmasında məraqlıdır. Deyə bilərsinizmi, onu harada və hansı qiymətə əldə etmək olar. Yardımınıza görə öncədən təşəkkür edirəm.

Səmimiyyətlə,
Mari Simon,
*Tibb tarixi kitabxanası, Osler, Mak-Gill
Universiteti, Monreal, Kanada*

*Mary Simon, Osler Library of the History of Medicine, McGill University,
Montreal, Canada, Friday, September 1, 2006 12:47 PM*

JUDİ TYUBER (ABŞ)

Mərkəzi İctimai Kollecin tələbəsi, Sietl

Dr. Fərid Ələkbərli,

Mən Sizə tədqiqatlarınıza və nəşrlərinizə görə təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Mən indicə Sizin gördüyünüz işlərin yalnız cüzi hissəsi ilə tanış oldum, və bu məni valeh etdi. Sietl şəhərinin (Vaşinqton, ABŞ) Mərkəzi İctimai Kollecinin tələbəsiyəm, və hippoterapiya (ata minib gəzməyin fizioterapiya ilə birlikdə köməkçi müalicə metodu kimi istifadəsi) üzrə elmi iş yazıram. Sizin «Azerbaijan International» jurnalında (12/2004) dərc olunmuş "Cures through the Ages: Lion Hearts, Rhinoceros Horn and Wolf Paws" adlı məqalənizi tapdım. Öz məqalənizdə Siz hippoterapiyaya da

toxunursunuz: «Ata minib gəzmək artritlərin, əzələ atrofiyalarının və sinir xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunmuşdur». Bu mənə hippoterapiyanın müalicə növü kimi istifadəsinin daha erkən tarixini qeydə almağa kömək etdi... Mən bilirəm ki Siz, gördüyünüz işlər sayəsində çox məşğul adamsınız, ona görə də bu nöqtədə öz məktubumu bitirirəm. Təqdim etdiyiniz informasiya üçün və keçmişin unudulmuş sirlərinə işıq saçdığınıza görə Sizə bir daha təşəkkürümü bildirirəm. Zənnimcə, əgər keçmişin həkimləri bilsəydilər ki, onların nailiyyətlərini tədqiq edən və gələcək nəsillərə çatdıran bir insan var, onlar fərəh hissi keçirərdilər.

Hörmətlə,
Judi Tyuber

Judy Tuber, Tuesday, July 19, 2005 10:28 PM

POL BORXAN-MANEŞ (ABŞ)

Hörmətli Fərid Ələkbərli,

Sizin Azer.com saytındakı məqalələriniz mənim çox xoşuma gəldi. Mən, atası İranın Həmədan vilayətinin sakini və milliyətcə türk (Azərbaycanlı) olan bir amerikanlıyam. Mən hər gün öz Azərbaycan milli-mədəni irsim haqqında təzə bir şey öyrənməyə çalışıram, və bununla da fəxr edirəm! Milli mədəniyyətim haqqında bilgilerimi artırmağa kömək etdiyinizə görə Sizə böyük təşəkkürümü bildirirəm.

Paul A. Borhan-Manesh, Monday, July 25, 2005 5:47 PM

RİKİ RİSTİK (ABŞ)

Hörmətli Dr. Ələkbərli,

Mənim adım Riki Ristikdir. Mən Nyu-Yorkun Kral Kollecinin tələbəsiyəm, və mən sizin qədim əlyazmaların tədqiqi əsasında yazdığınız pəhriz və uzunömürlülük haqqında məqalələrinizi oxudum. Həddindən ziyadə sizin başqa əsərlərinizlə də tanış olmaq istədim. Kitablarınızı almaq arzusundayam. Zəhmət olmasa yazın onları hardan tapmaq olar.

Hörmətlə,
Riki Ristik,
Nyu-York Kral Kollecinin tələbəsi
Nyu-York, ABŞ

Ricky Ristic, Friday, October 21, 2005 9:44 AM

MÜƏLLİFDƏN

SAĞLAM VƏTƏNDAŞ VƏ SAĞLAM CƏMİYYƏT HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Mənəvi sağlamlıq fiziki sağlamlıqdan az əhəmiyyətli deyil. Yalnız sağlam ruha və mənəviyyata sahib olan insanlar sağlam cəmiyyət qura bilirlər, və, əksinə, sağlam cəmiyyət mənən sağlam Vətən övladını yetişdirir.

İlk öncə gəlin aydınlaşdıraq: əsl vətəndaş olmaq nə deməkdir? Biz, Azərbaycan vətəndaşları olaraq, hansı meyarlara cavab verməliyik və həmin meyarlara cavab veririkmi?

Mürəkkəb sualdır, çünki hər bir adam həyata, insanlara, Vətənə verdiyi töhvəsini məhz özünə görə, öz şüuruna, əqidəsinə və daxili imkanlarına görə qiymətləndirir. Əlbəttə, biz hamımız bu dünyada myəyyən işlər görmüşük, lakin görə biləcəklərimiz və görülməsi Vətən üçün vacib olan, amma (əfsuslar ki!) hələ də görmədiyimiz işlər daha çoxdur. Ən ümddəsi isə odur ki, biz ziyalıların özümüz üçün az-çox şərəf saydığımız əməllər heç də elmi kəşflərimiz, apardığımız tədqiqatlar, yazdığımız kitablar və məqalələr olmamalıdır.

Gəlin bütün bunları bir saniyəlik unudaq. Qalanlar isə budur: biz fanatik və özülçü olmasaq da ömrümüz boyu səmimi olaraq Allaha inanmalıyıq, insanları, dünyanı, Vətəni sevməliyik, insanlara yamanlıq, dostlarımıza isə xəyanət etməməliyik. Ən əsası isə yalana, riyakarlığa, ikiüzlülüyə, vicdanla kompromisə getməyə ömrümüz boyu nifrət etməliyik və özümüzün bu mövqeyimimizi heç zaman və heç kimdən gizlətməməliyik. İnsanlar bizdən incisələr də, inciməsələr də, düşündüyümüz kimi danışmağa və danışdığımız kimi hərəkət etməyə çalışmalıyıq.

İnanmadığımız heç bir doqma, hörmət etmədiyim heç bir adət bizim üçün sədd olmamalıdır. Lakin hansısa bir işə başladıqdan öncə üç şeyi düşünməliyik: birincisi – biz İnsanıq və insanıyyətə zidd hərəkətlər etməməliyik, ikincisi – biz Azərbaycanlıyıq və Vətənimizə ziyan vurmamalıyıq, üçüncüsü – biz cəmiyyətdə yaşayırıq və başqa insanlara, onların prinsiplərinə hörmətlə ya-

naşmalıyıq. Daxilən azad insanlar olsaq da, bu üç sədd bizim həyatımızı ciddi çərçivəyə almalıdır və biz həmişə çalışmalıyıq ki, bəd əməllərə yol verməyək.

Sizcə, bizim ətrafımızda bu meyarlara cavab verən insanlar çoxdurmu? Qoy hərəməiz bu suala özü cavab versin.

Millətimiz mürəkkəb tarixi yolu keçib, hər cürə gün görüb, yadelli işğalçıların soyqırımını da, Mir Cəfər Bağırovu da, iyirmi Yanvar faciəsini də. Lakin millətimiz bütün sınaqlardan çıxıb – o yaşayıb, yaşayır və yaşaya-caqdır.

Azərbaycanın Şərq dünyasında öz potensialına görə lider ölkələrdən biri olmasına şübhə edənlər ən azından bilməlidirlər ki, Müsəlman dünyasında birinci Respublika 1918 ildə məhz Azərbaycanda yaranmışdır və birinci dünyəvi dövlət də məhz burada elan olunmuşdur. Azərbaycan Türk dünyasında birinci olaraq latın əlifbasına keçmişdir, və Azərbaycan mütəfəkkiri Əlibəy Hüseynzadə Türkiyədə tükçülük ideologiyasının banilərindən biri olmuşdur.

Biz Şərq aləmində ilk drama və ilk operanı yaratmış bir xalqıq. Və bizim bütün bu nailiyyətlərimiz heç də bəzilərinin düşündüyü kimi “əcnəbilərin təsiri” ilə bağlı deyil, çünki əcnəbilərin işğalı altında qazax da, kırqız da, tatar da, özbək olmuş, lakin bütün bu uğurlar məhz Azərbaycan xalqına məxsusdur.

Biz artıq başa düşməliyik ki, biz böyük bir xalqın nümayəndələriyik. Hələ ki, iqtisadi cəhətdən olmasa da, mədəni mənada biz böyük çəkiyə malik bir xalqıq və, nə vaxtsa, İslam dünyasında liderlik etməyə layiqik.

Bəs onda bu öz millətimizə qiymət verməmək fenomeni hardan gəlir? Bunun çox sadə bir cavabı var. Bizim müasir tariximiz, ölkəmizin Rusiya ilə İran arasında bölündüyü bir zamana təsadüf edir. Bu ərəfədə Azərbaycanlılar dünyaya mədəniyyət inciləri bəxş etsələr də, Şərqi siyasi və mədəni həyatında böyük rol oynasalar da, dövlətçilik ənənəsindən məhrum edilmişdilər. Millət ziyalılarının bir hissəsi özlərini dolaqdırmaq üçün yad millətlərin qarşısında “quyrquq bulamaq” məcburiyyəti qarşısında qalmış, kütlələrə isə qul psixologiyası aşılannmışdır. 1920-1939 illərdə milli zadəganlarımızın və ziyalılarımızın məhv edilməsi, və əsli-kökü olmayan, ləyaqətsiz, cahil və satqın insanların vəzifələrə təyin edilməsi xalqın taixi yaddaşını və milli ləyaqətini məhv etmək məq-

sədini güdüdü. İndi müstəqilliyimiz bərpa olunsa da, yeni mə-nəviyyatın formalaşması üçün zaman tələb olunur.

Millətin sağlam inkişafı üçün mütərəqqi milli ənənələrin qorunması da vacibdir. Burada müasirliklə ənənə səmərəli vəhdət təşkil etməlidir. Lakin hər bir dününki adətımız bu gün yaşamağa layiqdirmi? Qeyd etdiyimiz kimi, inanmadığımız rituallara, bizə mənasız görünən adət-ənənələrə heç zaman əhəmiyyət verməməliyik. Gəlin unutmayaq ki, bu gün “milli ənənə” adlandırdığımız bir çox xoşagəlməz davranış qaydaları məhz Sovet dövründə mə-nəviyyatımızın təhrif olunması və xalqın mentalitetinə zidd olan hala salınması nəticəsində meydana gəlmişdir. Bunlar, rüşvətxorluq, Vətənə və millətə sayğısız münasibət, insanların bir-birinə hörmət etməməsi, pulun və şəxsi marağın hər şeydən üstün tutulması, mə-nəviyyatın və əqidə prinsiplərinin laxlaması kimi mənfə təzahürlərdir.

İnsan dünyaya göz açarkən müxtəlif seçimlər qarşısında qalır, müxtəlif suallara cavab axtarır. Bu zaman dini və fəlsəfi kitablar, yaşlı insanların öyüd-nəsihətləri, dostlarımızın məsləhətləri köməyimizə gəlir. Gənc yaşlarında insanlar çox vaxtı həyatın doğurduğu suallar və bu suallara verilən ziddiyətli cavablar qarşısında çaş-baş qalır, həqiqəti yalandan, reallığı illüziyadan ayıra bilmirlər. Yaşa dolduqca, biz sualların bəzilərinə cavab tapırıq, bəzi məsələlər isə son anlarımıza qədər bizim üçün sirr olaraq qalır.

Xalqlar, millətlər və dövlətlər də adi insanlar kimidir: onların cavanlıq, yetkinlik və qocalıq dövrləri olur. Azərbaycan xalqı qə-dim və mədəni xalqdır. Lakin biz son 200 il ərzində xalqımızı öz məqsədləri üçün istifadə edən müxtəlif siyasi qüvvələrin və ideolo-giyaların hökmranlığı altında yaşamışıq, cürbəcür təsirlərə məruz qalmışıq və milli mənliliyimizi itirmək təhlükəsi ilə üzləşmişik.

Son zamanlar biz yenidən milli dövlətçiliyimizi bərpa etmişik və, keçid dövrünün mürəkkəb günlərini yaşamağımıza bax-mayaraq, bir çox suallara cavabı məhz bu gün axtarmalıyıq.

Azərbaycan xalqı öz köklərinə qayıdıb, gələcəyə və tərəq-qiyə doğru addımlayır. Keçmişdə Eldənizlər, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvilər və Qacarlar dövlətləri kimi möhtəşəm imperiya-lar qurmuş, dünyaya esazkar mədəniyyət və sənət əsərlərini bəxş etmiş xalqın mənəvi sütununu qırmaq o qədər də asan deyil. Azər-baycan milləti yaşayıb, yaşayır və yaşayacaqdır. Onun öz sabiq gü-cünü və möhtəşəmliyini qaytaracağı gün uzaqda deyil. İnşallah, siz də bu günü görəsəksiniz

QƏDİM TƏBƏBƏT

MUSİQİ TERAPİYASI: ƏSRLƏR ÖNCƏ HƏKİMLƏR NƏLƏRİ BİLİRDİLƏR?

*Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 11.3 (Payız 2003) ©
2004. Azerbaijan International AZERI.org*

Skeptiklər musiqinin müalicəvi gücünə şübhə ilə yanaşsalar da, alimlər əsrlər boyu musiqinin sağlamlıq prosesinə verdiyi töhvədən xəbərdar olmuşlar. Musiqinin bitkilərə göstərdiyi təsir artıq sübut olunmuşdur. Məsələn, müasir dövrdə alimlər klassik musiqinin müntəzəm olaraq çalındığı yerlərdə bitkilərin daha güclü inkişafını etdiyini müəyyən etmişlər. Bethoven, Motsart, Şopen kimi qərb klassik musiqisinin vasitəsilə testlər aparılmışdır. Əgər musiqi bitkilərin inkişafına təsir göstərsə, onda onun insan sağlamlığına təsiri də təəccüblü deyil. Aşağıda Azərbaycanın və başqa ölkələrin orta əsr alimləri və həkimlərinin musiqinin müalicəvi gücü barəsində söylədiyi fikirlər verilmişdir.

Əsrlər öncə həkimlər musiqinin qüdrətinə çox yaxşı bələd idilər. 7 əsr öncə Azərbaycan alimi Səfiyyəddin Urmıyyəvi (13-cü əsr) elmi əsərlər yazmış, “Şərəffıyyə” və “Musiqi tonları kitabı” əsərlərində musiqinin müalicəvi qüdrəti barəsində fikirlərini açıqlamışdır.

Onun əsərlərində həmin dövrə aid muğamların adı çəkilir. Yorgunluğu azaltmaq, əsəbləri sakitləşdirmək, əhval-ruhiyyəni qaldırmaq və ya yuxu gətirmək üçün əcdadlarımız rübab, ud, dütar, tambur, ney, mizmar, surnaya, çəng, şahrud və kanun kimi qədim Şərqi musiqi alətlərində çalardılar.

Iran və digər ərəb ölkələrində Səfiyyəddin Urmıyyəvi “Muğamın atası” hesab olunur. O, bu janrdə elmi nəzəriyyə yaradan, musiqi terminologiyası işləyib hazırlayan və modal qammaları müəyyən edib onları tədris edən ilk insan olmuşdur. O, musiqinin insan sağlamlığına müsbət təsiri haqqında yazmışdır. Bundan sonrakı əsrdə digər Azərbaycan musiqiçisi Əbdül-Qədir Marağayi (1353-1433) onun işini davam etdirmişdir.

9-14-cü əsrlərdə musiqinin tibbi keyfiyyətləri Əbu Nəsr əl-Fərabi, əl-Xarəzmi, Əbu Reyhan Biruni, İbn Sina, Səfiyyədin Urmiyyəvi kimi tanınmış alimlər tərəfindən diqqətlə öyrənilmişdir.

Onlar musiqinin müalicəvi gücünü nədə görürdülər? Orta Asiyalı dahi türk alimi Əbu Nəsr əl-Fərabi (873-950) özünün “Musiqi barəsində böyük kitab”ında yazırdı: “Musiqi yaxşı əhval-ruhiyyə, mənəvi dərs, hissələrin tarazlığını və mənəvi inkişaf yaradır. O, fiziki sağlamlıq üçün lazımlıdır. Əgər ruh sağlam deyilsə, onda bədən də xəstə olur. Ruhu müalicə edən musiqi bədənin də sağlamlığını bərpa edir.”

“Başınız ağrayır? Çiçək ləki və sakit axan fontanın yanında dincəlin və ya musiqiçi çağırın və sizin üçün çalmasını xahiş edin ki, dütərin (Şərq simli aləti) zərif sədaları altında yuxuya gedə bilərsiniz,” deyər dahi həkim İbn Sina (980-1037) məsləhət görürdü. Yeddi əsr sonra Məhəmməd Yusif Şirvani (18-ci əsr) melanxoliya və yuxusuzluqdan əziyyət çəkən xəstələrə simli alətlərdə çalınan musiqiləri dinləməyi məsləhət görürdü.

Məşhur həkim Sultan Qiyasəddin özünün “Kitab əs-Sənəət” (18-ci əsr) əsərində öz həmkarlarını musiqini örenməyə çağırırdı. O deyirdi: “Hindistan həkimləri mahnıları və musiqi nəzəriyyəsini öyrənməyi məsləhət görmüşdülər. Elm həkimə nəbzın müəyyən olunmasının incəliyini anlamaq üçün vacibdir. Bundan əlavə, bir sıra xəstəliklər xəstələrin bəzi mahnılara qulaq asması ilə müalicə oluna bilər.”

Humayun və Maur-Hindi kimi bəzi tanınmış müğəmlər hələ də Azərbaycanda ifa olunur. Hind mahnıları Azərbaycana buraya gəlib burada həmişəlik qalan hindli tacirlər və səyyahlar tərəfindən gətirilmişdir. Məsələn, Azərbaycanın Muğan düzənliklərindəki bəzi kəndlərdə buraya Şimali Hindistan və Pakistandan 17-18-ci əsrlərdə gələn türk tayfaları məskunlaşmışdı. Bu tayfaların kişiləri Şəfəvi şahlarının ordusunda vuruşurdu və bu xidmətləri müqabilində şahlar onlara Azərbaycanda torpaq sahələri verirdilər.

Sultan Qiyasəddinin məsləhətlərinə əməl edən orta əsr həkimləri musiqinin müalicəvi gücü barədə məlumatları (*elm əl-musiqi*) toplamağa çalışırdılar, lakin bu o qədər də asan deyildi. Musiqi o qədər incə və dəqiq elm idi ki, Orta Asiya alimi əl-Xarəzmi (783-850) onu riyaziyyata bənzədirdi, və cəbr sahəsindəki ən məşhur əsərində tədqiq etmişdi.

Əbdül Qədir Marağayinin “Musiqi Barəsində Elmi Əsər” adlı kitabında və Əbu Reyhan Birununin (973-1048) “Tibbə aid geniş kitab” əsərləri riyaziyyat, həndəsi fiqurlar, musiqi alətlərinin rəsm və şəkilləri ilə zəngindir. Lakin görünür həkimlər musiqinin qüvvətli təsirini öyrənmək üçün çox vaxt sərf etməyin əleyhinə deyildirlər, çünki onlar bunu xəstələrin sağlamlığı üçün çox dəyərli hesab edirdilər.

MUSIQI VASİTƏSİ İLƏ MÜALİCƏ. Orta əsrlər Azərbaycanında həkimlər xəstələri müalicə etmək üçün hansı növ musiqi növlərindən istifadə edirdilər? Həmin dövrdə muğamın 12 əsas növü və 12 musiqi forması mövcud idi. Marağayi yazırdı: “Başqa muğamları öz bəstələrinə daxil etmələrinə baxmayaraq, türklər “uşşaq”, “nova” və “busəlik” kimi növlərdə muğamlar bəstələməyə üstünlük verirdilər.”

Şərəf-xan Bidlisi (16-cı əsr) Azərbaycan şahı Şah İsmayıl Xətəinin verdiyi bir məclisi belə təsvir edirdi: “Xoş səsli müğənilər gözəl musiqiçilərin müşaiyyəti ilə həm yüksək, həm də alçaq səslərlə usşaq mahnısını ifa etməyə başladılar. Sonra ud və dütərlərin naləsi həm yaşlı, həm də cavan dinləyicilərin könlünü aldı və aqlını apardı.”

Musiqi bir sıra mistik elmlərin inkişafına da təkan verdi. 13-cü əsrdə Fırlanan Dərvişlər (Məvləvi təriqəti) hesab edirdilər ki, Allahı dərk etmək üçün xüsusi musiqiyə qulaq asmaqla transa düşmək lazımdır. Onların öz oxu ətrafında fırlanması mistik rəqsin bir növü sayılırdı. Sufi mistikasına yaxın olan Azərbaycan filosofu Süxraverdi (1191-ci ildə vəfat edib) yazırdı: “Bilin ki, ruhun tərbiyəsi işinə cəlb olunan insanlar bəzən zərif musiqi və xoş rayihədən istifadə edirlər. Buna görə onlar mənəvi işıq əldə edə bilirlər. Bu, uzun müddət davam edərsə, tədricən təsbitlənir və adət halına çevrilir.”

10-cu əsrin sonlarında Şiə filosoflarının bir qrupu (Saflıq Qardaşları) musiqi və təbiətin müxtəlif elementləri—heyvanlar, bitkilər, minerallar və rənglər arasındakı münasibətlərə dair bir nəzəriyyə yaratdılar. Bu nəzəriyyəyə görə hər bir musiqi səsi müəyyən bir rəngə uyğun gəlir və hər hansı bir mineral, bitki, və heyvan ilə əlaqəlidir. Bəzi səslər parlaq rənglərlə, əlvan metallarla, gözəl çiçəklərlə və müəyyən heyvanlarla eyniləşdirilirdi.

Bizim əcdadlarımız musiqi alətlərinin dərman bitkilərinə və ədviyyələrə uyğun gəldiyinə inanırdılar. Tar sağlamlığa yaxşı təsir

göstərən ətirli zəfərən ilə müqayisə edilirdi. Nağara mixək və jənşenin müalicəvi gücü ilə müqayisə olunurdu. Ud valerian və bad-rəncin sakitləşdirici təsiri ilə assosasiya edilirdi. Zurna qüvvətli ko-fe ilə uyğunlaşdırılırdı.

Bu və digər alətlərin tibbi xüsusiyyətləri haqqında məlumat aşağıda verilir. Musiqi alətlərinin müalicəvi xüsusiyyətləri Keykavus Ziyarinin “Qabusnamə”, Əbdül-Qədir Marağayinin, Fərabinin, Səfiyəddin Urmıyyəvinin kitablarında sənədləşdirilib. Bu məlumat-lar bir qismi isə Azərbaycanın şifahi folklor nümunələrinə aid 19-20-ci əsr aşiq sənətindən qaynaqlanır.

TAR. Tarda ifa olunan melodiyların baş ağrısının, yuxusuzluğun, melanxoliyanın müalicə olunmasına və eyni zamanda əsəbiliyin, əzələ ağrılarının aradan qaldırılmasına yardım etdiyi hesab olunurdu. Bu musiqi alətinə qular asmaq insanda sakit və filosofik əhval-ruhiyyənin yaranmasına və bununla da dinləyicinin həyatı dərk etməsinə səbəb olurdu. Bu alətdə çalınan qəmli musiqi insanların rahatlaşmasına və onların yuxuya getməsinə səbəb olurdu.

“Qabusnamə”nin (11-ci əsr) müəllifi musiqi pərdələrini seçərkən dinləyicinin temperamentini nəzərə almağı məsləhət görürdü. O, bəm tonların şən və laqeyd insanlar üçün, zil tonların isə qəzəbli və melanxolik temperamentə malik adamlar üçün təsirli olacağını deyirdi.

NEY. Neyin zərif səsi əsəb sistemini sakitləşdirir, yüksək qan təzyiqini və yorğunluğu aradan qaldırır, yaxşı yuxu gətirir. Ney insanda düşünmək əhval-ruhiyyəsi yaradır və həmin insanın təbiəti qiymətləndirməyə və ondan ləzzət almağa vadar edir. Ney dərin fəlsəfi ideyalarla əlaqələndirilir.

UD. Əcdadlarımız udun səsinə qulaq asmağın baş ağrısı və melanxoliyanın aradan qaldırılmasına, əzələ ağrılarının azaldılmasına, və qüvvətli sakitləşdirici təsir göstərməsinə inanırdılar. Ud orta əsrlər Azərbaycanında ən geniş yayılmış və sevilən musiqi alətlərindən biri idi. O yunan arfası ilə əlaqələndirilir. Uda bənzər alətlər qədim misir freskalarında təsvir olunub.

SAZ. Sazda ifa olunan musiqi əsəb sistemini sakitləşdirir və insanın əhval-ruhiyyəsini artırır. O, melanxoliyanın müalicə olunmasına və pessimist hislərin aradan qaldırılmasına kömək edir.

ZURNA. Bu musiqi aləti insanda döyüş əhval-ruhiyyəsini və bəzən təcavüz və müharibə xarakterlərini oyadır. Zurna səsi insanda apatiyanı, laqeydliyi azaldır və qan təzyiqini qaldırır.

NAĞARA. Bu alət həkimlərə pis əhval-ruhiyyə, melanxoliya, intellektual və fiziki yorğunluq və eyni zamanda aşağı qan təzyiqi ilə mübarizə aparmağa yardım edirdi. Belə hesab edilirdi ki, nağara bir sıra dərman bitkiləri və ətirli mixək kimi ədviyyatları əvəz edir. Nağaranın ritmlə çalınmasının ürəyin gücləndirilməsinə səbəb olduğuna inanılırdı. Nağara ilkin orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dastanı olan “Kitabi Dədə Qorqud” kitabında təsvir olunmuşdur. Nağaraya oxşayan alətlər qədim Misirdə də istifadə olunurdu.

Beləliklə, əcdadlarımızın zəngin elmi və musiqi mirasına əsasən demək olar ki, onlar musiqiyə yalnız şənlənmək və istirahət üçün qulaq asmır, musiqini həm də müxtəlif xəstəliklərin qarşısının alınmasında və müalicəsində qüvvətli bir vasitə kimi qəbul edirdilər.

Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən tərcümə etdi: Aytən Əliyeva. Yoxladı: Ülviyyə Məmmədova. Redaktə edən: Aydan Nəcəfova

ƏTİRLƏRLƏ MÜALİCƏ

*Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 9.1 (2001) © 2001.
Azerbaijan International AZERI.org*

Aromaterapiya nədir? Bu gün bu termin adətən efir yağları ilə müalicəyə aid edilir. Bu rəyihəli cövhərlər qızılgül, bənövşə, kəklikotu, lavanda və mərzə kimi çiçək, meyvə və bitkilərdən alınır və onlar adətən ya nəfəsə çəkilir, ya da dərinin üstünə sürtülür.

"Aromaterapiya" sözünün ilk dəfə 1937-ci ildə fransız kosmetik kimyaçısı Rene-Maurice Gattefosse tərəfindən işlənməsinə baxmayaraq bu üsulun bir neçə min il yaşı var.

QƏDİM İNAMLAR. Bir vaxtlar indiki cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşmiş qədim Manna (eramızdan əvvəl 9-7-ci əsrlər) və Atropatena (e.ə. 4-1-ci əsrlər) dövlətlərində əhali inanırdı ki, yüksək mənəviyyət əldə etmək üçün onlar təmiz və gözəl olmalı

idilər. Bu məqsədlə qədim Azərbaycanlılar buxur, ətirli qatran, galbanum, rozmarin, çödükotu, səna, darçın və nərd çiçəyi kimi rayihəli yağlardan istifadə edirdilər.

Bəzi rayihəli bitki və ağaclardan dini məqsədlərdə istifadə edilirdi. Məsələn, ətirli iynələri olan sərv ağacı peyğəmbər Zərdüştün ağacı kimi tanınırdı. İnanılırdı ki, efir yağlarının yayılması havanı təmizləyir və mənfi qüvvələrdən müdafiə edir.

Qədim türk inamlarına görə bütün ətirli çiçəklər Mavi Səmanın ali tanrısı olan Göy Tanrı tərəfindən yaradılıb. Bütün ot və ağacların tanrıçası Öləng onun arvadı idi. Öləng həm də təbiblərin himayədarı sayılırdı. Hər il türk xalqları bu tanrıçanın şərəfinə təntənəli festivallar keçirir və yovşan kimi rayihəli bitkilər yandırardılar.

Qədim türk əfsanələrində deyilirdi ki, bütün uşaqların ruhları güllərin içində əmələ gəlir və sonra da anaların bətnlərinə daxil olur. 7-ci əsr əfənasində Dədə Qorqud deyir: "Mən çiçəyin içində yarandım... sonra anamın bətninə düşdüm və ala gözlü div pəridən anadan oldum."

Azərbaycanlılar xəstəlikləri və yaralan ətirli maddələrlə sağaldırdılar. Belə hadisəni təsvir edən səhnələrdən biri Azərbaycanın əfsanələr toplusundan ibarət olan epik "Dədə Qorqud" dastanında vardır.

Dastanın 11-ci əsrdə yazıya alınmasına baxmayaraq orada 6-7-ci əsrlərə aid hekayələr də var. Səhnələrin birində yaralanmış gənc bir oğlan sağaltmaq üçün ətirli çiçəklərdən istifadə edilməsi təsvir olunur: "Qırx incə qız yayılıb, dağ çiçəyi topladı... Dağ çiçəyi ilə südü oğlanın yarasına çəkdilər. Oğlanı həkimlərə tapşırıb, Dirsə xandan gizlətdilər." Yəqin ki, həmin güllər antiseptik və sağaltma xüsusiyyətlərinə görə tanınan çoban yastığı və yarpız olub. ətirli bitkilər yalnız sağaltmaq üçün deyildi. Məsələn, eramızın 4-cü əsərində Qafqaz Albaniyasının (indiki şimali Azərbaycan) əhalisi kəklikotudan həm möhkəmləndirici, həm də cinsi həvəs oyadan vasitə kimi istifadə edirdilər.

EFİR YAĞLARI. 7-ci əsrdə Azərbaycanlılar efir yağlarının kimyəvi xüsusiyyətlərini öyrənməyə başladılar. Onlar müsəlman kimyaçısı Cabir ibn Xəyyanın təcrübəsindən (702-765) və distilə etmə prosesini inkişaf edən və saflaşdıran digər alimlərdən öyrənirdilər.

O vaxtlar Azərbaycanlılar asanlıqla bütün Şərqi aləmində məşhur maddələr olan qızılgül yağını əldə edib ondan qızılgül suyu hazırlaya bilirdilər. Orta əsrlərdə Azərbaycanlıların işlətdikləri digər efir yağları şüyüd, əməköməci, nanə, cövüz, tərşun, çoban yastığı, darçın, cökə, portağal, bergamot, limon, ətirli qatran, keşniş, qara cirə, yovşan, toz ağacı, sidr ağacı, sərv, mərsindən hazırlanan yağlar idi.

Azərbaycan əlyazmalarına əsasən o vaxt aromaterapiyada ən azı 60 bitki ədviyyəsi işlədilib. Hətta bu gündən fərqli olaraq o zaman ətirli heyvan ədviyyatından da istifadə edilirdi. Sənədlərimizdə onların 8-nin adı çəkilir.

Efir yağlarını öyrənməklə orta əsrlər Azərbaycan təbibləri aromaterapiya və onun xəstəlikləri sağaltmaq qabiliyyəti haqda olan biliklərini genişləndirə bildilər. Müəyyən xəstəlikləri sağaltmaq üçün səciyyəvi yağlardan istifadə olunurdu. Məsələn inanılırdı ki, reyhan yağı əzələləri yumşaldır və sakitləşdirici effektdə malikdir. Məlhəm kimi o, yaraları, kəsikləri və sızanaqları sağaldırdı. Unla qatışdırılmış reyhan və kamfara əqrəb çalmasına qarşı istifadə olunurdu. Bergamot kökü isə həşərat çalmasını yüngülləşdirmək və həşərat əleyhinə dərman kimi xüsusiyyətlərinə görə tanınıb.

Şairlər Nizami Gəncəvi (1141-1203) və Məhəmməd Füzulinin (1495-1556) verdiyi məlumata görə qızılgül yağından baş ağrılarına qarşı dərman və xarici antiseptik kimi istifadə olunurdu. Məhəmməd Yusif Şirvani (18-ci əsr) isə xəncər yaraları üçün cirə məlhəmindən istifadə etməyi məsləhət görürdü. Baxmayaraq ki, hələ o zaman antibiotik anlayışı mövcud deyildi, təbiblər cirə, bal və çiy soğan şirəsindən hazırlanmış məlhəmləri xarici antiseptik kimi istifadə edirdilər.

Məlumdur ki, ardıc yağından da antiseptik kimi istifadə edilib. 17-ci əsr təbibisi Hacı Süleyman İrəvani yaraları sağaltmaq üçün ardıc yarpaqlarından düzəldilmiş məlhəmdən istifadə etməyi məsləhət görür. Sərvdən sidik yolları xəstəliklərini sağaltmaq üçün sidikqovucu kimi də istifadə olunurdu. Soyuqdəyməsi olan və bumu axan şəxsə həkimlər kəklikotu, yarpız və nanədən hazırlanmış qatışığın buxarını nəfəslərinə çəkməyi məsləhət görürdü.

TƏMTƏRAQLI MÜALİCƏLƏR. Bu müalicələri heç də hamı edə bilməzdi. Bənövşə yağı və qızılgül suyu kimi maddələr ucuz olduğu halda idxal edilən efir yağları baha idi və onları yalnız dövlətli şəxslər ala bilərdi. Dövlətli şəxslər ətirli məlhəm və

maddələri bədənlərinə sürtməyi xoşlayırdılar. Bu məlhəm və maddələr həm də pul kimi istifadə olunurdu. Şahlar əldə edilmiş xam yağlarla mübadilə edər, torpaq, qızıl, qul və qadın alardılar.

10-cu əsr yazıçısı Əbu Əli Tənuhi yazırdı ki, şah və sultanların xəzinələrində yüzlərlə nadir ətirli məlhəm dolçalan var. Öz ağırlıqlarında qızıla dəyən bu məlhəmlərin bəziləri Hindistan, Misir və Bizansdan gətirilmişdi. Tənuhi yazır ki, bir xəsis hökmdar dolçaları açar, ətirli məlhəmlərinə fəxrlə baxar və sonra da “Bu sərvətə əl vura bümürəm” deyərək onların ağızını bağlayardı.

Müsk, qunduz yağı və ənbər kimi heyvan xassələrindən hazırlanan maddələr əsasən baha idi, çünki onlar Çin, Rusiya, İran körfəzi və Hindistandan idxal olunurdu. Bu ətirlər təkcə qadınlar cəlb etmək deyil, həm də terapevtik xüsusiyyətlərə də malik idi.

17-ci əsr təbibisi Həsən ibn Rza Şirvani hesab edirdi ki, ənbərdən - erkək qaşalot balınının bağırsağ kanallarından alınan boz, muma bənzər maddədən - sürtmək beyni və ürəyi möhkəmlədir. Adətən bu maddəni tropik dənizlərdə tapmaq olar; Azərbaycana isə onu Hind və Sakit okeanlar sahili ərazilərindən ixrac edirdilər.

İnanılırdı ki, müşkün iyi ürəyi və əsəbi möhkəmlədir və qəmi yüngülləşdirir. Baş ağrısını azaltmaq üçün müsk zəfəranla qatışdırılırdı; buruna bir damcı bu qatışıqdan tökmək kömək edir.

Erkək qunduzlar tərəfindən dişləri cəlb etmək üçün ifraz olunan maddə - qunduz yağı adətən müşkün əvəzləyicisi kimi işlədilirdi.

İnanılırdı ki, üzə və qollara sürtülmüş bir-iki damcı qunduz yağı insanı daha cəlbədicə edər. 1311-ci ildə İbn Kabir Xoyi yazırdı ki, bir neçə damcı qunduz yağı tökülmüş sargı baş ağrıları üçün yaxşıdır. Qunduz yağı və sirkə qatılmış içkilərdən qarın ağrılarını sağaltmaq üçün istifadə edilirdi.

14-cü əsr Azərbaycan alimi Yusif ibn İsmail Xoyi aromaterapiya ilə müalicənin 8 müxtəlif üsulunu göstərir: (1) İçi müalicəvi bitkilərlə doldurulmuş yastıqdan istifadə edin. (2) Özünüzlə qurudulmuş müalicəvi bitkilər doldurulmuş kiçik kisəcik gəzdirin. (3) Müalicəvi bitkilərin qaynayan dəmləməsinin buxarını nəfəsinizə çəkin. (4) Xüsusi bağlarda çiçəklərin qoxusunu nəfəsinizə çəkin. (5) Evin içindən müalicəvi ot toparları asın. (6) Yandırmış müalicəvi bitkilərin ətrini qoxulayın. (7) Ətirli məlhəmlərdən istifadə edin. (8) Ətirli vanna qəbul edin.

ƏTİRLİ VANNALAR. Müasir elm sübut edib ki, vanna qəbul etmək əzələlərdə olan gərginliyi azaldır, qan damarlarını genişləndirir və ürək döyüntüsünü azaldır. Efir yağları qatılan vannalar da xeyirlidir. Ətirli vannalar bir çox xəstəlikləri sağaldır, kədəri yüngülləşdirir, dəri və saçları qidalandırır.

Vannalar və ətirli bitkilərlə terapiyaya dair ən ilkin məlumat e.ə. 1500-cü ildə hind Vedalarında verilir.

Orta əsrlərdə ən çox işlədilən aromaterapiya növləri ətirli məlhəmlər və vannalar idi. Şərq hamamlarında çox vaxt ətirli maddələr birbaşa hamam suyuna qatılırdı.

Məsələn, 17-ci əsrdə Məhəmməd Mömin yazırdı ki, şam ağacının iynələrindən hazırlanmış dəmləmədə çimmək uşaqlıq və düz bağırsağ xəstəliklərinə qarşı yaxşıdır. İbn Kəbir Xoyi inanırdı ki, dəfnədən hazırlanmış vannalar sidik yollan xəstəliklərinə qarşı effektivdir.

Digər bir üsul isə ətirli məlhəmi çimməzdən əvvəl və ya sonra xəstənin bədəninə sürtmək idi. Məsələn, sidik kisəsində daş olan adama həkim çiməndən sonra şam ağacı qatranı, südləyən şirəsi və bdeliumla (ətirli qatrana bənzər rezin saqqız) masaj məsləhət görürdü. Həmçinin çimən zaman ətirli maddələri nəfəsə çəkmək olar. Adətən, xəstə müşk və ya kamfara kimi rəyihəli dərman və ya ətirin yanında oturardı.

Inanılırdı ki, bu ətirli maddələr ürəyi möhkəmlədir və sakitləşdirici rol oynayır.

Müalicə prosesində suyun hərarəti və vanna qəbul etməyin davamlılığı da vacibdir. İbn Sina (Avisenna) deyir: "Vannada (isti) su xəstənin sinəsini və ürəyini örtməməlidir. Hesab edilirdi ki, xəstələr dəriləri qızarıb şişənə kimi çimməli idilər. Dəri solğunlaşanaq çimmək məsləhət görülürdü.

Azərbaycan xalq təbabətinə görə, isti hamamdan və ya mürgülədikdən sonra üzə və bədənə qızılgül, nərgiz və ya bənövşədən hazırlanmış efir yağı sürtmək lazımdır. Bu yağları əsasən şərqli qadınlar çox xoşlayırdı. Çünki, onlar dərinin yumşaq və ipək kimi zərif edirdi.

ŞAM AĞACININ İYNƏLƏRİ. Bəzi Azərbaycanlılar şam budaqlarından çimmək üçün cövhər hazırlayır və bu maddə əsəb sistemini möhkəmlədir. Şamdan alınan efir yağı qatı sirop halına gətirilir, sonra qurudulur və həb şəklinə salınır.

ROZMARİN. Azərbaycanda aşağı qan təzyiqi olan şəxslərə rozmarinli vanna qəbul etmək məsləhət görülür. İnanılır ki, bu ətirli bitki qan dövranını tənzimləyir və möhkəmləndirici vasitə rolunu oynayır. Hətta onun resepti belə sənədləşdirilib. Bu məhlulu hazırlamaq üçün dörd fincan qaynamış suyu beş qaşığı rozmarin yarpaqları olan qazana tökün, ağzını bağlayın və 30 dəqiqə saxlayın. Qaşığı süzün və ilıq hamam suyuna qatın. Belə vannanı maksimum yarım saat qəbul etmək yetirmək olar.

LAVANDA. Azərbaycan xalq təbabətinə görə lavanda dəmləməsində çimmək spazm əleyhinə xeyirlidir və bu, sakitləşdirici effektdə malikdir. Həmçinin ondan nevrasteniyaya və taxikardiya (ürəyin tez-tez döyünməsi) zamanı istifadə olunur.

MƏRZƏ. Azərbaycan xalq təbibləri deyir ki, mərzə dəmləməsində çimmək yel və əsəb xəstəlikləri üçün yaxşıdır və sidik qovucu rol oynayır.

ƏMƏKÖMƏCİ. Azərbaycan xalq təbabətinə əsasən, əməkəci dəmləməsi ürək xəstəlikləri, taxikardiya üçün xeyirlidir və o, qan təzyiqini azaldır. Hamam suyu isti deyil, ilıq olmalıdır.

QOXUNUN GÜCÜ. Orta əsrlər Azərbaycan təbibləri inanırdı ki, bu ətirli maddələrin qoxusu azarları sağaltmağa kömək edir. Alimlər "gül bağlarının terapevtik istifadəsi" adlı bir terapiya növü təklif edirdilər. Orta əsrlər hökmdarlarına və zadəganlarına boş vaxtlarını müalicə və istirahət məqsədilə çiçəkliliklərdə keçirmək məsləhət görülürdü. İnanılırdı ki, çiçəkliliklərin ətrini nəfəslərinə çəkmək insanları sağaldır və yüngülləşdirir.

Nəzərə alsaq ki, orta əsrlər Azərbaycan təbibləri müasir elmi təbabətin üstünlükləri olmadan işləyirdi, onda demək olar ki, aromaterapiya xəstələri asan əldə edilən təbii maddələrlə müalicə etməyin ixtirası yolu idi. Məsələn, həkimlər buxur və ətirli qatrandan təbii antiseptik kimi istifadə etməyin yolunu tapmışdılar.

Nanə və çoban yastığı kimi otlar antiseptik və sağaltma xüsusiyyətləri ilə tanınırdı. Bu gün alimlərə məlumdur ki, bu ətirli bitkilərin tərkibinə mikrobları öldürmək və yaralan təmizləmək və sağaltmaq qabiliyyətinə malik olan efir yağları daxildir.

UNUDULMUŞ BİTKİLƏR. Təəssüf ki, bu gün aromaterapiyadan istifadə Azərbaycanda geniş yayılmamışdır. Hətta Azərbaycan həkimlərindən bəziləri bu termin haqda heç eşitməyib. Bu təcrübədən yalnız çox az miqdarda kəklükotu, qızılgül və əməkəcinə etibar edən xalq təbibləri istifadə edir.

Aromaterapiyaya aid orta əsrlər əlyazmalarının əksəriyyəti keçən əsrdə məhv edilmişdi. 1920-ci ildə bolşeviklər Bakını işğal edib Sovet İmperiyasını qurduqdan sonra Azərbaycanlılar tarixi köklərini, adət-ənənə və inamlarını unutmağa məcbur edilmişdi.

ƏRƏB ƏLİFBASININ ARADAN GÖTÜRÜLMƏSİ. Bolşeviklər "zorakılığın köhnə Dünyasını" tamamilə məhv edib özlərinin daha ideal hesab etdiyi dünyalarını qurmağı qərara aldılar. Sovetlər bütün islam təsirini aradan qaldırmağa can atdıqları üçün kitab yandırma kampanyasına başladılar. Lakin belə bir qaydanın qurbanı təkcə Qur'an və dini əlyazmalar olmadı. Ərəb əlifbası ilə yazılan tibbi və elmi müşahidələrə əsaslanan əlyazmalar da yandırıldı. (Mərhum Doktor Asəf Rüstəmovun yazdığı məqalələrə bax: (1) "Ərəb əlifbasının aradan götürülməsi: Tibbi biliyin itirilməsin (Aİ 3.4), Qış 1995. Həmçinin (2) "Yalnız usaqlar üçün: Onlar kitablarımızı yandırdıqları gün" (Aİ 7.3), Payız 1999).

Stalin Sovet Sosialist Respublikalarında hər şeyin yeni olmasını istəyirdi - yeni Sovet təbabəti, yeni Sovet elmi, yeni Sovet mədəniyyəti, yeni Sovet texnologiyası və sənayesi, yeni Sovet ziyalıları və yeni Sovet xalqı. O özü bu yeni sahələr haqda çox cildli əsərlər yazmışdır; onun yasadığı dövrdə (1953-cü ilədək) bu əsərlər Sovet ideologiyasının İncilinə çevrilmişdi. Qədim təbabət kitabları yandırılmış, ənənəvi əczaçılıq dükənləri bağlanmış, xalq təbibləri isə həbs edilmiş, türməyə salınmış və hətta bəzən öldürülmüşdü.

Müalicəvi bitkilərə dair qədim kitablar qiymətləndirilmirdi. Milli adətlərə dair hər bir şey ideologiya baxımından vaxtı keçmiş, mənasız və zərərli sayılırdı. Bizə bu gün qərribə gəlsə də Sovet rejimi dövründə ərəb əlifbası ilə yazılan qədim təbabət kitablarını oxuyan bir şəxsi casus kimi həbs edə bilirdilər.

Stalinin ölümündən sonra belə xalq təbiblərinə qarşı Sovet qanunları hələ də ciddi idi. Hətta nisbətən sakit və mülayim dövr sayılan Brejnev dövründə də xalq təbibləri şarlatan sayılırdı. Qədim reseptlərin köməyi ilə müalicə etmək ciddi surətdə qadağan olunmuşdu.

Xəstələri yalnız Sovet təhsili almış həkimlər müalicə edə bilərdi və onlara da aromaterapiya və digər ənənəvi müalicə növlərindən istifadə etmək icazə verilmirdi. Əgər hər hansı bir həkim qeyri-qanuni, ənənəvi müalicədən istifadə etsəydi, o, məhkəmə

tərəfindən məhkum oluna, diplomundan məhrum edilə və hətta firıldaqçı kimi bir neçə illiyə həbs oluna bilərdi.

Ucqr kəndlərdə bəzi yaşlı xalq təbibləri qeyri-qanuni və gizlin ətirli bitkilərlə müalicə etməyə davam edirdilər. Bəzən Sovet hökuməti onlara fikir vermirdi və onları əhəmiyyətsiz hesab edirdi.

Bu təbiblərin sayəsində Azərbaycan xalq təbabətinin bəzi əsasları saxlandı. Lakin ümumilikdə isə bu irs itirildi. 70 il Sovet hökmranlığı altında, bu sahəyə aid kitabların qadağan olunduğu, xalq təbiblərinin təqib edildiyi və bu ideyanın qeyri-elmi, vaxtı keçmiş və cəfəng ideya hesab edildiyi bir zəmanədə ənənəvi aromaterapiya tamamilə necə saxlanıla bilərdi?

ƏLİFBA DEYİŞİKLƏRİ. Buna səbəb olan digər bir faktor odur ki, 20-ci əsr ərzində Azərbaycan əlifbası üç dəfə dəyişdi: ərəb əlifbasından latına (1920-ci illər), latından kirilə (1927-ci il), və yenidən kirildən latına (1991-ci ildə) (Jurnalın "Əlifba və Dilin keçid dövrü" (Aİ 8.1), Yaz 2000 nömrəsinə bax). Nəticə etibarilə, bu gün Azərbaycan Respublikasında bizə gəlib çatmış ərəb əlyazmalarını oxumağı bacaran çox az insan var. Sadəcə olaraq, sonrakı nəsillər onların əcdadları tərəfindən sənədləşdirilmiş tibbi biliklərdən təcrid olunmuşlar.

Bu gün orta əsrlər tibbi əlyazmaları əsasında həmin ənənəni yenidən canlandırmaq çox vacibdir. Bu bizim irsimizdir. Zənnimcə orta əsrlər Azərbaycan aromaterapiya təcrübələrindən imtina edilməməli, onlara etinasızlıqla yanaşılmamalı, əksinə onlar möhtəşəm elmi maarifçiliyinə görə ordan-burdan toplanmalıdır. Bu tibbi mətnlər yalnız tarixi baxımdan maraqlı deyil; onlar təkcə Azərbaycanda yox, digər ölkələrdə də həyatın keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

AROMATERAPİYANIN BƏRPA EDİLMƏSİ. Aromaterapiya kimi alternativ təbabət təcrübələrini bərpa etmək asan iş olmayacaq. İqtisadi böhran və Sovet hökuməti dağılıqdan sonra keçid dövrünün çətin olduğuna görə çoxları o qədər kasıbdır ki, yeni dəbdəbəli müalicə üsulları haqda heç fikirbşə də bilmir (*məqalə 2001 ildə yazılmışdır – red.*).

Bundan başqa, Azərbaycan həkimlərinin bir neçə nəsli Sovet universitetlərində təhsil alıblar. Onlar keçmiş Sovet İmperiyası dövründə qəbul edilmiş standart müalicə metodlarından istifadə edir.

Onlar ərəb əlifbasını bilmir və Azərbaycan orta əsrlər əlyazmalarında olan qədim botanik və tibbi terminləri başa düşmürlər. Həkimlərin çoxu rus dilini bilsələr də ingilis dilini bilmir və buna görə də Qərb təbabətində ən son meyllər və müasir dünyada aromaterapiyanın getdikcə populyarlaşması haqda xəbərləri yoxdur.

Yəqin ki, Azərbaycanda ənənəvi təbabətin bərpası yalnız qədim təcrübəni müasir elmi biliklərlə birləşdirməyə səy göstərən fəal və azad fikirli yeni həkim nəslinin sayəsində mümkün olacaq.

Bir zamanlar Azərbaycanlıların aromaterapiyaya dair geniş məlumatı var idi. Bu qədim irsin sirlərini açmağa bilsək onlar bu gün də yararlı ola bilər.

Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən tərcümə etdi: Aytən Əliyeva

QƏDİM ŞƏRABLAR

*Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 8.3 (2000) © 2000.
Azerbaijan International AZERI.org*

Məşhur Azərbaycan alimi və cənubi Azərbaycanda yerləşən (indi İranda) Marağa rəsədxanasının banisi Nəsrəddin Tusi (1201-1274) yazırdı: "Ağıl və ayıqlıqdan yaxşı cəhət, ağılsızlıq və içkiyə aludə olmaqdan isə qorxulu bəla yoxdur." Lakin buna baxmayaraq orta əsrlər alimləri müalicəvi tədbirlər üçün şərabın xüsusi növlərini məsləhət görürdülər. Qərbdə daha çox Avisenna kimi tanınan və ilk müfəssəl elmi-tibbi əsər olan "Tibb qanunları" əsərinin yaradıcısı İbn Sina (980-1137) göstərirdi: "Əlbəttə ki, şərabdan qədərində istifadə mədə və digər orqanlar üçün xeyirdir, lakin ondan həddən artıq istifadə zərərli və təhlükəlidir. Siz dönə-dönə içkili şəxslər görmüşsünüz və onlara qarşı nifrət hiss etməyinizdə haqlı olmuşsunuz."

ŞƏRAB İSTEHSALININ TARİXÇƏSİ. Azərbaycanda şərab istehsalı ta qədimdən mövcuddur. Qədimdən bəri Yaxın Şərq ərazisində müxtəlif növ üzüm yetişdirilib. Məsələn, arxeoloqlar Azərbaycanın Xanlar rayonunda eramızdan əvvəl (e.ə.) 2-ci minilliyə aid içərisində şərab qalıqları ilə basdırılmış küplər tapmışlar. E.ə. yeddinci əsr Assuriya mixi mənbələrində indiki cənubi

Azərbaycan ərazisində yerləşən Manna dövlətinin şərab anbarları təsvir olunur. E.ə. 722-705-ci illər ərzində Assuriyaya hökmdarlıq edən 2-ci Sarqon bir dəfə demişdi: "Mən düşmənlərimə hücum çəkən zaman... Manna hökmdan Ullusunu mənim qoşunlarımı buğda və şərabla təchiz etdi."

Qədim yunan tarixçisi Strabona görə (e.ə. 64/63-cü üdə anadan olmuş, eramızın 23-cü ilindən sonra vəfat etmişdir), şimali Azərbaycan ərazisində (o vaxtkı Qafqaz Albaniyası) yaşayan əhali o qədər bəhərli üzüm yetişdirirdi ki, məhsulu yığıb çatdırmaq olmurdu. Eramızın 7-11-ci əsrləri ərzində yaranan epik dastan "Kitabi Dədə Qorqud"da da şərab düzəltmə səhnələri təsvir olunur:

*Ol dağlarımızda bağlarımız olur,
Ol bağların gara saxımları olur.
Ol üzümü sıxırlar, al şərabı olur,
Ol şərabı içən əsrük (sərxoş) olur.*

Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, 13-14-cü əsrlər ərzində Təbriz (cənubi Azərbaycan) ətrafı bağlardakı üzümdən yığılan illik məhsul 150 tona çatırdı.

Lakin orta əsrlər Azərbaycan şərabları indiki şərablar kimi deyildi. Onlar qatı və bal kimi şirin idi. O zamanın adamları adətən qatılaşdırılmış möhkəm şərabdan istifadə edirdilər. Təmiz şərabı içmək qeyri-mümkün idi, çünki o, çox qatı idi. Ona görə də şərab su qatırdılar.

Təxminən 10 il bundan əvvəl Şamaxı şəhərinin (Bakıdan təxminən iki saat şimala) sakinləri içərisində qatı sirop olan böyük bir qədim saxsı dolça tapdılar. Onlar siropun dadına baxdılar və gördülər ki, bu çox qatı, rahatlıq şərabıdır.

Üzümdən düzəldilən şərab "şərab" adlanırdı; başqa meyvələrdən (alma, nar, tut) hazırlanan şərab isə "nəbiz" kimi tanınırdı. Bundan əlavə şərabın bir çox növü "çaxır" adlanırdı.

Tarixi mənbələrdə orta əsrlərdə Azərbaycanda istifadə olunan şərab növlərinin adları saxlanılıb. Bura Reyhani, Cümhuri, Mişmiş, Vəlani, Ərəstun, Həndiqun və Səlmaveyh daxildir. Bu adlardan heç biri bu gün işlənmir. Onların əvəzinə isə Şahdağ, Çinar, Sadıllı, Ağdam, Kürdəmir, Ağstafa və Mədrəsəli kimi adlar işlənilir (*məqalə 2001 ildə yazılmışdır*).

ADİ ŞƏRABLAR. Orta əsrlərdə şərabın içilməsi islam tərəfindən ciddi şəkildə qadağan olunmuşdu; lakin buna baxmayaraq şərabdan istifadə edirdilər; əsasən də hakimiyyətdə olan təbəqə. Xəzərin cənubundan olan məşhur yazıçı və mulkədar Key-kavus İbn İsgəndər (10-cu əsr) oğluna yazdığı məktubunda deyir: "Mən sənə demirəm: 'şərab içmə', çünki, bilirəm ki, gənclər böyüklərin sözlərinə qulaq asmayacaq. Mənə də bu məsləhəti vermişdilər, lakin mən də böyüklərimin sözlərinə məhəl qoymadım. Yalnız indi 50 yaşında Allahm mənə yazığı gəlib və mən içkini ata bilmişəm."

Orta əsrlərdə Azərbaycan zadəganlarının bəzi nümayəndələri şərabdan yorğunluğu azaltmaq və qonaqları əyləndirmək üçün istifadə edirdilər. 1669-cu ildə Şah Süleyman Səfəvi dövründə saray təbibi olan Məhəmməd Mömin dövlətli şəxslərə şərab məclisləri düzəltmək barəsində məsləhət vermişdi: "Əylənmək və fiziki yorğunluğu yüngülləşdirmək üçün məclislər qurmaq və şərab içmək olar, lakin bunu ayda bir və ya iki dəfədən çox etmək olmaz. Həmçinin siz sağlam olub olmadığınızı da nəzərə almalısınız. Məclislər güllü-çiçəkü bağlarda, rahiyyəli hava və hovuzlar ətrafında düzəldilməlidir. Musiqiçi, mütənni və rəqqasələr dəvət edin. Gərəkdir ki, ağıllı və vicdanlı dostlarla oturmaq musiqi, nəğmələr və ya poeziya nümunələri dinləyəsini. Darıxdırıcı olmayın, dostlarınızı şeir nümunələrindən sitat gətirərək və ya maraqlı hekayələr danışmaqla əyləndirin. Məzəli əhvalatlar danışan zaman çalışın ki, heç kimin xətrinə dəyməyəsini".

MÜALİCƏVİ ŞƏRABLAR. Şərablardan tibbi məqsədlərdə də istifadə olunur. Məsələn, Yusif Xoyi (1311) göstərir: "Tibbi şərabın kiçik dozaları hissiyat üzvlərini və bütün bədəni möhkəmlədir. Tibbi şərablar kədər, sıxıntı və ruh düşgünlüyünə qarşı yaxşı dərmandır. Onlar hirs və əsəbiliyi azaldır, insanları daha cəsur və əliaçıq edir və bir neçə zəhərin təsirini aradan qaldır. Su qatılmış şərab soyuqdəymə və qızdırmaya qarşı yaxşı dərmandır." Aşağıda orta əsrlərdə yazılmış kitablarda təsvir olunan tibbi şərabların bəzi nümunələri verilib:

QIZILGÜL LƏÇƏYİNDƏN HAZIRLANAN ŞƏRAB. "Tibbnamə"yə (18-ci əsr) görə qızılgül ləçəyindən hazırlanan şərab başağrısı, ürək xəstəlikləri, mədə ağrıları və qızdırmaya qarşı məsləhət görülür. Resept: 600 qram qurudulmuş qızılgül ləçəyi götürün və onları kiçik parça kisəcikdə bağlayın. Sonra həmin kisəciyi

içərisində 10 litr üzüm şirəsi və təzə şərab olan dolçaya qoyun. Dolçanı möhkəm bağlayın və onu üç ay kölgədə saxlayın. Sonra şərabı süzün, onu başqa dolçanın içinə tökün və yenidən saxlayın.

DUZLU ŞƏRAB. Həsən İbn Rza Şirvaninin (1712-ci il) verdiyi məlumata görə bu şərabadan xroniki qızdırma və qəbizləşməni sağaltmaq üçün istifadə edilirdi. Ondan həm də sidikqovucu, mədə üçün, oynaq sümüklərində və böyrəklərdə ağrını azaltmaq, iştahanı tənzimləmək məqsədlərində istifadə olunub. Əsasən o, yaşlı adamlara məsləhət görülürdü.

Resept: Bərabər miqdarda turş üzüm şirəsi ilə bal və 1/4 hissə qədər duz qatışdırın. Sonra qatışığı dolçaya töküb şərab hazır olanadək bir neçə ayılığa yetişməyə qoyun.

KƏRƏVİZ TOXUMU ŞƏRABI. Məhəmməd Mömin (1169-cu il) yazır ki, bu şərab növü iştahanı stimullaşdırır, həzmə xeyirlidir və sidik qovucu rolu oynayaraq tullantı maddələrini kənarlaşdırır.

Resept: 260 qram kərəviz toxumunu əzin, süzün və kətan parçaya büküb içərisində bir litr üzüm şirəsi olan dolçaya qoyun. Heç olmazsa üç ay yetişməyə qoyun.

ŞƏRABLA MÜALİCƏ. Orta əsrlər təbirləri şərabadan müxtəlif xəstəlikləri müalicə etmək məqsədilə istifadə ediblər. Onların verdiyi məsləhətlərdən bir neçə misal çəkək:

Ağız yaraları. Məlumdur ki, şərabadan antiseptik dərman kimi istifadə edilib. Ağzı möhkəm, quru, turş dad verən şərabla yaxalamaq məsləhət görülürdü. Həm qırmızı, həm də ağ turş şərablardan istifadə olunurdu. Bu müalicə bir neçə gün davam etməli idi.

Boğaz ağrısı. Boğazı ılıq, turş, quru şərabla, əsasən də limon, nar, duzlu və ya heyva şərabı ilə yaxalamaq məsləhət görülürdü. Boğazı yaxaladıqdan sonra 20-30 dəqiqə ərzində yemək və ya içməyə icazə verilmirdi.

Qulaq iltihabı. Uşaqların qulaqlarındakı ağrı və iltihabı müalicə etmək üçün xəstə qulağa tünd, köhnə şərabda isladılmış pambıq parçası qoymaq məsləhət görülürdü. İnanılırdı ki, müntəzəm olaraq edilsə, bu müalicə iltihabını sağaldar.

Anemiya. “Tibbnamə”yə (1712) görə anemiyadan əziyyət çəkənlər çoxlu ət və bəsləyici ərzaqla qidalanmalı və qırmızı şirin şərab içməlidir. İnanılırdı ki, qırmızı şərab orqanizmdə qana çevrilir. Müasir alimlər təsdiq edib ki, portveyndən (qırmızı şirin şərab)

qədərində istifadə anemiyanın müalicəsində xeyirlidir. Bəzən Azərbaycanda anemiyanı müalicə etmək üçün Kürdəmir, Qızıl Şərbət və Mil kimi azərbaycan portveynlərindən istifadə olunur,

Yel və qaz. Mədə pozğunluğu və yelin qarşısını almaq üçün yeməkdən qabaq bir qədər şərab içmək məsləhət görülürdü. Müasir yovşan arəğinə (yovşan lıkorü) bənzər acı yovşandan hazırlanmış tibbi şərabından yelə qarşı dərman kimi istifadə olunurdu.

Don vurma. Soyuq günlərdə evi tərk etməmişdən qabaq su əvəzinə şərab içmək məsləhət görülürdü. İbn Sina (980-1037) yazır ki, "çaşır" (şüyüd ailəsi) qatılan müalicəvi şərab bədəni effektiv qızdırır.

Qızdırma. Malyariyanın səbəb olduğu qızdırmanı sağaltmaq üçün Məhəmməd Hüseyn Xan (18-ci əsr) ədviyyəli şərabdan istifadə etməyi məsləhət görür. Bundan əlavə qızılgül ləçəyindən hazırlanmış şərab və Ər-əstun şərabı da müxtəlif növ qızdırmaya qarşı effektiv müalicə sayılırdı.

İştahanın olmaması. İştahanı tənzimləmək üçün bir qədər ədviyyəli şərab, əsasən də balla içmək məsləhət görülürdü. İnanılırdı ki, rəhiyəli şərab mədə şirəsinin əmələ gəlməsini tənzimləyir və bu da öz növbəsində həzm prosesini yüngülləşdirir. Reyhani şərab növündən də iştahanı tənzimləmək üçün istifadə edilirdi.

Tibbi şərablar heç də mütləq alkoqolik içki deyildilər, onlar müasir apteklərdə satılan spirtlərdən hazırlanmış valerian və nanə aşqarları kimi bitki aşqarlarına bənzəyirdi. Ümumiyyətlə, bir vaxtlar Azərbaycanda çox geniş yayılan tibbi şərablar bu gün əsasən yaddan çıxıb. Lakin mən əminəm ki, onları yenidən canlandırmaq və lazımı elmi tədqiqatlar və sınaqlar apardıqdan sonra qüvvədə olan müasir tibbi təcrübədə istifadə etmək olar.

*Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən
tərcümə etdi: Gülnar Aydəmirova*

SAĞLAM QİDALANMA VƏ UZUNÖMÜRLÜK

*Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 8.3 (2000) © 2000.
Azerbaijan International AZERI.org*

Uzun ömür sürmək hər bir insanın arzusudur. Buradan sual doğa bilər: insan üçün son yaş həddi neçədir? Yaş həddi varmı? 100 il yaradıcı, fəal ömür sürmək mümkündürmü? Əlbəttə. Bəs 150 necə? Yənə də cavab “bəli”dir.

Azərbaycan uzunömürlülərinin sayına görə dünyada ilk yerlərdən birini tutur. 1981-ci il siyahıya almaya görə Azərbaycanda yaşı 100 və 100-ü ötmüşlərin sayı 14486 nəfər idi. Başqa sözlə desək hər 100000 nəfərdən 48,3-ü yaşı 100 və ya 100-ü ötmüşlərdir.

Uzunömürlülük əsasən nəsildən nəslə keçir, lakin, əlbəttə ki, burada düzgün qidalanmanın da rolu böyükdür. Bəs Azərbaycanda yaşayan uzunömürlülər nə yeyir? Onların yedikləri müasir elmin sağlamlıq və uzunömürlük haqda biliklərinə uyğundurmu? Müasir diyetoloqlar deyərdi: "Onlar həddən artıq heyvan piyi və kərə yağından isrifadə edir."

Doğrudan da Azərbaycanlıların əksəriyyətinin quzu və qoyun əti çox xoşuna gəlir. Lakin daha çox uzunömürlü yaşayan kənd yerlərində ət həftədə bir-iki dəfədən çox yeyilmir. Kənd yerlərində əhali ətdən çox, süd məhsulları ilə qidalanır.

Azərbaycan kəndlisinin yediyi əsasən yumurta, pendir, yağ, qatıq, süd, şor, xama, çörək, müxtəlif növ meyvə, tərəvəz və göyərtidən ibarətdir. Göyərtidən dovğa və lobya, noxud və ya buğdadan şorba hazırlamaq üçün istifadə edirlər. Qədim zamanlarda uzunömürlülər yeməklərində çörək və ya un məmulatlarından çox istifadə etməzdilər.

HEYVAN PİYİNDƏN İSTİFADƏ. Tarix boyu Azərbaycanlılar pəhrizlərində müasir alimlərin birinci dərəcəli düşmən saydığı heyvan piyindən və kərə yağından çox isrifadə ediblər. Bəs onda niyə bu düşmən Azərbaycanın Lerik rayonunun kəndlərində yaşayan uzunömürlülərə təsir etməyib? Axı burada yaşayanların çoxunun yaşı 120-ni ötür.

Ətin Azərbaycanlılara ziyanı yoxdur. Çünki, onlar orta əsrlər Azərbaycan loğmanlarının miras qoyduğu qidalanma qaydalarına riayət edirlər. Loğmanlar tamamilə sağlam və ya sağlam olmayan qida məhsulunun varlığını qəbul etmirdilər. Onların fikrincə bu, qidanın miqdarından və düzgün uyğunlaşdırılmasından asılıdır.

Məsələn, “Tibbnamə”yə görə (1712-ci il) heyvan piyi və kərə yağından istifadə etmək olar, amma qədərində və sonra da

piyin mənfi təsirinin qarşısını almaq üçün ispanaq, kərəviz, şüyud, soğan, göy soğan, keşniş, nanə, reyhan, yovşan, cəfəri kimi göy və tərəvəz növləri yemək lazımdır. Müasir alimlər təsdiq edir ki, tərəvəzin və göyərtilərin tərkibinə daxil olan qida lifləri mədədə piyin həzm olmasını asanlaşdır.

Müasir elmi təbabətə görə doğrudan da az miqdarda olsa belə heyvan piyindən istifadə etmək lazımdır, çünki, o, hormonların əmələ gəlməsi və qara ciyər, ürək və beynin normal işləməsi üçün lazımlı faktordur.

Əgər biz insan dişlərini müayinədən keçirsək, görürük ki, onların həm yırtıcılara, həm də otqeyənlərə məxsus xüsusiyyətləri var. Bu sübut edir ki, bizim ulu əcdadlarımız ət yemişlər və insan orqanizmi tarix boyu heyvan piyi ilə qidalanmağa uyğunlaşıb. Lakin ətlə birgə ilk insanlar böyük miqdarda meyvə və tərəvəz də yeyiblər. Orta əsrlər Azərbaycan loğmanları da eyni şeyi təklif edirlər: Yalnız ət yeməyin. Yalnız tərəvəz də yeməyin. Onları birgə yeyin və düzgün uyğunlaşdırın. Sanki müasir dövrün vegeterianizm kimi birtərəfli nəzəriyyələrinə qarşı çıxan bu orta əsrlər yanaşması insanın bioloji xüsusiyyətlərinin müşahidəsinə əsaslanır.

Heyvan piyindən çox istifadə yalnız Azərbaycan uzunömürlülərinə xas olan xüsusiyyət deyil. 15 il əvvəl "Vokruq Sveta" (Dünya ətrafında) jurnalının əməkdaşları Abxaziyada yaşlı adamlardan müsahibə almış və onlardan pəhrizləri barədə soruşmuşlar. Məlum olmuşdu ki, uzunömürlülərin çoxunun yağlı ət, əsasən də qoyun əti xoşuna gəlir. Azərbaycanlılardan fərqli olaraq gürcülər hətta 100 yaşlarında belə şərab içir.

Buna baxmayaraq, Qafqazda yaşayan uzunömürlülərin əksəriyyəti ilk növbədə çox ət yemir və adətləri uzrə piyin mənfi təsirini neytrallaşdırmaq üçün böyük miqdarda qatıq, eləcə də meyvə və tərəvəzlə qidalanırlar. Piyin mənfi təsirlərinin qarşısını almaq üçün sarımsaq qatıqla bərabər çox miqdarda soğan, limon şirəsi, nar şirəsi, sumaqdan istifadə etmək olar. Bütün bu sadalanan qida məhsulları həzm prosesini yüngülləşdirir və piylərin parçalanmasına kömək edir.

ŞƏKƏR YA BAL? Baxmayaraq ki, Azərbaycan mətbəxi şirniyyatla zəngindir, Azərbaycanlılar bu şirniyyatdan qədərində istifadə ediblər. Paxlava, şəkərbura və halva kimi milli şirniyyat növlərini hazırlayarkən onlar şəkərdənsə bala üstünlük veriblər. Məsələn, Azərbaycanlı alim Yusif Xoyi özünün "Bağdad toplusu"

(1311) əsərində mürəbbə və şirniyyatı balla hazırlamağı tövsiyə edir. Müasir elm müəyyən etmişdir ki, balın tərkibinə vitamin və fermentlər daxildir və o, şəkərdən olduqca xeyirlidir. Professor M.Sultanovun fikrincə baldan müntəzəm istifadə və şəkərdən isə imtina edilməsi sağlamlığa və uzun ömürə səbəb olar.

London Umversitetinin professoru Con Yudkin göslərir: "Ürək-damar xəstəliklərinə piy deyil, şəkər səbəb olur. Bizim qəhvə və ya çayla yedikimiz, tort, konfet və ya şokoladın tərkibində olan şəkər buna gətirib çıxarır."

Şəkər həddən artıq istifadə olunduqda orqanizmdə piy və xolesterola çevrilir. Əvvəllər Azərbaycan kəndlərinin kasıb sakinləri şəkəri ləziz şirniyyat sayır və ondan yalnız nadir hallarda istifadə edirdilər.

Kəndlilərin gündəlik yeməklərinə şirniyyat deyil, süd məmulatları və bitkilər daxil idi. Varlı adamlar isə bala üstünlük verirdilər. "Tibbnamə"də olan reseptlərə görə Azərbaycan halvasının bütün növləri baldan düzəldilməli idi. Beləliklə, müasir cəmiyyətdə mübarizə apardığımız "ağ ölümün" (şəkərin) mənfi təsirindən qaçılmış olurdu.

Müasir insan deyə bilər: "Balı ucuz şəkərlə əvəz etmək mümkün olduğu şəraitdə, niyə bahalı baldan istifadə etməliyəm?" Təəssüf ki, indi Azərbaycanda milli şirniyyatın çoxu şəkərdən düzəldilir. Lakin böyük zaman intervalında belə qənaət etmə insan sağlamlığına zərərdir.

Məhəmməd Hüseyn xan (18-ci əsr) da göstərir ki, su qatılmış baldan müntəzəm istifadə insan ömrünü uzadır. Bununla belə, baxmayaraq ki, bal şəkərdən xeyirlidir, onu da həddən artıq işlətmək olmaz.

QATIQ VƏ UZUNÖMÜRLÜLÜK. Qədimdən bəri hesab edilir ki, müntəzəm olaraq qatıq yemək uzunömürlülüyə səbəb olur. Belə ki, o, həzmə kömək edir və orqanizmi cavanlaşdırır. "Tibbnamə" bişmiş xərəklərə qatıq qatmağı məsləhət görür. Ətin yaxşı həzm olunması üçün onu içinə nanə çilənmiş qatıqla yemək məsləhət görülür. Əgər qatığı tək yeyirsinizsə içinə sarımsaq doğrayın. Azərbaycanda məşhur içki sayılan ayranı duzlu qatığa su qatmaq vasitəsilə düzəldirlər. Bu içki qan təzyiqini aşağı salır və ishalı sağaldır.

"Yoğurt" (qatıq) sözünün özü türk mənşəlidir (Azərbaycan və Türk) və "yoğun", "yoğurmaq" feillərindən əmələ gəlib. Qatığın

təsirinin tibbi izahı odur ki, onun tərkibində laktobakteriya kimi xeyirli mikroorqanizmlər var.

Bağırsaqda tullanu maddələrinin yığılması və bağırsaqların iltihabı orqanizmin bütün orqanlarına zərər olduğu üçün qidanın normal həzm olunması sağlam və uzun ömrə səbəb olur. Müasir dövrdə də Yapon alimləri kəşf ediblər ki, müntəzəm olaraq qatıq yemək orqanizmi radioaktiv şüaların zərərli təsirindən qoruyur və xərcəng xəstəliyinin əmələ gəlməsinin qarşısını alır.

SARIMSAQ — CAVANLIQ MƏNBƏYİDİR. Bir çox qədim Azərbaycan, Ərəb, Fars, Tibet və Çin təbibbrinin kitablarında sarımsağın sağaldıcı xüsusiyyəti göstərilir.

"Tibbnamə"yə görə müntəzəm olaraq sarımsaqdan istifadə saçın ağarmasının qarşısını alır, yaddaşı, görməni möhkəmlədir və ürəyə xeyirdir. Tibetdə sarımsaq və spirtdən hazırlanmış içki "cavanlıq eliksiri" kimi tanınırdı. Azərbaycanda həkimlər spirtin içinə sarımsaq və zəfərandan hazırlanmış qatışıq tökürdülər.

Müasir alimlər də təsdiq edir ki, sarımsaqdan müntəzəm istifadə orqanizmdə xolesterolun səviyyəsini aşağı salır və qan dövriyyəsini yaxşılaşdırır. Nəticə etibarilə bütün orqanla qanla yaxşı təchiz olunur. Məsələn, baş lazım qədər qanla təchiz olduqda saçların ağarmasının qarşısı alınır, üz tərəvətlənir, yaddaş möhkəmlənir. Qanın ürək damarlarında yaxşı dövrə vürməsi miokard infarktın qarşısını alır.

Azərbaycanlılar bu iki yeməyi - qatıq və sarımsağı qarışdırıblar və bu, uzunömürlülərin səciyyəvi yeməyidir. Onlar sarımsağ-ı qatığın içinə doğrayaraq "sarımsaqlı qatıq" düzəldirlər. "Tibbnamə" də sarımsağı qatığa qatmağı məsləhət görür. Bu birləşmə yarpaq dolması, xaş, xingal və s. kimi ət və ya xəmir xörəklərinin yanında süfrəyə verilir.

ÇÖRƏK YEMƏYİ AZALDIN. Həddən artıq çörəkdən istifadə etmək müasir Azərbaycan mətbəxinə xasdır və buna səbəb də rus mətbəxinin təsiridir. Qədimdə Azərbaycanlılar çörək və un məmulatlarından çox istifadə etmirdilər. Onlar heç vaxt, necə deyərlər, çörəyə ibadət etmirdilər. Plov heç vaxt çörəklə yeyilməzdi, çünki düyü buğda əvəzi sayılırdı. Lakin indi çox adam plovu və həmçinin xingal, gürzə, əristə, düşbərə, umac və bu kimi digər xəmir xörəklərini çörəklə yeyirlər.

Orta əsrlər Azərbaycan təbibləri çox çörək yeməyi məsləhət görmürdülər, əsasən də isti yay günlərində. Müasir tədqiqatlar da

sübut edir ki, çörək, un məmulatları və karbohidratlardan çox istifadə edilməsi orqanizmdə xolesterolun əmələ gəlməsinə, ürək-damar xəstəliklərinə və piylənməyə gətirib çıxarır. Onlar bildirirlər ki, həddən artıq çörək yemək müntəzəm heyvan piyindən istifadə etməkdən daha pisdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycan milli çörəyi (təndir çörəyi) rus çörəyinə bənzəmir: o, yumru kömbə deyil, nazik, yastı çörəkdir. Lavaş - kağız kimi nazik milli çörəkdir. Bu iki çörək növü qədərində yeyildikdə həzmə ağırlıq törətmir.

BİTKİ MƏHSULLARINDAN İSTİFADƏ. Hələ ta qədimdən bəri azərbaycanlılar bilir ki, zəfəran və biyan həyatı uzadır, dərini və üzü tərəvətləndirir, qara ciyər, ürək və böyrəyi sağlam edir. Həm də bir adət üzrə uzunömürlülər alma da daxil olmaqla çoxlu meyvə və tərəvəz yeyir. Azərbaycan loğmanı Yusif İbn İsmayıl Xoyi (1311) yazır: "Əgər müntəzəm olaraq alma yesəniz, bu, iştahanı açar, ürək, mədə, qara ciyər, bağırsağı möhkəmlədir və orqanizmi cavanlaşdırar. Bu, həmçinin yaşlı şəxslərdə ağır nəfəsalmamın və tez ürək döyünməsinin qarşısını alır. Alma beyni möhkəmlədir və onun səmərəliliyini artırır."

Meyvələr, tərəvəzlər, müxtəlif müalicəvi yabanı bitkilər və onlardan hazırlanan ərzaq məmulatları - mürəbbələr, şirələr, şərbətlər, şərəblər, qurudulmuş meyvələr və ədviyyatlar Azərbaycan mətbəxində böyük rol oynayır. Əsasən də isti yeməklərə müxtəlif meyvə, tərəvəz, göy və ədviyyat qatılır. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, meyvə və tərəvəzlərin tərkibinə xolesterolu neytrallaşdıran çox sayda mikroelementlər, vitaminlər və liflər daxildir. Əlbəttə ki, orta əsrlərdə alimlərin bu maddələr haqda heç bir biliyi yox idi, lakin onlar müşahidələr apararaq indiki elm tərəfindən sübut olunan nəticələrə gəlmişlər.

QƏHVƏ YOX, ÇAY. Müntəzəm olaraq çay içmək Azərbaycanda uzun ömür sürən şəxslərə xas xüsusiyyətdir. Məhəmməd Hüseyn xanm (18-ci əsr) fikrincə çay qəhvədən xeyirli içkidir. O, yazır: "Çay sidik qovucudur. O, spazma və soyuqdan əmələ gələn başağrıqlarını yüngülləşdirir. Həmçinin çay ürək, mədə və beyni saflaşdırır və üzü tərəvətləndirir. Qədərində içildikdə çay ürəyin tez döyünməsinin qarşısını alır, nəfəsalmamı nizama salar.

Ümumiyyətlə çay ürəyə xeyirdir. Bu içki məyusluq, kədər və ruh düşgünlüyünü azaldır."

Müasir müşahidələr də sübut edir ki, çay ömrü uzadır. Onun tərkibinə əsəb sistemini stimullaşdıran kofein və qan damarlarını genişləndirən, spazmaları aradan qaldıran, ürəyin fəaliyyətini yaxşılaşdıran teofilin daxildir. Həmçinin çayın tərkibinə qan damarlarını möhkəmlədən və qanaxmanın qarşısını alan tanin daxildir. Qəhvədən fərqli olaraq çay nəinki miokard infarktının əmələ gəlmə təhlükəsini artırır, o, hətta bu təhlükəni azaldır. Çünki teofilin ürəyin qan damarlarını genişləndirir. Lakin çayı acqarına və çox qaynar içmək olmaz. Süd kofeinin mənfi təsirlərini neytrallaşdırır. Süd qatılmış çay daha xeyirlidir. Lakin bu, Azərbaycanda məşhur deyil.

Tarix boyu Azərbaycanda çay Lənkəranda yetişdirilib. Maraqlıdır ki, bu ərazi öz uzunömürlülüyünə görə tanınıb.

UCUZ, SAĞLAM QIDA. Məşhur Azərbaycan neft maqnatı Hacı Zeynalabdin Tağıyev uzun ömür sürüb (1823-1924). Lakin Azərbaycanda yaşlı adamların çoxu onun kimi dövləli deyil. Onların pəhrizinə nəzər saldıqda görürük ki, onlar nisbətən ucuz ərzaq növləri ilə qidalanırlar: yumurta, qatıq, meyvə, tərəvəz və lobyə. Həm də onların çoxu həddən artıq yemir. Onlar heç də normal çəkiddən artıq gəlmirlər, çünki fiziki işlə məşğuldurlar.

Qədimdə ölkəmizdə uzun ömür sürən şəxslər çox gec-gec, yalnız xüsusi hallarda milli mətbəximizin qiymətli yeməklərindən dada bilirdilər.

Şirniyyat, kabab, qarası ilə plov və qurudulmuş meyvə yalnız Novruz bayramı, Qurban bayramı və toy mərasimlərində yeyilirdi. 19-cu əsr ərzində hətta dövlətli şəxslər belə hər gün ət və şirniyyat yemirdi, çünki bu, zərərli hesab edilirdi.

Azərbaycanda uzun ömür sürən adamların çoxu xolesterol, karbohidratlar və ya vegeterianizm haqda heç nə bilmir. Onlar sadəcə olaraq 100 ildən artıq yaşamış ata və babalarının qidalandığı kimi qidalanırlar. Bu sübut edir ki, əsrlər və minilliklər boyu sınaqdan keçmiş Azərbaycan milli pəhrizi sağlam qidalanma haqda müasir nəzəriyyələrə uyğun gəlir və hətta, bəlkə də, onlardan üstündür.

*Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən
tərcümə etdi: Gülnar Aydəmirova*

ORTA ƏSR ƏLYAZMALARI

ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU: AZƏRBAYCANDA ERKƏN ƏLİFBALAR

*Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 8.1 (Yaz 2000) ©
Azerbaijan International*

Azərbaycan qədər əlifba dəyişən çox az ölkə tapılır. Yalnız 20-ci əsrdə ölkədə rəsmi olaraq 4 müxtəlif əlifbadan istifadə edilmişdir. Ondan əvvəl, əsasən də 7-ci əsrdə ərəb əlifbası ölkədə yayıldıqdan əvvəl, burada bir neçə müxtəlif əlifbadan istifadə edilib. Bu əlifbaların, əsasən də orta əsrlərə aid olanların nümunələri Əlyazmalar İnstitutunda sərgiyə qoyulmuşdur.

Ərəb əlifbasının 7-ci əsrdən 1929-cu ilədək işlənməsinə baxmayaraq bu günlərdə Azərbaycan Respublikasında onu çox az gənc oxuya bilir. Lakin onların nənə və babaları məktəbdə bu əlifbanı keçib. (Qeyd etmək lazımdır ki, təxminən 35-40 milyon azərbaycanlının yaşadığı İranda ərəb əlifbası dövlət əlifbasıdır.

İLKİN ƏLİFBALAR. Azərbaycanda olan ən qədim əlifbalardan biri paz şəkilli hərlərdən ibarət mixi yazıları idi. Paz şəkilli hərflər hərf formalarını gilə basmaq nəticəsində əmələ gəlirdi. Assur və Yunan mənbələrinə görə bu əlifbadan eramızdan əvvəl (e.ə.) 9-cu əsrdə Cənubi Azərbaycanda (Manna dövləti) istifadə edilib. Yaşadığımız dövrdə bu ərazi indiki İranda yerləşir.

Sonra e.ə. 6-1-ci əsrlərdə bu ərazidə yaşamış midiyalılar tərəfindən işlədilmiş qədim Səryani və Ərami əlifbaları gəldi. Təəssüf ki, Əlyazmalar İnstitutunda bu iki əlifbanın nümunəsi yoxdur.

Lakin arxivimizdə eramızın ilk əsrlərində (İslamın bu əraziyə gəlməsindən əvvəl) Cənubi Azərbaycan, İran, Orta Asiyada geniş yayılan Ərami əlifbasının bir variantında ("Avesta" əlifbası adlanan) yazılmış kitablara rast gəlmək olar. Zərdüştpərəstlərin (Azərbaycan və İranın qədim dini) dini kitabı Avesta Pəhləvi

əlifbasının xüsusi növü ilə yazılıb. Pəhləvilər (Parfiyalılar) e.ə. 3-cü əsrdə Azərbaycan və İranı işğal edən Əfqanıstan və Orta Asiyadan gəlmiş tayfalar idi. Lakin Institutumuzda saxlanılan Avesta kitabları orijinal deyil, onlar 20-ci əsrin əvvəllərində yenidən nəşr edilmiş nümunələridir.

Eramızın 4-cü əsrindən başlayaraq Şimali Azərbaycan (Qafqaz Albaniyası) sakinləri Alban əlifbasından istifadə etməyə başladılar. Institutumuzda o dövrdən günümüzə gəlib çatan heç bir əlyazma olmasa da, yaxınlıqda yerləşən Azərbaycan Tarix Muzeyində (Tağıyev muzeyi) Alban daş oyma yazıları sərgiyə qoyulmuşdur.

QƏDİM TÜRK ƏLİFBASI. Eramızın 4-8-ci əsrləri ərzində Azərbaycan ərazisində yaşayan köçəri türk tayfaları runik əlifbadan istifadə edirdilər. Buna bənzər əlifbalardan həm də şimali Avropa, Britaniya, Skandinaviya və Islandiyada yaşayan bəzi german xalqları da istifadə edirdi. Runik əlifbası ilə türk oymaları əsasən Altay və Sibirdə tapılıb. Bu əlifba diqqətlə öyrənilib və sənədləşdirilib. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu cür yazıya Nüvədi məskəni yaxınlığında Qarğa Daşı qayasının üstündə oyulmuş yazılar misal ola bilər. Azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisində yerləşən bu Mehri rayonunda məskunlaşmışdılar. Lakin sonralar ermənilər tərəfindən oradan sıxışdırılıb çıxarılmışdır.

ƏRƏB ƏLİFBASI. Eramızın 7-ci əsrində ərəblər bu ərazilərə gəlib islamı gətirdikdən sonra ölkədə ərəb əlifbası standart yazı sistemi oldu. AMEA-nın Əlyazmalar Institutunda ərəb əlifbası ilə türk dilində yazılmış 3000-nə yaxın mətn nümunəsi var. Onlar çox qədimlərə aiddir. Mənim ən çox tədqiq etdiyim 70 türkdilli əlyazma mətni, o cümlədən Məhəmməd Yusif Şirvanı tərəfindən 1712-ci ildə Azərbaycan dilində yazılmış “Tibbnamə” təbabətə həsr olunub.

Ərəb əlifbası ilə yazılmış digər əsərlər isə Füzuli, Nəsimi, Xətai, Saib Təbrizi və Vaqif kimi şairlər tərəfindən yazılmış poeziya nümunələridir. Həmçinin astronomiya, astrologiya (“Türk illəri”) və tarixə (“Qarabağnamə” adlanan üç əsər Qarabağ tarixinə həsr olunub) dair kitablar da var.

ƏRƏB ƏLİFBASI ÜZRƏ İSLAHATLAR. Ehtimal edildiyi kimi bir az sonra aydın oldu ki, ərəb əlifbası Azərbaycan dili üçün tam uyğun deyil. Məsələn, orta əsrlər Azərbaycan yazıçıları gördülər ki, o dövrdə Azərbaycan dilində mövcud olan burun samitini

göstərmək üçün ərəb əlifbasına yeni hərf əlavə etməli olurlar. Məsələn, “Dəniz” sözü “Dənqiz” kimi tələffüz olunurdu. “Əlini yu!” “Əlinqi yu!” kimi tələffüz olunurdu. Ərəb əlifbasında bu “nq” səsinə göstərmək üçün hərf yox idi, çünki, o, nə fars nə də ərəb dili üçün səciyyəvi deyildi. Yeni hərf “sağır-nun” kimi tanınmağa başladı (“kiçik nun”, “nun” “n” səsinə göstərmək üçün işlədilən əsl ərəb hərfidir). Bu hərf “nun” hərfinin deyil, “kaf” – “k” hərfinin üzərinə üç nöqtə əlavə etməklə göstərilirdi.

“Sağır-nun” hərfini türk ölkələrinin əlyazmalarından başqa heç bir yerdə tapa bilməzsiniz. Bu hərfin olmasına sübut yalnız Azərbaycan və başqa türkdilli ərazilərdən tapılıb. Nəsimi (14-cü əsr) və Füzulinin (16-cı əsr) şerlərində bu hərfə rast gəlmək olar. Getdikcə həmin səsin şifahi Azərbaycan dilindən yoxa çıxmasına baxmayaraq, bu hərf 20-ci əsrin əvvəllərində əlifbada qalmaqda idi. Məsələn, ona Sabirin “Hop-Hop Namə” satirik şerlər toplusunda (1922) rast gəlmək olar.

Beləliklə, Azərbaycan ərazisində yayılmış ərəb əlifbasının üç forması – ərəb, fars və türk formaları var idi. “Sağır-nun” hərfindən istifadə ilə bərabər ərəb əlifbasının azərbaycan variantına orta əsrlər farsları tərəfindən yaradılmış hərlər də daxil idi. Həmin hərlərə “g” (“qafe-farsi”), “j” (“Jalə” adında ilk səs), “pe” və “çim” aid idi. Nəticə etibarilə ərəb əlifbasında 28, farsda 32, azərbaycan əlifbasında isə 33 hərf var idi (bütün fars hərləri üstəgəl “sağır-nun”).

Bütün orta əsrlər Azərbaycan mətnləri fars və türk spesifik hərləri əlavə edilmiş ərəb əlifbasında yazılmışdır. Əlbəttə ki, bu qeyri-qənaətbəxş və qeyri-dəqiq idi və Azərbaycan dilinin tələblərinə cavab vermirdi. Məsələn, bəzi hərlərin dublikat hərləri var idi (“t”-ni 2, “s”-ni 3, “z”-ni 3 hərf göstərirdi). Qısa sait səslərin isə heç biri göstərilirdi (ə, i, ö, ü).

Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) ərəb əlifbasını azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmaq üçün islahatlar tətbiq edən ilk azərbaycanlılardandır.

İslahatlar sahəsində daha bir görkəmli şəxsin – Məhəmmədəğa Şahtaxtinskiyin böyük əməyi olmuşdur. O, 1879-1902-ci illər ərzində müxtəlif islahatlar keçirməyi təklif etmişdi. Texniki çətinlik üzündən bu əlifbaların heç biri tətbiq olunmamışdır. 1903-cü ildə Şahtaxtinski əsasən əlifba islahatı məsələsini müzakirə etmək üçün “Şərqi Rus” qəzetinin əsasını qoydu. 1880-ci ildə Çer-

nyayevski ərəb əlifbası üzərində islahat barədə kitab yazdı. Elə həmin il Mirzə Riza Xan Daniş “Əlifba Rüşdiyə” adlı latın əlifbası təqdim edən bir layihə nəşr etdirdi.

1832-1920-ci illər ərzində Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə azı 140 jurnal və qəzet nəşr olundu. Bu qədər nəşr həmin dövr üçün heyrətləndirici rəqəm idi və bu da yazılı sözə necə yüksək hörmət bəsləndiyini göstərir.

Bu qəzet və jurnalların çoxu Əlyazmalar Institutunda və Bakının digər arxivlərində qiymətli əsərlər kimi saxlanılır. Onların tərkibinə aşağıdakılar daxildir: “Azərbaycan”, “Açıq Söz”, “Babayi-Əmir”, “Bayrağı-Ədalət”, “Bəsirət”, “Bakı Fəhlə Konfransının Əxbarı”, “Bəhlul”, “Bürhani-Həqiqət”, “Dəbistan”, “Valideynə Məxsus Vərəqə”, “Qardaş Köməyi”, “Füyuzat”, “Qurtuluş”, “Dan Yıldızı”, “Dəbistan”, “Dilimizin islahı”, “Dirilik”, “El Həyatı”, “Zənbur”, “Məzəli”, “Ziya”, “İqbal”, “İrşad”, “Yeni Füyuzat”, “Yeni İrşad”, “Yeni İqbal” və “Molla Nəsrəddin”.

Həmçinin Tiflisdə (Gürcüstan) Ziya, Əkinçi kimi Azərbaycan dilində bəzi jurnallar da dərc olunurdu. Bürhani-Həqiqət Yerevanda (Ermənistan) nəşr olunurdu.

Sovetlərin ilk illərində (1920-1929) ərəb əlifbası ilə çap olunan Azərbaycan jurnal və qəzetləri əsasən əmək, mədəniyyət, incəsənət və təhsillə bağlı müxtəlif siyasi və sosial problemlərə həsr olunurdu. Sovet ideologiyası ruhunda (Marksist-Leninist) yazılan bu qəzet və jurnallar islam və ərəb əlifbasına qarşı kəskin tənqidlə dolu idi. Aydın idi ki, hökumət ərəb əlifbasına son qoymaq və yeni – latın əlifbasını təqdim etmək istəyirdi.

Institutumuzda ərəb əlifbası ilə yazılmış Sovet dövrü nəşrlərindən çoxlu mənbələr var. Onlara “Azərbaycan Həmkarlar Hərəkatı”, “Azərbaycan Ali İqtisad Şurasının Əxbarı”, “Bakı Şurası Xəbərləri”, “Beşillik”, “Bolşevik”, “Qızıl Bakı”, “Qızıl Qələm”, “Qızıl Yardım”, “Qızıl Gəncə”, “Qızıl Tələbə” və “Qızıl Şərq” daxildir.

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN. Biz Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə cənubi Azərbaycanda (indi İran) nəşr olunan bir neçə əlyazma və kitaba malikik. Onların içində 1940-cı illərin xalq hərəkatı zamanı Təbrizdə, Sovet işğalı, Pişəvəri hökuməti və eləcə də ondan sonrakı dövrə aid çap olunan qəzet və jurnallar var. Bura: Azərbaycan (Azərbaycan Demokratik Partiyası tərəfindən nəşr olunurdu), “Azad Millət” və “Vətən Yolunda” daxildir.

AZƏRBAYCAN LATİN ƏLİFBASI İLƏ (1929-1939). İlkin Sovet dövründə Azərbaycan latın əlifbasına keçməyi qərara alan zaman ərəb nəşriyyatlarının çoxu yeni əlifbaya keçdilər. Ərəb əlifbası ilə nəşr etməyi davam etdirən qəzet və jurnallar isə Sovet hökuməti tərəfindən islamı və ərəb əlifbasını tənqid edərək təbliğat aparmaq məqsədi güdürdü. 1920-ci ildən başlayaraq ərəb mətnlərinin din, elm, təbabət və ya ədəbiyyata bağlılığından asılı olmayaraq onların hamısının məhv edilməsi kampaniyası geniş vüsət aldı. (Bax: AI 7.3, Payız 1999, Asəf Rüstəmovun “Kitablarımızı yandırdıqları gün”).

İlkin latın əlifbasında çap olunmuş jurnalların bir neçəsi İnstitutumuzda saxlanılır. Onların tərkibinə: “Qızıl Araz”, “Qızıl Şəfəq”, “Ədəbiyyat Qəzeti”, “Ədəbiyyat Cəbhəsində”, “Zaqafqaziya Bolşeviki”, “Zərbə” və “İnqilab və Mədəniyyət” daxildir. Bu sənədlər çox vaxt vurğulayırdı ki, latın əlifbasına keçid Azərbaycanda savadsızlığa qarşı mübarizədə mühüm rol oynadı.

KİRİL ƏLİFBASINA KEÇİD (1939). Kiril əlifbasına keçid 1939-cu ildə – Stalin represiyasının yüksək nöqtəyə çatdığı dövrdə başladı. Görünür ki, Stalin əvvəlcədən bilmirdi ki, Türkiyə də latın əlifbasını qəbul edəcək və o, Türkiyə və hər hansı bir türk dövləti arasında olan əlaqələri pozmaq istəyirdi.

Repressiya illəri dövründə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Sovetlər ərazisində on minlərlə adam həbs olunur, türməyə salınır və öldürülür və ya Sibirə əmək düşərgələrinə göndərilirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, o zamanlar Sovet hökuməti həmçinin Almaniya-ya qarşı müharibəyə də hazırlaşırı. Türkiyə hər iki Dünya Müharibəsində Almaniyanın mütəffiqi idi. Nəticə etibarilə Türkiyə sərhədində olan rayonlardan başlayaraq şərqi Orta Asiyaya qədər olan rayonlarda minlərlə azərbaycanlı (türk sayılan) həbs olundu...

Xalqımızın rəsmi adı və əlifbamız (hansı ki, latın idi və Türk əlifbasına yaxın idi) dəyişdirildi. Lakin əlifbamız dəyişdirilməmişdən 2 il əvvəl 1937-ci ildə Azərbaycanda hər bir cəsur və azad fikirli insan ya həbs olundu ya da güllələndi. Sağ qalanlar isə həddən artıq qorxu içərisində yaşayırdı. Kim cəsarət edib Stalinin kiril əlifbasını təqdim etmək fikrinə qarşı gedə bilərdi? Edənlər varsa da, kim cəsarət edib onlar haqda məlumat toplayardı?

Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən tərcümə etdi: Gülnar Aydəmirova.

ƏSRLƏRDƏN GƏLƏN SƏSLƏR: BAKI ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

Mənbə: Azərbaycan International jurnalı - Aİ 8.2 (Yay 2000)
© *Azerbaijan International*

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda orta əsrlər Şərq əlyazmaları yığılır, sistemləşdirilir, saxlanılır və dərc olunur. Hal hazırda burada Azərbaycan, türk, özbək, fars və ərəb dilində 40000-ə yaxın sənəd, o cümlədən 11 mindən çox qədim əlyazma kitabı var. Bu mətnlər bizə orta əsrlərdə azərbaycanlıların tibb, astronomiya, riyaziyyat, poeziya, fəlsəfə, hüquq, tarix və coğrafiya haqda hansı fikirdə olduqları haqda məlumat verir.

İnstitutun əsası 1924-cü ildə Bakıda Ümum Azərbaycan Regional konqresi keçirilən zaman qoyulmuşdu. Konqres qədim əlyazmalara və nadir kitablara həsr olunan şöbəyə malik elmi kitabxana yaratmağı qərara aldı. Əvvəl bu kitabxana Azərbaycanın elmi tədqiqat cəmiyyətinin bir hissəsi idi; sonra isə o, Nizami

Ədəbiyyat İnstitutuna birləşdirildi. 1950-ci ildə Əlyazmalar şöbəsi Müstəqil Elmi Tədqiqat Mərkəzinə çevrildi. 1986-cı ildə ona Əlyazmalar İnstitutu adı və statusu verilmişdir.

İnstitutda olan qədim əlyazmaların çoxu Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Əbdülqani Əfəndi Xalisaqarizadə, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Bəhmən Mirzə Qacar və Mir Möhsün Nəvvab daxil olmaqla 19-cu əsr və 20-ci əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli düşüncə sahiblərinin xüsusi toplusundan alınmış. İnstitut hələ də bütün Azərbaycan ərazisindən əlyazmalar, nadir kitablar və tarixi sənədlər toplamaqla məşğuldur.

İnstitut Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən 1898-1901-ci illər ərzində tikilən köhnə Rus Müsəlman Qadın pansionunun binasında yerləşir. Bu, müsəlman Şərqiində ilk qız məktəbi idi. Bu bina Polşa memarı İosif Qoslavski (1865-1904) tərəfindən layihələşdirilib. O, həm də Bakı Şəhər Bələdiyyəsini və hal-hazırda

Milli Tarix muzeyinin yerləşdiyi Tağıyevin şəxsi evini də layihələşdirib.

1918-ci ildə Azərbaycan müstəqil olandan sonra Tağıyev binanı nazirlər kabineti kimi istifadə etmək üçün Azərbaycan hökumətinə verdi. 1920-ci ildə Qırmızı Ordu Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Bolşeviklər binanı Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları qərargahına çevirdilər. Bir müddət orada Hüseyn Cavid adına orta Sovet məktəbi yerləşdi. Bundan sonra o, Azərbaycan Respublikasının Ali Sovet Prezidiumunun binası oldu (Parlamentin hakimiyyət orqanı). 1950-ci illərdən isə bu binada indiki Əlyazmalar İnstitutu yerləşir.

ORTA ƏSR MİNİATÜRLƏRİ. İnstitutun ən dəyərli xəzinələrindən biri də adətən Nizami adlandırılan 12-ci əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi tərəfindən yazılmış şeirlər toplusu olan “Xəmsə”nin tam əlyazmasıdır. Əlyazmanın üzü 1636-cı ildə Dust Məhəmməd ibn Dərviş Məhəmməd Dərəxtiçi tərəfindən köçürülmüşdü. Əlyazma ona görə yeganədir ki, Dust Məhəmməd əlyazma ilə öz işini qurtardıqdan sonra əldə etmək mümkün olan ən qədim “Xəmsə”ni aldı və özünün üzünü köçürdüyü əlyazmada qeydlər etdi. Mətn 15-ci əsrdə yayılmış yazı üslubu olan nəstəliq xətti ilə yazılıb.

Əlyazmanı oxuya bilməsəniz belə, ona baxmaq adama ləzzət verir, çünki, o çox gözəldir. Hər bir şeirin başlığı parlaq rənglərlə və qəşəng qızılı naxışlarla bəzədilib. Burada İsfahan miniatür məktəbinə aid 11 miniatür var.

Nizaminin “Xəmsə”sinə çəkilmiş ən ilkin miniatürlər 15-ci əsrə təsadüf edir. Nizaminin hekayələri Şiraz və Heratdan olan rəssamlar tərəfindən bəzədilmişdi. 15-16-cı əsrlərdə Azərbaycanlı miniatürçülər Təbriz miniatür məktəbinin əsasını qoydular. Bu rəssamların sırasında Sultan Məhəmməd Təbrizi, Ağa Mirək, Mirzə Əli, Müzəffər Əli və Mir Seyid Əli var idi.

Əlyazmalar İnstitutu Sənainin “Həqiqət Bağı” (1625-ci ildə çəkilmişdir), Əmir Xosrov Dehləvinin “Səkkiz Behişt” (1579), Nizami Gəncəvinin “Yeddi Gözəl” (1636), Urfinin “Divan” (17-ci əsr), Hafiz Şirazinin “Divan” (1584), Məktəbinin “Leyli və Məcnun” (17-ci əsr), Əmir Şahinin “Nuşafərin və Gövhərtac” (1829), “Divan” (1573), Məhəmməd Füzulinin “Divan” (17-ci əsr) əsərləri də daxil olmaqla miniatür ilə bəzədilmiş bir çox kitablara malikdir.

Bu rəngarəng miniatürlərdə müxtəlif ov, musiqi dinləmə, rəqs, yemək, bağçılıq, savaq və məhəbbət səhnələri, eləcə də təbii mənzərələr, güllər, bağlar, bülbüllər, çiçəkləyən ərək ağacları öz əksini tapmışdır. Nizaminin “Xəmsə”sində olan ən məşhur miniatürlərdə Leyli və Məcnun, Xosrov və Şirinin məhəbbət hekayələri təsvir olunur. (*Romeo və Cülyettaya bənzər Leyli və Məcnun hekayəsi haqda daha ətraflı məlumat və şəkillər üçün bax: Jan Pyer Ginyunun “Həddən Artıq Sevən bir şəxs: Leyli və Məcnun rəvayəti” məqaləsi, AI 6.3, Payız 1998, səhifə 33.*)

Səhnələrə daxildir: “Dilənçi qadın Məcnunu Leylinin yanına gətirir,” “Leyli və Məcnunun görüşməsi,” “Leyli səhrada Məcnuna baş çəkir,” “Xosrovun Şirini çimərəkən görməsi” və “Xosrov və Şirinin qızın nağılına qulaq asması”. “Ov” adlanan minatür isə şahın və onun böyük atlı dəstəsinin iri ov sürüsünü (ceyran, maral və vəhşi at) izləməsini göstərir.

TİBBİ ƏLYAZMALAR. Institutda mövcud olan ən dəyərli tibbi əlyazma Avisennanın “Tibb qanunları” əsərinin 12-ci əsr nümunəsidir. Avisenna (Əbu Əli İbn Sina) (980-1037) indiki Özbəkistanda yerləşən Buxara şəhərinin Əfşana qəsəbəsində anadan olub. O, sonrakı tibbi tədqiqatlarının çoxunu İranda etmişdi.

1030-cu illərdə yazılmış “Tibb qanunları” tibb tarixində yeganə ən məşhur kitab sayılan tibbi biliklərin ensiklopediyasıdır. Əlyazmanın Institutda olan nümunəsinin üzü 1143-cü ildə – mətnin yazıldığı vaxtdan təxminən 100 il keçdikdən sonra köçürülüb. Bu əlyazma dünyada İbn Sina əlyazmalarının ən qədimlərindən biridir və ən etibarlı əlyazma hesab edilir.

12-ci əsrdə Kremonalı Qerard (1140-1187) “Qanunlar”ı ərəb dilindən latın dilinə tərcümə etdi və Avropa universitetlərində ondan dərslük kimi istifadə etməyə başladılar. Bu kitaba o qədər ehtiramla yanaşılırdı ki, Mikelanjelo onun haqda demişdi: “Başqalarının ardınca gedib düzgün olmaqdan, Avisennanın ardınca gedib səhv olmaq daha yaxşıdır.”

“Qanunlar” kimi qədim Şərqi tibbi mətnləri profilaktik təbabəti əsas sayır və heyvan piyindən çox istifadə etməməyi məsləhət görür. Belə sayılırdı ki, sağlam qalmağın əsas səbəblərini dərman otları və aromaterapiya təşkil edir.

Təəssüflər ki, bu mətnlərdə adı çəkilmiş biliklərin çoxu ya itirilib ya da unudulub. Məsələn, İbn Sina tərəfindən adı çəkilən

726 dərman bitkisindən Azərbaycanda bu gün yalnız 466-sı bitir. Onlardan 252-si müasir təbabətdə heç istifadə olunmur.

Institutda olan digər vacib farsdilli tibbi əlyazması Şəm-səddin ibn Kəmaləddin Kaşaninin “Bədənlərin ruhları”dır (Ərvah əl-Əcsad). Bu tibbi ensiklopediyanın üzü 17-ci əsrdə su nişanları olan yüksək keyfiyyətli Avropa kağızına köçürülmüşdü. Kaşani öz kitabında sadədən mürəkkəbə doğru hər bir dərman və xəstəliyin geniş şərhini verir.

Bu kitabı yazmamışdan əvvəl Kaşani qədim və orta əsrlər təbibləri Hippokrat, Qalen, Zəkəriyə Razi, İsmayil Qurqani və İbn Baytar da daxil olmaqla öz sələflərinin əsərlərini diqqətlə öyrənmişdi. Onun ensiklopediyası çox böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki bu əsər dünyanın heç bir kataloq və arayışlarda öz əksini tapmamışdır.

NADİR MƏN MƏTNLƏR. Məhəmməd bin Əbubəkr əş-Şəfi tərəfindən yazılmış 15-ci əsr mətni hüquqa aiddir. “İrşad əl-Mühtac ilə Şarh əl-minhac” əsərində Əbubəkr “Minhac ət-Tibin” kimi tanınan müsəlman qanununa dair ən geniş və məşhur əsərin izahını verir. “Minhac ət-Tibin” əsəri 13-cü əsr tanınmış hüquqçusu olan İmam Muhiəddin Əbi Zəkəriyə Yəhya bin Şərəf ən-Nəvai əş-Şəfi tərəfindən yazılmışdır.

“Əl-İrşad”ın Bakı əlyazması böyük maraq doğurur, belə ki, o, yazıçının öz əli ilə köçürülmüşdür. Bu əlyazma bizə bəzi kataloq və mənbələrdə yazıçının və onun əsərinin adına dair səhvlərə son qoymağa imkan verir.

Diqqəti cəlb edən digər bir nadir əsər də 15-ci əsr astrologiyaya dair Azərbaycan əlyazması olan “Kitab ət-Tancım”dır. Onun müəllifi olan azərbaycanlı alim Hoca ibn Adili İbray müxtəlif bürc-lər haqda, ulduz və planetlərin insan taleyinə olan təsiri haqda və ulduz falını hazırlamaq və oxumaq haqda məlumat verir. Bu əlyazma göstərir ki, artıq 15-ci əsrdə Azərbaycan dili çox yaxşı inkişaf etmişdi. Hətta o vaxt da bu dildə astronomik, astroloji, coğrafi, fəlsəfi və etik anlayışları ifadə etmək üçün terminlər var idi.

Yuxarıda adlarını çəkdiyim bir neçə qədim mətn Əlyazmalar İnstitutunda mövcud olan mətnlərin çox kiçik bir hissəsini təşkil edir. Daha müasir daşbasma və çap kitablarından orada həmçinin A. A. Bakıxanovun “Qanuni Qüdsi” (Tiflis, 1831), Mirzə Kazımbəyin “Tatar əlifbası kitabı” (Qazan, 1839), Həsən ibn Mehdi-nin “Ana dili” (Təbriz, 1894), Mirzə Şəfi Vazehin “Müntəxəbatı-

Türki” (Təbriz, 1855), Mirzə Həsən əl-Qədərinin “Məşhur Qafqaz və Azərbaycan şairlərinin şeirlər toplusu” (Leypsiq, 1867), “Dağıstan tarixi” (Sankt Peterburq, 1894) və Həsən Bəxərlinin “Azərbaycan tarixi” (Bakı, 1921) kimi litoqraflar (köhnə çap kitabları) da var.

Institut həmçinin 19-cu əsrin sonundan 20-ci əsrin əvvəlinədək olan qəzet və jurnalların toplusuna malikdir. Bu nəşrlər tarixi hadisələri olduğu kimi təsvir edir: Rusiyada inqilab, Azərbaycanın ilk dəfə müstəqilliyinin elan edilməsi, Azərbaycan-erməni münaqişəsi, ingilis ordusunun Bakıya daxil olması, rus qoşunlarının Azərbaycana işğal etməsi, Stalin repressiyaları, müxtəlif əlifba dəyişiklikləri və Azərbaycanda sənaye və təhsilin inkişafı.

*Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən
tərcümə etdi: Gülnar Aydəmirova*

TARİX VƏ MƏDƏNİYYƏT

AZƏRBAYCAN TARİXİNİ YAZARKƏN: HƏQİQƏT AXTARIŞINDA

*Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 9.3 (Payız 2001) © 2004.
Azerbaijan International AZERI.org*

Indi Azərbaycan tarixçiləri Sovet erasının “tarixçiləri” tərəfindən qəsdən yaradılmış düyümləri açmaq və məlumatları üzə çıxarmaq üçün çaşqınlıq içərisində çalışırlar.

Azərbaycan tarixi həm 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından əvvəl və həm də sonra dəfələrlə təhrif edilmişdir. Hər dəfə keçmişin bərpa olunması prosesi siyasi ideologiyanın təsiri və ya hətta diktəsi altında həyata keçirilmişdir.

Kommunizm dövründə aparılan elmi araşdırmalara birmənalı yanaşmaq olmaz. 1920-ci ilin aprel ayında hakimiyyətə gələn bolşeviklər Azərbaycanın həm Çar Rusiyası dövründə (XIX əsrin əvvəlindən 1918-ci ilə kimi), həm də 1918-ci ilin 28 may tarixindən 1920-ci ilin 28 aprel tarixləri arasında 23 ay müddətində mövcud olan Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə elm və təhs sahəsində həyata keçirilməmiş vəzifələri yerinə yetirməyə müvəffəq oldular.

Bolşeviklər tarixin öyrənilməsinə təbliğ edirdilər. Onlar tarixi tədris edən çoxsaylı məktəb və universitet və tarixi araşdırma ilə məşğul olan müxtəlif akademik institutlar yaratdılar. Lakin bütün kitablar və məqalələr marksizm-leninizm nəzəriyyəsi əsasında “fəhlə sinfi nöqtəyi nəzəriyyəsinə” əsaslanan ideoloji mövqedən yazılmalı idi. Ən yaxşı halda Sovet tarixi əsərləri yalnız şərh verilmiş həqiqi faktların qarışığından ibarət olurdu. Ən pis halda isə hət-

ta yaxşı məlum olan tarixi faktlar dolaşdırılır, inkar və ya təhrif edilir.

Sovet alimlərində varlıların mənfi cəhətlərini, kasıbların müsbət cəhətlərini təsvir etmək kimi meylləri var idi. Hörmətlilər zülmkar kimi, kasıb insanlar isə varlılar tərəfindən istismar edilən yazıqlar kimi təsvir edilirdi.

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağıldıqdan və Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan tarixinin çox hissəsinə yenidən baxış keçirilmişdir. Tarixçilər saysız arxivlərdə saxlanılan sənədlər üzərində ciddi işləyirlər. Məsələn, mənim çalışdığım Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu ölkədə ən zəngin tarix külliyyatı toplanan mərkəzlərdən biridir. Burada 10-cu əsrdə yaşayan orta əsr tarixçilərinin əlyazmaları, 18-ci əsr Azərbaycan xanları tərəfindən imzalanan fərmanlar, 9-cu və 20-ci əsr Azərbaycan ziyalılarının məktub və qeydləri, 100 il bundən əvvəl buraxılmış qəzet və jurnallar, və yeni yaranmış Azərbaycan Demokratik Respublikasının fərmanları yerləşir. Bu mənbələrin analizi bugünkü tarixçilərə Azərbaycan tarixini daha obyektiv şəkildə yazmağa kömək edir.

AZƏRBAYCAN TARİXİ. Sovet dövrünün Azərbaycan tarixi kitabları bugün istifadə üçün çox az yararlıdır. Bunlardan bizə tanış olan bir əsər “Azərbaycan tarixi” kitabı Azərbaycan tarixinin Sovet hakimiyyətinin icazəsi altında nəşr edilən nöqsanlı versiyasıdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərəfindən hazırlanan bu cild ilk dəfə olaraq 1950-ci illərdə sonra isə yenidən nəşr edilmişdir (История Азербайджана. Под ред. И.А.Гусейнова, А.С.Сумбатзаде и др. Баку, Изд-во АН Азербайджана, 1958). Hüseynov, Tokarjevski, Əliyev, Sumbatzadə kimi bir çox tarixçilər bu kitabın hazırlanmasında böyük səy göstərmişlər. Bu kitab Azərbaycan tarixi barədə olan ilk elmi və rəsmi əsərdir.

“Azərbaycan Tarixi” kitabının ilk nəşri yalnız bir cilddən ibarət idi (əslində daha çox ümumiləşdirilmiş cild idi). İkinci nəşr isə 3 cilddən ibarət idi. Bu cildlərdən birincisi qədim və orta əsrlər dövründən başlayaraq 19-cu əsrin əvvəlində Azərbaycan Rusiya İmperiyası tərəfindən işğal edilməsinə qədər olan dövrdəki Azərbaycan tarixini əhatə edir. İkinci cild Rusiya müstəmləkəçiliyi dövründən başlayaraq 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrdən bəhs edir. Son cild isə Bolşevik İnqilabı, İkinci Dünya Müharibəsi və

Azərbaycanda sosializmin qurulması da daxil olmaqla 20-ci əsrə həsr edilmişdir.

Bu kitablar həm azərbaycanca, həm də rusca nəşr olunmuşdu, yəni iki müxtəlif dildə olan iki eyni versiyası vardır. “Azərbaycan tarixi” yalnız alimlər üçün deyil, çox geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu kitabdan orta məktəblərdə, universitetlərdə tarix fakültələrində və pedaqoji institutlarda dərslik istifadə olunurdu.

Bu kitabın bir yararlı tərəfi odur ki, ilk dəfə olaraq azərbaycanlılar ayrıca ölkəsi, dili və tarixi olan bir millət kimi təsvir edilmişdilər. Daha öncə yazılmış əsərlərdən fərqli olaraq, onlar nə farsların, nə Osmanlı türklərinin bir hissəsi, nə də ki tatarlar kimi təsvir edilməmişdilər. Bu kitabda azərbaycanlılar eramızdan əvvəl 9-cu əsrdə bu ərazidə öz dövlətləri olan xalq kimi qələmə verilmişdilər.

İRAN VƏ TÜRKİYƏ. Əlbəttə ki, “Azərbaycan tarixi” kitabının bir çox çatışmazlıqları var idi, çünki o kommunist ideologiyası mövqeyindən yazılmışdı. Bütün tarixi proseslər marksist-leninist nəzəriyyəsi əsasında analiz edilirdi. Məsələn, Sovet dövründə Türkiyə və İran Azərbaycanın düşmən dövlətləri kimi qəbul edilirdilər. Bu səbəbdən də “Azərbaycan tarixi” kitabında təxminən bu ruhda fikirlərə rast gəlinir: “17-ci əsrdə türk qoşunları Təbriz və digər Azərbaycan şəhərlərini tamamilə dağıtmış və viran qoymuşdular... Bu dövrdə Azərbaycan İran və Türkiyə arasında qanlı müharibələrin hərbi səhnəsinə çevrilmişdi... Minlərlə insan öldürülmüş və əsir götürülmüşdü... Azərbaycan xalqı çox əziyyət çəkmişdi.”

Bütün müharibələr qanlı olur. Lakin görün Sovet ideoloqları hansı nəticəyə gəlirlər: “Beləliklə, İran və Türkiyənin hər ikisi sizin düşmənlərinizdir.” Bir çox azərbaycanlı oxucular bu fikirlə razılaşırdılar. Onlar bilirdilər ki, tarixin müxtəlif dövrlərində dünyanın bir çox dövlətləri bir-biri ilə müharibə aparmışlar. Məsələn, keçən əsrdə bir-biri ilə müharibə aparən Avropa dövlətlərini xatırlayın, ancaq bu gün onlar düşmən deyillər.

Bundan əlavə, orta əsrlərdə müharibələr millətlər arasında deyil, sülalələr, şahlar və sultanlar arasında aparılırdı. Rusiya özü Azərbaycanı hələ 18-ci əsrdə qısamüddətli işğal etmiş və general Zubkov Bakıda yüzlərlə sadə insanı öldürmüşdü. “Onda niyə ruslar bizim düşmənimiz hesab olunmur?” deyə bir çox Azərbaycanlılar fikirləşirdilər.

Türkiyəni düşmən kimi qələmə verməmək Sovet dövrü tarixçiləri üçün təhlükəli idi, çünki o zaman onlar “pan-türküst” kimi tanınacaqdılar. Sovet təbliğatçılarının 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində yaşayan bir sıra şair və ziyalıları “pan-türkçü” kimi qələmə verməsinin sərt nəticələri olmuşdur. Məsələn ADR dövründə yaşayan şair Əhməd Cavad (1892-1937) öz şərlərində Azərbaycanın müstəqilliyini tərənnüm etmişdi. Bundan əlavə o, Azərbaycan milli himninin sözlərinin müəllifi kimi tanınır. Cavad milliyətçi və pan-türkçü elan edilərək güllələnmişdi. Salman Mümtaz Azərbaycan ədəbiyyatının Türk ədəbiyyatının bir hissəsi olduğunu bildirdiyi üçün pan-türkçü elan edilmişdi. O, 1938-ci ildə həbsxanada KGB tərəfindən öldürülmüşdü. Onun bütün Azərbaycan ərazisindən topladığı qədim nadir əlyazmalar müsadirə olunmuşdu.

Istedadlı dramaturq və bəzən “Azərbaycanın Şekspiri” adlandırılan digər Azərbaycan ziyalısı Hüseyn Cavid (1882-1944) pan-türkçü olduğuna görə günahlandırılırdı. O, 1937-ci ildə həbs edilmişdi. Bundan sonra ailəsi bir daha onun üzünü görməmişdi. O, Sibirə işçi düşərgəsinə göndərilmiş, orada vəfat etmiş və dəfn edilmişdi. Yenidənqurma dövründə, yəni 1980-ci illərdə onun cəsədinin qalıqları Azərbaycana gətirilmişdi. İndi onun şərəfinə nəhəng abidə ucaldılmışdır. Bu yaxınlarda Bakının mərkəz küçələrindən birinə onun adı verilmişdir (Hüseyn Cavid prospekti). *(AI 4.1, 1996 Yay nömrəsində səh. 24-də Turan Cavidin “Atam həbs olunan gecə” adlı məqaləsinə baxın. Həmçinin “AI 4.4, 1996 Qış nömrəsində səh. 37-də “Əliyev Ədəbiyyat Dahisini Əbdəlləşdirdi” məqaləsinə baxın).*

Bugün artıq Türkiyə Azərbaycanın düşməni hesab olunmur. 1991-ci ildə Aydın Balayev, Nəsim Nəsimzadə və digərləri Türkiyənin Azərbaycan xalqının erməni və bolşevik soyqırımından xilas edilməsində olan vacib rolundan danışmışdı. 1918-ci ildən 1920-ci ilə qədər olan dövrdə General Nuru Paşa Azərbaycana daxil olaraq Azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən öldürülməsinin qarşısını almağa çalışmışdır. Onlar Azərbaycan hökumətinə Bakı və bütün Azərbaycan ərazisi üzərində nəzarəti ələ keçirməyə kömək etmişlər. Bütün bu faktları aşkarlamaq üçün Sovet dövründə gizli arxivlərdə saxlanılan ADR hökumətinin rəsmi sənədləri də daxil olmaqla bir sıra tarixi sənədlər analiz edilmişdir.

Türkiyənin ölkələrinə göstərdiyi bu yardım barəsində öyrəndikdən sonra azərbaycanlılar onları müdafiə edən türk əsgərlərinə şərəf abidəsi ucaldılar. Şəhidlər Xiyabanında yerləşən bu abidə 1998-ci il oktyabrın 10-da açılmışdır.

İSLAMIN ROLU. Kommunizm ateist ideologiyası olduğundan, Sovet tarixçiləri islamın Azərbaycanın həyatında mənfi rol oynadığını yazırdılar. “Azərbaycan Tarixi” yazır: “Islam digər dinlər kimi, kəndliləri və kasıb adamları qullar kimi itaətkar və sülhsevər olmağa çağırırdı. Bu din elan edir ki, kasıbların varlıqlardan asılılığı Allah tərəfindən təsbit edilmişdir... Müsəlman ruhaniləri insanları səbrli və təmkinli olmağa çağırır, özləri isə kasıbları sərt şəkildə istismar edərək geniş çoxlu sayda sərvət toplayırdılar. Müsəlman işğalçılar zərdüşt və xristian əlyazmalarını yandırır, kilsələri və digər dini abidələri dağıtmış və insanları qeyri-müsəlmanlara nifrət etməyə məcbur edirdi.” (*Azərbaycan Tarixi, 1958, cild 1, səh. 108.*)

Stalin Azərbaycan tarixçilərinə islam barədə obyektiv faktları yazmağı qadağan etmişdi. Buna etiraz edənlərdən bir çoxu edam edilmiş və ya Sibirə sürgünə göndərilmişdi. Xruşşov və Brejnevın dövründə Sovet hakimləri və DTK islamı müdafiə edən tarixçiləri “pan-islamçı” və ya “anti-sovet elementi” adlandırırdılar. Stalin dövrünə nisbətə belə insanlara münasibət bir qədər mülayimləşmişdi.

Həmin insan dərhal həbs olunmazdı. İlk mərhələdə həmin tarixçi “preventiv söhbət” adlanan görüşə dəvət olunardı. Bu söhbət zamanı DTK nümayəndəsi adətən deyərdi: “Siz öz tarixi araşdırmalarınızda səhv edirsiniz. Siz Sovet vətəndaşı olduğunuzu unutmus-unuzmu? Biz bugün sizi bağışlayırıq, amma siz dərrakəli olmalı və bu səhvi bir daha təkrar etməməlisiniz. İndi isə evə gedin, yoldaş! Bugündən başlayaraq biz sizi diqqətlə izləyəcəyik.” Mənim dostum olan bir tarixçi mənə 1984-cü ildə belə bir “söhbət”in iştirakçısı olduğunu söyləmişdi.

Belə hədələyici söhbətlərdən sonra bir çox tarixçilər 1930-cu illərin Stalin repressiləri nəticəsində bütün Sovet İttifaqı daxilində yüz minlərlə ziyalı və sadə insanların həbs edilib Sibirə sürgün edilməsini və ya edam edilməsini xatırlayaraq daha çox səssiz olurdular. Lakin buna baxmayaraq, Nizami Gəncəvinin məşhur tədqiqatçısı, pan-islamçı adlandırılmasına baxmayaraq öz araşdır-

malarını davam etdirən professor Rüstəm Əliyev kimi bir sıra cəsarətli Azərbaycanlı akademiklər də var idi.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra vəziyyət dəyişdi. Azərbaycan alimləri artıq DTK rəsmiləri tərəfindən izlənilmirdilər. Bugün siz islamın belə acı və haqsız tənqidinə rast gələ bilərsiniz. Bir qayda olaraq, islam daha obyektiv qiymətləndirilir. Məsələn, professor S. Əliyərli və M.İsmayılov yazırlar ki, islam bütün azərbaycanlıları (şimaldakı xristianları və cənubdakı zərdüştləri) vahid din çərçivəsində birləşdirmiş və Azərbaycan xalqının təşəkkül tapmasına təkan vermişdir. Müasir tarixçilər də islamın Azərbaycana gətirdiyi mənəvi və əxlaqi dəyərlər barədə yazırlar.

Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı və fəaliyyəti haqqında kitablar, Quranın müxtəlif nəşrləri və tərcümələri və onun barəsində şərhlər meydana çıxmışdır. İslam İrşad Araşdırmaları Mərkəzi yaradılmışdır.

Müasir Azərbaycandakı bir sıra tarix araşdırmaları çoxlu sayda milli və eyni zamanda İran, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanından olan xeyriyyəçi fondlar və xarici islam təşkilatları tərəfindən maliyyələşir. Onların nəşr etdirdiyi bəzi kitablar elmdən çox siyasi xarakter daşıyır. Lakin bu müasir Azərbaycanda yaradılmış azad dini və siyasi ab-havanın nəticəsidir.

ORTA ƏSR İNQILABÇILARI. Sovet Azərbaycanında hətta orta əsr tarixi belə kasıb və varlı sinif arasında mübarizənin işığında nəzərdən keçirilirdi. Tarixçilər “əzilmiş xalq kütlələrinin” inqilabi hərəkatlarını axtarır və onları Bolşevik inqilabı ilə müqayisə edirdilər.

Məsələn, sovet dövrünün “Azərbaycan tarixi”ndə oxuyuruq: “Eramızın 5-ci əsrində Azərbaycanda insanların yaşayışı daha da ağırlaşdı... Vergilər artmış, kəndlilər dövlət və torpaq sahibləri tərəfindən ağır şəkildə istismar edilirdi... Nəticədə Məzdək Bamdadanın (eramızın 5-ci əsri) başçılığı altında geniş xalq üsyanı qalxmışdı... Məzdək Bamdadan deyirdi: “Varlıların maldövlətini onların əlindən almaq və kasıblar arasında bölüşdürmək lazımdır... 80 min məzdəkin öldürülməsinə və hərəkatın yatırılmasına baxmayaraq, bu hərəkat Azərbaycan xalqının feodal zülmünə qarşı mübarizəsinə böyük təsir göstərdi. Eramızın 488-ci ilində o, üsyana başçılıq etmiş və bütün insanların bərabərliyi ideyasını müdafiə etmişdi.” (*AT, 1958, I Cild, səh. 90*)

İdeoloji və emosional tərəflərini nəzərə almasaq, yuxarıdakı məlumat əsasən doğrudur. Lakin eyni zamanda həqiqətin hamısı bundan ibarət deyil. Sovet tarixçiləri məqsədli şəkildə azərbaycanlıların əksəriyyətinin “arvadların ümumiliyi” ideyası ilə çıxış edən və adət-ənənələri dağıtmağa cəhd edən Məzdəkə qarşı çıxması barədə danışmırdılar. Məzdək deyirdi ki, bərabərlik və haqq-ədalət naminə, bütün qadınlar bütün kişilərin mülkiyyətində olmalıdır və hər kişi yalnız öz həyat yoldaşı ilə deyil, bütün digər kişilərin də həyat yoldaşları ilə cinsi əlaqədə ola bilər.

11-ci əsr yazıçısı Nizam əl-Mülk Məzdəki aşağıdakı sözlərinə görə kəskin tənqid edirdi. Məzdək deyirdi: “Mənim ardicılarım! Arvadlar da sizin ümumi mülkiyyətinizdir. Hər bir qadın sizin hər birinizə aiddir, çünki heç kəs dünyanın ləzzətlərindən məhrum edilə bilməz. ” Sovet sistemi dağıldıqdan sonra Azərbaycan tarixçiləri artıq Məzdəkçilik hərəkatını və orta əsrlərin digər “inqilabi” təlimlərini ideallaşdırmaq məcburiyyətində qalmadılar. Bugün artıq onların tarixdəki obyektiv rolunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

Bugün Azərbaycan tələbələri öyrənirlər ki, hərbi sərkərdə olan Babək (795/798-837) varlılara qarşı sinfi mübarizə aparmayıb, Azərbaycana İslamı gətirməyə cəhd edən ərəblərə qarşı vuruşub. Babək aşağıdakı sözlərinə görə məşhurdur: “40 il qul kimi yaşamaqdansa, 1 gün azad yaşamaq daha yaxşıdır.” Azərbaycanlıların çoxsu indiyə kimi Babəki cəsarət və azadlıq uğrunda mübarizə simvolu hesab edirlər. Lakin bolşeviklər onun məşhurluğundan istifadə etmək üçün onu tarixdə ilk dəfə qırmızı bayraq qaldırmış “ilkün üsyankar sosialist” kimi qələmə verirdilər.

Müstəqilliyimiz həm də bizə 20-ci əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin (1854-1896) Sovetlərin onu Rusiya işğalına və Çar rejiminin Azərbaycandakı zülmünə qarşı mübarizə aparmasını alqışlamasına baxmayaraq, əlsində onun bolşeviklərə və marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə pərəstiş etmədiyini faktını söyləməyə imkan verir.

ORTA ƏSR ŞAİRLƏRİ. Sovet tarixçiləri dahi Şərq şairlərini “haqqı tapdalanmış zəhmətkeş kütlələrin haqları uğrunda mübarizə aparan insanlar” kimi qələmə verməyə çalışırdılar. “Azərbaycan Tarixi” kitabında deyilir: “Xəqani Şirvaninin misralarında şairin üsyankar ruhunun qüdrəti, hakim sinfin zülmkarlığına qarşı

kəskin hücum, ruhanilərin riyakarlığı və sosial ədalətsizlik ifadə olunur.” (AT, 1958, I cild, səh. 165)

Əslində Xəqani Allaha inanan əsl müsəlman idi və Şirvanşahlar sarayında saray şairi kimi fəaliyyət göstərirdi. Xəqaninin “üsyankar ruhuna” gəlincə isə demək lazımdır ki, onun çox çətin xarakteri var idi və o, tez-tez qohumları və dostları ilə mübahisə edirdi. O, şirvanşahlar tərəfindən incidildiyinə və həbs olunduğuna görə möhkəm qəzəblənmişdi və bunu şerlərində ifadə edirdi. Lakin Xəqani heç bir zaman sosial hərəkətdə iştirak etməmişdi.

Bugün buna inanmaq çətin olsa da, Sovet tarixçiləri orta əsr şairlərini onların marksist nəzəriyyəsi barəsindəki zəif anlayışlarına görə tənqid etməkdən də çekinmirdilər (baxmayaraq ki, bu nəzəriyyə həтта yüzillər sonra da təşəkkül tapmamışdı). Məsələn, biz “Azərbaycan Tarixi” (1958, I cild, səh. 216) əsərində oxuyuruq: “Nizami Gəncəvi (1141-1209) feodal dövlətinin sinfi təbiətini anlamırdı və hakimlərə özünün etibarlı və ruhlandırıcı sözləri ilə təsir etməyə çalışırdı; o ümid edirdi ki, onların xalqa zülm verməklərinə bu yolla son qoya bilər. Nizami həтта düşünürdü ki, onun ölkəsini talan edən hakim ölümə məhkum edilməlidir.” Beləliklə, sovet ideoloqları bu dahi şairi və mütəfəkkiri hakim sinfin qanını tökmək istəyən qəddar inqilabçı kimi qələmə verirdilər. Amma bu heç də inandırıcı deyildi: Nizami çox dahi və humanist bir filosof idi.

Sovet tarixçilər 15-ci əsr şairi İmaməddin Nəsiminin (1417-ci ildə öldürülmüşdür) misralarının “bədbinliyi və sadələvhlüyü” barədə yazırdılar: “Nəsiminin irsi mürəkkəb və ziddiyyətlidir... Bəzən o, haqqın qələbə çalmasına şübhə ilə yanaşırdı... Feodal cəmiyyətində zülm və qantökmə hökm sürürdü; o, mübarizə üçün daxili güc tapa bilmirdi.” Əlbəttə ki, “Azərbaycan Tarixi” Nəsiminin misralarının dərin fəlsəfi və sehrli məzmununu araşdırmağa cəhd eymir, əksinə onları “bədbin və mistik” adlandırır. Sovet dövründə marksist-leninist nəzəriyyəsinə əsaslanmayan fəlsəfə ideoloji nöqteyi cəhətdən zamandan geridə qalmış, sadələvh və ziyanlı hesab olunurdu. Bugün isə, nəhayət, ota əsr Azərbaycan şairləri sadələvh inqilabçılar kimi deyil, sadəcə şairlər kimi qəbul olunur.

PAN-TÜRKÇÜLÜK QORXUSU. Siz Sovet tarix kitablarında Azərbaycan xalqının türk kökləri barədə heç bir məlumata rast gələ bilməzsiniz. Əksinə, onlar deyirdilər ki, türklər Azərbay-

canı 11-13-cü əsrlərdə işğal etmiş və Azərbaycanın yerli əhalisi tədricən özlərinin qafqaz və fars mənşəli əski dillərindən türk dilinə keçmişdir. Belə güman olunurdu ki, Azərbaycanlılar türk dilini mənimşələr də, əslində kök etibarını ilə türk olmamışlar. Gəlin “Azərbaycan Tarixi” əsərini yenidən müraciət edək (1958, I cild, səh. 172): “Eyni şeylər Orta Asiyada da baş verdi. Xarəzm, Soqdiyana, Baktriyana və Parfiyanın yerli dillər türk dili ilə əvəz olundu... Eynilə Azərbaycanda da yerli dillərin yerini türk dili tutdu.”

Bu tarixi konsepsiyanın bir neçə səbəbi var. Stalin düşündü ki, Türkiyə bütün türk xalqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə cəhd edir. Sibir də daxil olmaqla, SSRİ-nin ərazisinin yarısından çoxu müxtəlif türk xalqları tərəfindən məskunlaşmışdı və Sovet rəhbərləri pan-türkçülüğü əsas təhlükə hesab edirdi. Türk xalqlarının birləşməsinin qarşısını almaq üçün Stalin tarixçilərə əmr etmişdi ki, onlar türk xalqlarının bir-biri ilə əlaqəsinin mövcud olmadığını, müxtəlif qan, dini və adət-ənənələrə malik olduğunu sübut etsinlər. Sovet alimlərinə görə, türk dilində danışan xalqlar (məsələn azərbaycanlılar, özbəklər, türkmənlər və türklər) türk dilində danışsalar da, əsl türk qanına malik deyildilər.

1937-ci ildən başlayaraq, tarixi kitablar, əsərlər, qəzetlər, radio, məktəblər, və universitetlər də daxil olmaqla nəhəng Sovet təbliğat maşını bu ideyaları yaymağa başladı. Millətin adı zorla dəyişdirildi. Qədimdən 1930-ci illərin sonlarına qədər rəsmən “türk”, “Azəri türkü” adlandırılan millətin rəsmi adı dəyişdirilərək “azərbaycanlı” oldu. 1940 illərdən başlayaraq Pan-türkçü kimi həbs olunmaq üçün bir nəfərin “Azərbaycan xalqı” sözü əvəzinə, “Türk xalqı” sözünü istifadə etməsi kifayət idi. Hətta yeddinci əsrə aid Azərbaycan dastanı olan “Dədə Qorqud” pan-türkçü ədəbiyyatın nümunəsi olduğu üçün qadağan edilmişdi.

İndi Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra, Azərbaycanlılar özlərinin türk kökləri barədə sərbəst surətdə danışa bilərlər. Hal-hazırda nəşr olunan Azərbaycan Demokratik Respublikasının sənədlərindən görünür ki, o dövrdə Azərbaycanlılar özlərini türk adlandırırdılar. Məsələn, Azərbaycan Parlamentinin sədri Həsən-bəy Ağayev 1919-cu ildə müstəqilliyimizin bir illiyi münasibətilə keçirilən tədbirdə bunları demişdi: “Türk xalqları müstəqilliyini öz qanları hesabına qazanmışdır və bu müstəqilliyi heç vaxt əldən ver-

məyəcəkdir... Azad Azərbaycan ziyalisından tutmuş kəndlisinə qədər hər bir türkün qəlbində yaşayan idealdır.”

Türk tayfalarının Azərbaycan tarixindəki rolu bu gün də müzakirələrə səbəbdir. Hal-hazırda başqa bir tendensiya baş qaldırıb. Özlərini “tarixçi-vətənpərvər” adlandıran bəzi radikal tarixçilər türklərin rolunu həddən artıq şişirdir və ərəblər, farslar, müxtəlif qafqaz xalqlarının Azərbaycan tarixində və xalqımızın etnogenezində olan rolunu tamamilə inkar edirlər. Çox güman ki, bu yalnız müvəqqəti bir tendesiyadır. Hər bir tarixçinin şəxsi fikrə malik olmaq haqqı vardır, lakin ideoloji gözlüklər bizi real faktları görməyimizin qarşısını almamalıdır.

QAFQAZ QARDAŞLIĞI. İstənilən Sovet tarix kitabını açsanız, onda görürsünüz ki, orada azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər həmişə farslar, ərəblər və türklərə qarşı birgə mübarizə aparan qardaş xalqlar kimi təsvir olunur. Sovet tarixçilərinə görə Qafqaz dəhşətli müsəlman dünyasının nəhəng okeanı ilə əhatə olunmuş bir kiçik adadır. Məsələn “Azərbaycan Tarixi” kitabında aşağıdakıları oxuyuruq: “Azərbaycan qəhrəmanı Babək üsyan qaldıran ermənilər ilə münasibətlər yaratdı. Babək ermənilərə kömək etdi və Sunik yaxınlığında ərəb qoşunlarına qalib gəldi...Azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilərin ərəblərə qarşı mübarizəsi Babəkin ölümündən sonra da davam etdi... Bu ölkələrin xalqları düşməyə qarşı qəhrəmanlıqla mübarizə apardılar.” (AT, 1958, I cild, səh. 120)

Bu yolla, tarix kitabları deyirdilər ki, Qafqaz xalqları (ermənilər, gürcülər və ləzgilər) azərbaycanlılara ərəblər, farslar və türklərdən daha yaxındırlar. Azərbaycan indi müstəqildir və tarixə yanaşma da daha obyektivdir. Qafqaz dostluğu inkar edilmir. Amma Azərbaycan nə coğrafi, nə etnik, nə də dil baxımdan tipik Qafqaz dövləti deyil. Azərbaycan anlayışı həmişə Qafqaz sərhədlərindən kənara çıxırdı, onun hüduclarına sığmırdı. Cənubi Azərbaycan İran ərazisində yerləşir. Azərbaycanlıların etnik qardaşları (türklər, türkmənlər, özbəklər) Qafqazdan kənarda, Avrasiyanın geniş ərazilərində yaşayırlar.

Müasir tarix kitabları vurğulayırlar ki, Gürcüstan ənənəvi olaraq Azərbaycanın müttəfiqi qismində çıxış etmişdir. Məsələn 1991-ci ildə Aydın Balayev yazırdı ki, Gürcüstan 1918-1920-ci illərdə ADR-in hərbi müttəfiqi olmuşdur. Bu fakt Sovet dövründə heç bir zaman deyilmirdi. Bundan əlavə, tarixçilər bildirirlər ki, orta əsrlər dövründə Gürcüstan Şimali Azərbaycanda yerləşən

Şirvanşahlar dövlətinin müttəfiqi qismində çıxış etmişdir. Gürcü və Şirvan hakimləri bir-biri ilə ailə telləri ilə bağlı idilər və müxtəlif işğalçılara qarşı birgə mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan tarixçiləri həmçinin Azərbaycanın Gürcüstan ilə münasibətlərinə dair bəzi neqativ faktlar da aşkarlayırlar. Məsələn, 12-ci əsrdə Gəncədəki zəlzələdən sonra gürcülər şəhərə hücum etmiş və onu tamamilə dağıtmışdılar. Zəlzələdən sağ qalan azərbaycanlılar ya gürcülər tərəfindən öldürülmüş, ya da ki, əsir götürülmüşdülər. Sovet dövründə yalnız Ziya Bünyadov bu faktları söyləməyə cəsarət etmişdi.

MÜNAQIŞƏLƏR – ERMƏNİSTAN. Sovet ideologiyasının azərbaycanlılar və erməniləri dost və qardaş kimi qələmə verməsinə baxmayaraq, erməni tarixçilər yazırdılar ki, Azərbaycan dövləti heç bir zaman mövcud olmamış və demək olar ki, Azərbaycanın bütün ərazisi Ermənistanın tərkib hissəsi olmuşdur. Onlar Azərbaycanın bütün ərazisinin Ermənistana aid olduğunu göstərən Ermənistanın tarixi xəritəsini hazırlamışdılar.

Sovet dövründə bir çox Azərbaycan tarixçiləri ermənilərin bu iddialarına qarşı çıxmaqdan qorxurdular, çünki ermənilər Sovet rejimi tərəfindən müdafiə olunurdu. Lakin Azərbaycan xalqı bizim tarixçilərin və professorların səssiz olmasından çox kədərlənirdi. Mən həmin qəzəbin hökm sürdüyü atmosferi çox yaxşı xatırlayıram.

Ermənilərin fikirlərinə qarşı çıxan ən cəsarətli azərbaycanlı alim, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində nəhəng bir şəxs Ziya Bünyadov (1923-1997) idi. Özünün “7-9-cu ərslərdə Azərbaycan” kitabında Bünyadov sübut edirdi ki, Azərbaycan ərazisinin heç bir hissəsi qədim dövrlərdə Ermənistanın ərazisi hesab olunmurdu. O, həmçinin Şimali Azərbaycan və digər əraziləri əhatə edən müstəqil Azərbaycan dövlətləri olan Şirvan və Aran (Qafqaz Albaniyası) barədə yazırdı. Bir sıra erməni tarixçiləri Bünyadovun kitabından qəzəblənmiş və onu “şovinst” adlandıraraq Ermənistanın “1 nömrəli düşməni” elan etmişdilər.

Lakin Bünyadov şovinst deyildi. Onun anası rus idi, o özü rusca sərbəst danışır və bir çox ermənilər və gürcülər ilə tanış idi. O, gürcü xalqını çox sevirdi, və bəzən gürcü milli papaqları taxırdı. Bünyadovun çoxlu rus, gürcü və hətta erməni dostları var idi və o heç vaxt nə erməniləri, nə də digər xalqı etnik mənəbəyinə görə

tənqid etmədi. O, sadəcə Azərbaycan tarixini yazırdı və bunu doğru yazmağa çalışırdı.

Bünyadovun bunu etməyə cəsarəti çatırdı, çünki o II Dünya Mühəribəsinin qəhrəmanı idi, SSRI-nin bir sıra ən yüksək hərbi ordenləri ilə təltif edilmişdi. Bundan əlavə, o, akademik dairədə çox yaxşı tanınırdı. Brejnev Stalin kimi qəddar deyildi. O istəmirdi ki, bütün dünya SSRI-də məşhur ziyalıların represiyaya məruz qaldıqları barədə danışsın. Əbülfəz Əliyev (Elçibəy) kimi digər nisbətən az tanınmış tarixçilər həbs edilə bilərdi, lakin ümumilikdə akademiklərə dəymirdilər. Təəcüblü olsa da, Bünyadov SSRI-nin dağılmasından sonra, müstəqil və demokratik Azərbayanda parlamentdən gələrək mənzili yerləşdiyi binaya daxil olarkən terroristlər tərəfindən öldürülmüşdü. Azərbaycan məhkəmələrinin elan etdiyinə görə onun qatilləri tapılıb və cəzalandırılmış və hazırda həbsxanadadırlar.

Ermənilərin fikirlərinə qarşı çıxan digər tarixçi “Qafqaz Albaniyasının Siyasi və coğrafi tarixi” kitabının müəllifi Fəridə Məmmədovadır. Hələ Sovet dövründə Məmmədova sübut etmişdir ki, eramızdan əvvəl 4-cü əsrdən başlayaraq eramızın 7-ci əsrinə qədər Qafqaz Albaniyası (müasir Şimali Azərbaycan) müstəqil dövlət olmuş və heç də “Böyük Ermənistanın” tərkib hissəsinə aid edilməmişdi. Rus və erməni alimləri Məmmədovanın əsərini tənqid etsələr də, onun bu kitabı Avropalı alimlər tərəfindən yüksək qiymətlən-dirilmişdir.

İndi artıq Azərbaycan alimləri ziddiyyətli tarixi hadisələr haqqında yazmaqda azaddırlar və bu səbəbdən də azərbaycan və erməni tarixçiləri arasında qızğın mübarizə davam edir. Azərbaycan tarixçiləri ilk dəfə olaraq 1918-ci ildə Bakıda və Azərbaycanın digər yerlərində ermənilər tərəfindən öldürülən minlərlə azərbaycanlı barədə yazırlar. Süleyman Əliyarov və Bəxtiyar Vahabzadə 19-cu əsrdə Ermənistandakı azərbaycanlıların genosidi və deportasiyası barədə yazmışlar.

İndi artıq Azərbaycan arxivlərindəki köhnə sənədlər və xəritələr nəşr olunduqdan sonra, biz onilliklər boyu bizdən gizli saxlanmış faktlar barədə öyrənməyə başlayırıq. Məsələn 1990-cı ildə ADR hökuməti tərəfindən hazırlanan xəritə arxivdən çıxarılmışdır. Bu xəritə 1920-ci ildə ADR-in Xarici İşlər Nazirliyi tərəfində hazırlanmışdır və həmin xəritə indi Ermənistanın tərkibinə daxil olan Zəngəzur da daxil olmaqla müasir Azərbaycan ərazisini

əhatə edir. Əsasən azərbaycanlılar və kürdlər tərəfindən məskunlaşan bu ərazi Ermənistanı Azərbaycanı Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1920-ci illərdə verilmişdir.

1919-cu ildə Ermənistan öz xəritəsini hazırladı, lakin bu xəritə həqiqəti yox, Ermənistan Daşnak dövlətinin ərazi iddialarını əks etdirirdi. Bu xəritə Azərbaycan ərazilərindən Naxçıvan və Qarabağı (əlbəttə ki, Zəngəzuru da), gürcü əyalətləri Axalkala və Borçalını və həmçinin Türkiyənin Qars vilayətini əsassız olaraq əhatə edir.

Həqiqətdə bu ərazilər heç vaxt Ermənistan Respublikasına aid olmamışdır. 1919-1920-ci illərdə Ermənistan Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ilə müharibə aparırdı. 1919-cu ildə ADR və Gürcüstan arasında hərbi pakt imzalandı və Azərbaycan Gürcüstanı si-lahlarla yardım etdi. Bu pakt nəticəsində ermənilər Gürcüstanın Axalkala əyalətini işğal edə bilmədilər və onların Qarabağa hücumu da dayandırıldı. Buna cavab olaraq, türk orduları Ermənistanı hücum etdilər və onu təslim olmağa məcbur etdilər. Yalnız 1920-ci ildə Bolşevik Qırmızı Ordunun işğalı erməniləri öz ərazisini və suverenliyini saxlamağa yardım etdi.

RUSİYAYA BİRLƏŞMƏ. Sovet tarixçiləri Rusiyaya birləşmənin “böyük tarixi əhəmiyyəti” ni vurğulamağa məcbur edilmişdilər. Onlar bildirdilər ki, 18-ci əsrdə Azərbaycan İran ordusu tərəfindən dağıdılmışdı və xanlar rus çarına xəbər göndərərək ondan Azərbaycanı Rusiyaya birləşdirməyi xahiş etmişdilər. Beləliklə, rus ordusu gəlmiş, İranı məğlub etmiş və Azərbaycan xalqını xilas etmişdi. Gülcüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqaviləsinə əsasən Azərbaycan Şimali Azərbaycan (Rusiya) və Cənubi Azər-baycana (Iran) bölünmüşdü.

“Azərbaycan Tarixi” kitabının ikinci cildində (AT, c.II, 1960, səh. 47) oxuyuruq: “Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi Azərbaycan xalqını geridə qalmış İran və Türkiyənin köləliyinə çevrilməkdən xilas etdi... Rusiyanın o dövrdə zülmkar çar və mülkədarlar tərəfindən idarə olunmasına baxmayaraq... Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə qatılması onun siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafına yardım etdi.”

Nəriman Nərimanovun (1870-1925) “Azərbaycanın əbədi xoşbəxtliyi Rusiya ilə bağlıdır!” sözləri o qədər tez-tez təkrar olunurdu ki, onlar şüara çevrilmişdi. Nərimanov 1925-ci ildə SSRİ Kommunist Partiyasının Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Sədri idi.

Azərbaycan tarixçiləri Mirzə Fətəli Axundovdan (1812-1878) da sitat gətirirdilər. O yazırdı: “Rus dövlətinin hakimiyyəti nəticəsində biz saysız-hesabsız işğallardan və işğalçıların talanından xilas olduq və sonunda sülh əldə etdik.” Əlbəttə ki, bu heç də bütün Azərbaycan xalqının fikri deyildi. Nərimanov kommunist, Axundov isə rus hərbi zabiti idi.

Sovet rəsmiləri “Azərbaycanın xoşbəxtliyi Rusiya ilə bağlıdır” fikri ilə razılaşmayanları təqib edirdilər. Məşhur akademik Heydər Hüseynov bu fikrə qarşı çıxırdı. O, Şimali Qafqazda Şeyx-Şamilin anti-rusiyə hərəkatını araşdırmış və bu müharibə zamanı rus ordusunun törətdiyi cinayətləri üzə çıxarmışdı. Akademik sonralar özünü bağ evinin həyətidən asaraq faciəvi surətdə həlak olmuşdur. Stalindən sonrakı dövrdə Sovet rəsmiləri məşhur insanları həbs etməkdən çəkinirdilər, lakin onlardan azad olmanın başqa yolları var idi. Alimlərin hamısı Sovet sisteminin psixoloji təzyiqlərinə tab gətirən Ziya Bünyadov kimi dəyanətli deyildirlər.

İndi Azərbaycan tarixçiləri Azərbaycanın Rusiyaya “kөнүlü birləşməsi” barədə olan həqiqətləri yaza bilərlər. İndi hətta məktəb uşaqları da bilir ki, Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunmuş və onun hakimiyyəti altında olmağı özü seçməmişdir.

İndiki tarix kitabları Azərbaycan xalqının Rusiya təcavüzkarlarına qarşı üsyanları barədə danışır. Məsələn, 1803-cü ildə Gəncə xanlığının hakimi Cavad xan general Sisiyanovun rəhbərliyi altında olan rus ordusunun şəhərə daxil olmasına qarşı çıxmışdı. Generalın hədələrinə cavab olaraq o demişdi: “Sənin topların yaxşıdır, amma mənim toplarım səninkindən də yaxşıdır!” Xan və onun döyüşçüləri Gəncə divarlarında rus döyüşçülərinə qarşı döyüşdə ölldürülmüşdü.

1804-cü ildə Bakı xanı Hüseyn Qulu xan Rus hərbi hissəsinə hücum etmiş və general Sisiyanovu öldürmüşdü. 1806-cı ildə Şəki xanı Səlim xan Ruslara qarşı üsyana qalxmışdı. Onun kiçik ordusu məğlub olsa da, Şəki camaatı müqaviməti davam etdirmişdi. Onlar şəhərin qalalarının divarlarına yanacaq tökmüş və rus əsgərləri divarlara boyu yuxarı qalxmağa başlayanda onları yandırmışdılar. Şəki ələ keçirilsə də, Talış və digər xanlıqlarda üsyanlar baş qaldırmışdı. Bu və digər faktlara əsaslanaraq, Azərbaycanlı tarixçilər sübut etmişlər ki, Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi heç də könüllü olmamışdır.

Lakin hələ də Rusiyanın Azərbaycan tarixindəki rolu birmə-nalı müəyyən olunmamışdır. Bəzi tarixçilər hələ də Rusiyanın Azərbaycanın tarixində müsbət rol oynadığına inanır. Onlar deyirlər: “18-19-cu əsrlərdə Azərbaycan xanlıqları çox zəif idilər. Əgər Rusiya bizi işğal etməsəydi, biz İranın tərkibinə qatılacaqdıq. İran tərəfindən idarə olunmaqdan, Rusiya tərəfindən idarə olunmaq daha yaxşı idi. Rusiyanın təsiri ilə biz Avropa mədəniyyətini qəbul edə və Axundov, Bakıxanov, Sabir və Məmməd Əmin Rəsulzadə kimi ziyalılar yetişdirə bilmişik. Əgər bütün Azərbaycan ərazisi (Şimali və Cənubi) İranın tərkibinə qatılarsaydı, onda biz tədricən assimilyasiya olunacaq idik.”

Onların oponentləri isə deyirlər ki, Rusiya Azərbaycanı onun öz milli həyatından, dinindən ayırmış və Rus adətlərini qəbul etməyə məcbur etmişdir. Onlar həm də qeyd edirlər ki, Rusiya Azərbaycanın təbii sərvətlərini müvafiq təzminat vermədən kəskin şəkildə istismar etmişdi.

BOLŞEVİKLƏRİN GƏLİŞİ. Sovet tarixçiləri həm də 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda inqilabi hərəkatı təhrif edirdilər. “Azərbaycan Tarixi” kitabında deyilir: (1960, II Cild, səh. 297) “Azərbaycanda fəhlə hərəkatı 1870-ci illərdə və 1880-ci illərdə Rus fəhlə sinifinin mübarizəsinin bir hissəsi olaraq başlamışdı.” Sovet kitabları Bakı və Azərbaycanın digər şəhərlərində baş verən iqtisadi tətıl və nümayişlərin uğuru barədə yazırlar. Qədim dövrlər və orta əsrləri əhatə edən birinci cildin 400 səhifədən az olmasına baxmayaraq, “Azərbaycan Tarixi” əsərinin ikinci cildinin təxminən 1000 səhifəsi bu dövrü əhatə edir.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan tarixçiləri araşdırmışlar ki, 1900-cü illərdə Bakıdan olan sosialist və bolşeviklərin 90 %-dən çoxu azərbaycanlılar deyil, ruslar, ermənilər və digər millətlərin nümayəndələri olmuşdur. Hərəkata daha çox azərbaycanlı cəlb etmək üçün Rusiya Sosial-Demokrat Partiyası müsəlman fəhlələri üçün partiyanın bir bölməsini (“Hümmət”) yaratdı. Sovet tarixçiləri Hümmətin Azərbaycandakı rolunu şişirdirdilər. Müasir araşdırmalar göstərir ki, rus bolşevikləri tərəfindən maliyyələşdirilən bu təşkilat əslində azərbaycanlı fəhlələr arasına məşhur deyildi.

Azərbaycanda son dövrlərdə aparılan tarixi araşdırmaların çoxu əsasən 1911-ci ildə yaradılmış, Azərbaycanın ilk siyasi partiyası olan Müsavat Partiyasının öyrənilməsinə doğru

yönəldilmişdir. Sovet rəhbərləri Müsavat Partiyası və onun liderləri barədə olan məlumatları gizlətməyə çalışırdılar və buna görə də partiyanın rəh-bəri olan Məmməd Əmin Rəsulzadənin (1884-1955) kitabları qadağan edilmişdi. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Rəsulzadənin kitabları və məqalələri ictimaiyyətə təqdim olunmuş və siyasi firkin həqiqi xəzinəsini aşkarlamışdır. 70 illik bir müddətdə Azər-baycan oxucuları müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı olan insanın kitablarını oxumaq hüququndan məhrum edilmişdilər.

İndi biz artıq Bakıda bolşeviklər və erməni millətçiləri arasında olan əməkdaşlıqdan xəbərdarıq. Məsələn, o dövrün rəsmi sənədləri və qəzetləri məlumat verir ki, 1918-ci ildə bolşeviklər və daşnaklar qoca, qadın və uşaqlar da daxil olmaqla Bakıda minlərlə vətəndaş qətlə yetirmişlər. Bu faktlar Sovet dövründə gizlədildi.

Sovet tarixçiləri 26 Bakı Komissarını “beynəlmiləlçi” kimi qələmə verir, Azərbaycan Demokratik Respublikasının qanuni hökumət liderlərini isə “şovinstlər” elan edirdilər. Müasir əsərlər göstərir ki, Müsavat Partiyası və Azərbaycan hökuməti heç bir vaxt şovinst olmamışdır. Bunun üçün sadəcə olaraq 1918-ci ildə Azərbaycan Parlamentinin tərkibinə baxmaq kifayətdir. Üzvlərin təxminən 30 %-i milli azlıqlar idi: 7 erməni daşnak, daha 7 erməni, 7 rus, 13 bolşevik. Burada həmçinin yəhudi, alman, polyak, ləzgi, tat və gürcülər də var idi. Azərbaycanlıların vətən xaini kimi tanıdığı 26 Bakı kommissarına gəlinəcə isə onlardan yalnız ikisi— Əzizbəyov və Vəzirov azərbaycanlı idilər.

Sovet kitabları həmçinin 1920-ci ildə Qırmızı Ordunun Azərbaycana işğal etdiyi zaman Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutu barədə də yalan məlumatlar verir. Onlar yazırlar ki, Bakı fəhlələri üsyan qaldıraraq, ruslardan onlara yardım etməyi xahiş etmişlər. Bunun nəticəsində Müsavat hökuməti onların qardaşı olan Böyük Rus Xalqının yardımı ilə Azərbaycan bolşevikləri tərəfindən süquta uğradılmışdır. Əslində Azərbaycan Bolşevikləri Moskvaya hərbi yardım üçün məktub göndərməyə hazırlaşanda rus qoşunları artıq Bakıda idilər.

Bu məktubla onlar yalnız onu göstərmək istəyirdilər ki, Azərbaycan hökuməti əcnəbilər tərəfindən deyil, Azərbaycan xalqı tərəfindən süquta uğradılmışdır. Azərbaycan Parlamenti bolşeviklər tərəfindən artıq aprel ayının 27-də işğal olunmuşdu. Məktub isə

Moskvaya aprel ayının 29-da göndərilmişdi. Sovet tarixçiləri bu faktı gizlətməyə çalışırdılar.

Bu faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan ordusu yalnız 40 min əsgərə malik idi və silah cəhətdən çatışmazlıq mövcud idi. Rusiyanın isə Azərbaycana yüz minlərlə əsgər göndərmək imkanı var idi. Buna baxmayaraq, Mehmandarov (1856-1931) və Şıxlinski (1863-1943) kimi azərbaycanlı generallar Rusiyadan qorxmurdular. Onlar Rusiyaya qarşı vuruşmağa hazır idilər. Lakin Azərbaycan Parlamenti Türkiyənin xahişini yerinə yetirərək müqavimət göstərməməyi qərara aldı və Azərbaycan ordusu hökumətin qərarını yerinə yetirmək məcburiyyətində qaldı.

İndiki müstəqillik şəraitində, Azərbaycan ordusunun bolşeviklərə müqavimət göstərməməsinin səbəblərini analiz etmək olar. Əlsində, Azərbaycan hökuməti bilirdi ki, onların kiçik ordusu nəhəng Qırmızı Ordunun işğalının qarşısını ala bilməyəcək. Həm də, Azərbaycanın ən yaxın müttəfiqi olan Türkiyə Qafqazı Rusiyanın təsir dairəsinə daxil etmişdi. Türk dövlətinin lideri Atatürk Avropa ölkələri ilə mübarizədə Rusiyanın yardımına ehtiyac duyurdu. Öz növbəsində Rusiya Türkiyəyə silahlarla yardım etməyə söz vermişdi. Bunun nəticəsi olaraq Türkiyə Azərbaycan Respublikasına Rusiyaya qarşı mübarizədə yardım etməkdən imtina etdi. Bundan əlavə türklər Azərbaycandan xahiş etmişdilər ki, Qırmızı Orduya müqavimət göstərməsinlər, çünki bu ordu türk xalqına yardıma gəlirdi. Məhz bu şərtlər daxilində Müsavat hökuməti Azərbaycanda qırğının qarşısını almaq üçün öz hakimiyyətini təslim verməyə razı oldu.

Sovet tarixçiləri Müsavat Parlamentinin hakimiyyəti bolşeviklərə verəcəyi təqdirdə irəli sürdüyü tələblər haqqında da heç vaxt danışmırdılar. Parlamentin irəli sürdüyü şərtlər isə aşağıdakılar idi: (1) Rus ordusu Bakıya daxil olmadan birbaşa Türkiyəyə, Atatürkə yardım etməyə gedəcəkdir, (2) Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü qorunub saxlanılacaq, (3) Azərbaycan ordusu buraxılmayacaq, (4) bütün siyasi partiyaların azad siyasi fəaliyyətinə imkan veriləcək, (5) əvvəlki dövlət rəsmilər günahlandırılmayacaq və işçilər işlərindən azad olunmayacaq və (6) Azərbaycanın siyasi sisteminin quruluşu demokratik yolla yenidən seçiləcək Ali Qanunverici Orqan tərəfindən müəyyən olunacaq. Təbii olaraq, bolşeviklər verdikləri sözlərin heç birisinin üstündə durmadılar.

KOMMUNİST RƏHBƏRLƏRİ. Sovet dövründə tarixçilər Kirov, Şaumyan və Əzizbəyov kimi kommunist rəhbərlərini tərənnüm edirdilər. 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra şəxsiyyətə pərəstiş ləğv olundu. Stalin dövründə Azərbaycan Kommunist Partiyasının lideri olan Mir Cəfər Bağırov “xalq düşməni” kimi edam edilmişdi. Sovet tarixçiləri bildirilər ki, onlar Stalin, Beriya və ya Bağırov kimi müəyyən rəhbərləri və ya Stalin dövrü kimi müəyyən tarixi dövrləri tənqid edə bilərlər, lakin onlar heç vaxt Sovet sistemini, marksizm nəzəriyyəsini və Vladimir Leninin şəxsiyyətini tənqid etməyə cəsarət etmirdilər. Bunlar Sovet ideologiyası və tarixində müqəddəs yer tuturdu.

Azərbaycanın ilk kommunist lideri olan Nəriman Nərimanov (1870-1925) barədə tarixi əsərlərdə yeni məlumatlar üzə çıxır. Onun Radekə (Kommunist rəhbəri) olan nəşr olunmamış məktubu ilk dəfə Yenidənqurma dövründə nəşr edilmişdi. Belə məlum olur ki, Nərimanov Rus rəsmilərinin Azərbaycanda şovinist siyasətinə qarşı çıxış edirdi. O, Moskvaya məktublar göndərərək Azərbaycan Respublikasının maraqlarına toxunan, heç bir haqq ödəmədən və işçiləri incidərək Azərbaycanın neft və digər təbii sərvətlərindən istifadə edən emissarlardan şikayət edirdi.

Nərimanov “Şərqi Lenini” adlandırılırdı və çox məşhur bir insan idi. O, Azərbaycanda müstəqil siyasət yürütməyə cəhd göstərirdi. Bu dövrdə Leninin özü çox xəstə idi, Stalin isə hələ kifayət qədər güclü deyildi. Məhz bu zaman Nərimanov Moskvaya dəvət olunmuş və Sovet İttifaqında yüksək bir vəzifəyə təyin olunmuşdu. O, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 3 üzvündən biri olmuşdu. Çox qısa bir müddətdən sonra o, 1925-ci ildə qəflətən ürək tutmasından vəfat etdi. Azərbaycana rəhbərlik etmək üçün Nərimanovun yerinə Sergey Kirov göndərildi.

Sovet Yenidənqurmasından sonra (1985-ci ildə başlamış) və müstəqillik dövründə Stalin Repressiyası zamanı (1937-1938) həbs olunub, edam edilmiş ziyalıların siyahısı qəzetlərdə nəşr olundu. Azərbaycanın DTK-sı Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə çevrilmiş və yeni yaradılmış nazirlik Stalin dövrünün bütün cinayətlərini aşkara çıxarmaq fikrində olduğunu bəyan etmişdi. Repressiyaya məruz qalan insanların nəşr olunan adları içərisində Vəli Xulufu və Salman Mümtaz kimi alimlər, Mikayıl Müşfiq və Hüseyn Cavid kimi şairlər var idi. DTK-nın xələfi olan NKVD-nin (Narodny Kommissariat Vnutrenix Del) Stalin dövründəki

canilərinin adları da aşkar edildi. Bunlar Qriqoryan, Markaryan, Topuridze, Atakişiyev və başqaları idilər.

NKVD-nin canilərinin hamısı Azərbaycan xalqının ən yaxşı nümayəndələrini öldürməyi onlara əmr etmiş Mir Cəfər Bağırovun başçılığı altında çalışırdılar. Bağırovun öz məhkəməsində söylədiyi sözlər də maraqlıdır. O deyirdi: “Bəli, mən günahkaram. Lakin əgər mən yeganə günahkaramsa, onda mənə güllələmək kifayət deyil, siz gərək mənə tikə-tikə parçalayasınız.” Bağırov demək istəyirdi ki, minlərlə Sovet məmurları və Sovet sistemi bütövlükdə onun kimi günahkardır, lakin onlar buna baxmayaraq cəzalandırılmırlar.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni nəşr olunmuş tarixi kitablar Bağırovu qanlı zülmkar və öz iş yerində həbs olunmuş insanları döyən və öldürən şəxs kimi xarakterizə edir.

Lakin Bağırov eyni zamanda müsbət işlər də görmüşdür. Məsələn, II Dünya Müharibəsindən öncə Stalin bütün Azərbaycan xalqını Orta Asiyaya köçürmək istəyirdi. O qorxurdu ki, azərbaycanlılar həmin dövrdə Almaniyanın müttəfiqi olan qonşu Türkiyəyə yardım edəcəkdir. Bağırov Stalinə zəng edərək demişdi: “Yoldaş Stalin! Bunu etməyin. Mən sizə söz verirəm ki, sizin bu xalqla probleminiz olmayacaq.”

“Sən bu işdə məsuliyyəti öz üzərinə götürürsən?” Stalin soruşmuşdu. “Bəli”, deyərək Bağırov cavab vermişdi. Nəticədə isə Azərbaycanlılar yerlərindən köçürülməmişdilər.

Son dövrlərdə Sovet zamanı gizli saxlanılan başqa bir epizod da aşkarlanıb. Erməni rəhbəri Arutinov Stalinə məktub göndərərək, Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirmək istədiyini bildirmişdir. Stalin isə öz növbəsində Bağırova bu barədə məktubu göndərmiş və onun fikrini soruşmuşdur. Bağırov cavab vermişdi ki, o bu məsələni müzakirə etməyə hazırdır, lakin əvvəlcə ermənilər Zəngəzur, Vədi və Göycəni Azərbaycana qaytarmalıdır. Arutinov bununla razılaşmamış və beləliklə Qarabağ Azərbaycanın tərkibində qalmışdır.

ELMƏ QARŞI REPRESSİYA. Hətta ən məşhur genetika üzrə Azərbaycan mütəxəssisləri də Stalin dövründə ÇK və NKVD tərəfindən işgəncələrə məruz qalmışlar. Genetika “burjua elmi” adlandırılmış və bütün genetiklər “xalq düşməni” elan edilmişdi. Genetika elminin baniləri olan Yohan Qreqor Mendel, Tomas Hant Morqan və Avqust Veysman “kapitalizmin agentləri” adını qazanmışdılar. Qəzetlər aşkarlamışdılar ki, məşhur Azərbaycan

genetiki olan Mirəli Axundov DTK rəsmiləri onun qapısını döyməyə gələndə pəncərədən qaçmışdı. Bundan sonra o uzun müddət Şəkinin dağlıq kəndində gizlənmişdi.

Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra, bir çox alimlər Stalin dövrünün represiyaları barədə həqiqətləri söyləməyə başladılar. Mənim babam, professor Ağaxan Ağabəyli genetika üzrə mü-təxəssis idi 1930-cu illərdə genetikaya aid dərsliklər nəşr etdirmişdi və buna görə də NKVD dəvət olunmuşdu.

“Siz Mendelçisiniz?”, deyə NKVD nümayəndəsi ondan soruşmuşdu.

“Mən genetikəm”, deyə babam cavab vermişdi.

“Onda siz Morqançı və ya Veysmançısınız?” rəsmi hirsli şəkildə tələb etmişdi.

“Bayaq da dediyim kimi mən aliməm, genetikəm və başqa heç bir şey yox”, deyə o yenidən cavab vermişdi.

“Yaxşı, onda indi gedin evə. Biz sizi sabah yenidən çağıracağıq” NKVD nümayəndəsi bildirmişdi.

Mənim babam və onun ailəsi babamın həbs olunacağı və edam ediləcəyi qorxusu ilə bir neçə gün yuxusuz qalmışdılar. O, hətta özünə həbs ediləcəyi təqdirdə özü ilə götürmək üçün lazımlı əşyalardan və paltarlardan ibarət kiçik bir çanta hazırlamışdı. Xoşbəxtlikdən, NKVD bir daha onlara zəng etməmişdi. Bəlkə onlar sadəcə olaraq onu qorxutmaq istəmişdilər və ya babam onların yadından çıxmışdı. Kim bilir?

TARIXİN YENİDƏN YAZILMASI. 10 ildən bundan əvvəl Azərbaycan öz müstəqilliyini qazanan kimi azərbaycanlılar öz tarixlərini yenidən araşdırmağa başladılar. Biz aşkarlaya bildik ki, Sovet təbliğati tərəfindən o qədər fakt qarışıq salınmış, gizlədilmiş və ya dəyişdirilmişdir ki, bütün detalları dəqiqləşdirmək çox çətin olmuşdur. Bəzi məsələlər hələ də dumanlı görünür və sual doğurur.

Azərbaycanlıların həqiqətdə nə baş verdiyini öyrənmək haqları vardır. Lakin həqiqət nədir və obyektiv tarixi necə yazmaq olar? Azərbaycan tarixi dərsliklərinin yenidən yazılmasına baxmayaraq, tarixin bir sıra sahələrinə aid hələ də ziddiyyətli məqamlar qalır.

Məsələn, qədim dövrü araşdıran Azərbaycan alimləri arasında acı mübahisələr mövcuddur. Onlardan bəziləri, məsələn İqrar Əliyev düşünür ki, qədim dövrlərdə (1500 il bundan öncə) Azər-baycanlılar türk dilində deyil, Qafqaz və İran mənşəli dillərdə

danışdırlar. Digər alimlər isə düşünürlər ki, azərbaycanlılar hər zaman türk dilində danışmışlar. Onlardan bəziləri deyir ki, midiyalılar, şumerlər, Qafqaz albanları və digərləri türklər olmuşlar və Yaxın Şərqi türklərin ən qədim vətənidir.

Bu iki tərəf arasında antaqonizm getdikcə artır. Mən “debat” ifadəsi yerinə ona görə “antaqonizm” ifadəsindən istifadə etdim ki, təəsüflər olsun ki, Azərbaycanda debat mədəniyyəti hələ də tam mövcud deyil. Sovet hakimiyyəti dövründə rəsmi tarix barədə debatlar aparılmasına icazə verilmirdi. Rəsmi şüar belə idi: “Bizim-lə razılaşmayan insan bizim düşmənimizdir.”

Təəsüflər olsun ki, biz hələ də bolşevik psixologiyasından tamamən qurtula bilməmişik. Normal elmi müzakirələrin yerinə antaqonizm və ad-hallandırılması mövcuddur. Bəzi alimlər, xüsusilə də yaşlı nəlsin nümayəndələri, onlarla razılaşmayan həmkarlarını günahlandırır, “xain” adlandırır və hətta onları Rusiyanın, Türkiyənin, İranın və ya Ermənistanın agentləri olmaqda suçlandırırlar. Bu səbəbdən gənc alimlərdən bəziləri sual doğuran məsələrdə öz fikirlərini bildikmədəkdən çəkinirlər, çünki hədəfə çevrilmək istəmirlər.

Bundan əlavə unutmaq lazım deyil ki, hal-hazırda yüksək vəzifələrdə olan tarixçilərin çoxu bir zamanlar Kommunist partiyasının üzvləri olmuşlar və onların obyektiv olmasını gözləmək ol-maz. Əgər onlar Sovetlər dövründə yazılmış tarixi tənqid etsələr, demək özlərinin də günahlandırmış olacaqlar. Bu səbəbdən onların bəziləri belə məsələrdə susmağa üstünlük verirlər.

Bugün bizim bəzi xadimlər Sovet dövrünü ideallaşdırmağa başlayıblar. Müasir Azərbaycan Kommunist Partiyasının rəhbəri mərhum Ramiz Əhmədov deyirdi: “Sovet hakimiyyətindən öncə, az qala bütün azərbaycanlılar savadsız idilər və özlərinin universitetlərinə malik deyildilər. Sovetdən öncəki dövrdə Azərbaycanda çox az sayda həkim, müəllim və alim var idi. Bolşeviklərin səyi nəticəsində əhalimizin demək olar ki, hamısı təhsilli oldu, universitetlər və akademiya yaradıldı, səhiyyə xidməti pulsuz elan edildi və insanlar kifayət dərəcədə yaxşı yaşamağa başladılar. O zaman Azərbaycanda evsiz və işsiz insan tapmaq çətin idi. Bəs bugün? Bir çox azərbaycanlılar yenidən savadsız və kasıb olmuşdur.”

Demokratik ideologiyanı müdafiə edən və kommunizmin opponentləri olan tarixçilər isə adətən deyirlər: “Bütün bu müvəffəqiyyət qanlı repressiyalar və insan haqlarının pozulması hesabına

əldə edilmişdi. Ən yaxşı ziyalılar güllələnmişdi. Biz öz dinimizdən, əlifbamızdan və adət-ənənələrimizdən məhrum edilmişdik. Brejnev dövründə insanların əxlaqı tənəzzülə uğramağa başlamış və rüşvətخورluq bütün təbəqələr arasında yayılmışdı. Bizim məhsullar ucuz, amma keyfiyyətsiz idi və tibb xidmət pulsuz olsa da çox aşağı səviyyəli idi. İndi biz müstəqil bir dövlətik. Mövcud çətinliklərə gəldikdə isə, onlar müvəqqətidir. ”

Mən inanıram ki, bu gün də olmasa, nə vaxtsa Azərbaycanın müfəssəl, obyektiv, ideologiyadan kənar tarixi yazılacaqdır. Belə bir imkan var, lakin bütün bu materialları nəzərdən keçirib, təmkinli və rəsonal elmi müzakirə mədəniyyətini inkişaf etdirmək müəyyən zaman aparacaqdır. Elm ideologiyadan uzaq olmalıdır.

Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən

tərcümə etdi: Aytən Əliyeva

Redaktə edən: Ülvyyə Məmmədova, Aydan Nəcəfova

XIII ƏSRİN DARVİNİ? TUSİNİN TƏKAMÜL BARƏDƏKİ FİKİRLƏRİ

Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 9.2 (Yay 2001) © 2004.

Azerbaijan International AZERI.org

Nəsirəddin Tusi 1201-ci ildə indiki İran ərazisində yerləşən Xorasan əyalətinin Tus şəhərində (bəzi müəlliflərə görə - Həmədanda) anadan olmuşdur. O, bir alim və dahi şəxsiyyət kimi çox şeylərə görə məşhurdur. Nəsirəddin Tusi Marağa rəsədxanasını (Marağa şəhəri, indiki Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Təbriz şəhərindən şərqdə yerləşən qədim bir mədəniyyət mərkəzidir) yaratmış, Evklid riyaziyyatınının anlamını izah etmiş və inkişaf etdirmiş, triqonometriya elmini yaratmış, Atlantik okeanının qərb hissəsində ərazilərin olması barədə fikirlər söyləmiş, ərəb və fars dillərində astronomiya, həndəsə, coğrafiya, fizika, hüquq, tarix, tibb, fəlsəfə, məntiq və əxlaqə aid 80-dən artıq önəmli kitab yazmışdır. Bu gün Azərbaycanda Tusi çox yüksək dərəcədə yad edilir və ona böyük hörmət bəslənilir. Bakıdakı Tusi adına

Pedoqoji Institut da daxil olmaqla, bir sıra təhsil müəssisələri onun adını daşıyır.

Lakin çox az adam Tusinin Çarlz Darvindən 600 il əvvəl ilk təkamül nəzəriyyələrində birini inkişaf etdirdiyini bilir.

Bu nəzəriyyə Tusinin məşhur elmi əsəri olan “Əxlaqi Nasiri” də üzə çıxır. Qədim Yunan adət-ənənəsindən bəhrələnən bu elmi əsəri Tusi dini-terrorist qruplaşma olan ismaililər tərəfindən tutulub Əlamut qalasında saxlandığı vaxt, 11-ci əsrə aid İbn Miskəvey-hin “Təhdid əl-Əxlaq” əsəri əsasında yaratmışdır. Daha sonra o bu əsəri Azərbaycanı idarə edən Elxani monqol hakiminə həsr edərək ona dəyişikliklər etmişdir (monqol işğalı nəticəsində o həbsdən azad olmuşdur). “Əxlaqi-Nasiri” əsəri ingilis dilinə C.M. Vikens tərəfindən tərcümə edilmiş və 1964-cü ildə nəşr olunmuşdur.

“Əxlaqi-Nasiri” insanların kamilliyi barədədir. Tusi kamilliyi iki hissəyə bölür—mənəvi və maddi kamillik. O bu zaman ərəb dilində “kamillik” anlayışını verən “təkamül” ifadəsini istifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində bu elə təkamül anlayışını verir.

TƏKAMÜL NƏZƏRİYYƏLƏRİ. Babillər, Misirlilər, Mıdiyalılar da daxil olmaqla bəzi Şərqi xalqlarının folklorunda və dini inanclarında Tusiyə qədər müxtəlif təkamül nəzəriyyələrinə rast gəlinir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu fikirlər elmdən çox mif kimi xarakter daşıyırdı. Bu fikirləri daha sonra qədim Yunan alimləri olan Empedokl (e.ə. 490-430) və Aristotel (e.ə. 384-322) kimi alimlər qəbul etmiş və onları inkişaf etdirmişdi.

Aristotel yazırdı: “Təbiət tədricən, addım-addım cansız maddələrdən canlı məxluqlara doğru inkişaf edir.” Əbu Reyhan Biruni (972-1048), İbn Bəcca (1070- 1138), İbn Tüfeyl (1110-1185) kimi müsəlman alimləri daha sonralar Aristotelin təkamül fikirlərinin inkişaf etdirməyə çalışmışdılar.

Tusi onların əsərlərini “Əxlaqi-Nasiri” kitabının yazısında əsas mənbə kimi istifadə etmişdir. Bununla o, Jan Batist Lamark (1744-1829) və Çarlz Darvin (1809-1882) kimi Avropa alimlərinin nəzəriyyələrini qabaqlamışdır.

Tusinin yanaşma tərzini və Darvinin “Növlərin Mənbəyi” barədəki fikirləri arasında əsaslı fərqlər mövcuddur. Darvin onu faktlardan nəzəriyyəyə aparacaq yolda bitki və heyvan nümunələrini yığmaqla deduktiv mühakimədən istifadə etmişdirsə, Tusi daha çox nəzəri yanaşmaya üstünlük vermişdir. O, nəzəriyyəni inkişaf

etdirmiş, sonra isə bu nəzəriyyə əsasında faktları izah etmişdir. Tusi tə-kamülü ümumi fəlsəfi nəzəriyyə kimi inkişaf etdirmişdi və buna görə də detallara çox fikir vermirdi. Məsələn o, yaşamaq uğrunda mübarizədə təbii seçmə barədə xüsusi olaraq yazmırdı. Müasir zamanın tələbləri ilə o alimdən daha çox filosof idi.

MADDƏNİN SAXLANILMASI. Tusi inanırdı ki, maddi cisim dəyişə bilər, lakin tamamilə yox ola bilməz. O yazırdı: “Maddi cisim tamamilə yox ola bilməz. O yalnız forma, şərait, tərkib, rəng və digər xüsusiyyətlərini dəyişə bilər və digər bir mürəkkəb və ya ibtidai maddəyə çevrilə bilər.” Onun bu fikirləri qədim yunan filosofu Heraklitin (e.ə. 530-470) fikirlərinə bənzəyirdi.

500 il sonra Lomonosov (1711-1765) və Antoni-Loren Lavozye (1743-1794) maddənin saxlanması qanunu ixtira etmiş və bununla da eyni ideyaları təsdiqləmişlər.

TƏKAMÜLÜN İLKİN MƏRHƏLƏSİ. Tusi inanırdı ki, dünya bir zamanlar oxşar elementlərdən ibarət idi. O yazırdı: “Onlar bir-birinə bərabər və oxşar idilər. Onlardan heç biri digəri üzərində üstünlüyə malik deyildi, çünki onların hamısı ümumi ilkin maddədən ibarət idi.”

Müasir təsəvvürlərə görə Tusinin ən ilkin hissəciklərinin atomlar və ya elementar hissəciklər olduğunu müəyyənləşdirmək olar. Tusiyə görə, bu ilkin mərhələdə bütün bu hissəciklər oxşar və hərəkətsiz idi. Daha sonra bu hərəkətsiz dünyanın içində daxili ziddiyətlər yaranmışdı. Tusi yazırdı: “Nəticədə tarazlıq pozulmuş və bu ilkin dünyada əsas ziddiyətlər yaranmağa başlamışdır. Buna görə də bəzi maddələr digərlərindən daha tez və yaxşı inkişaf etməyə başladı.”

Tusi deyirdi ki, ilkin maddə təkamül zəncirinin ilk xalqasıdır. Təbiətin 4 elementi (od, su, hava və torpaq) bu ilkin maddədən yaranmışdır. Öz növbəsində minerallar elementlərdən, bitkilər minerallardan, heyvanlar bitkilərdən, insanlar isə heyvanlardan yaranmışdır.

DƏYİŞKƏNLİK. Tusi izah edirdi ki, irsi dəyişkənlik təkamülün əsas hərəkətverici qüvvəsidir. O yazırdı ki, bütün canlı organizmlər dəyişmək qabiliyyətinə malikdilər və canlı orqanizmlər öz irsi dəyişkənlik xüsusiyyətləri nəticəsində inkişaf etmişlər. “Daha tez yeni keyfiyyətlər qazana bilən orqanizmlər daha çox dəyişkəndir. Nəticədə onlar digər varlıqlar üzərində üstünlüyə malik

olurlar.” Bu fikirlər Darvinin mutasiya barədəki fikirlərinin sadə formasına bənzəyir.

Bəs bu maddi cisimlər nəyə görə dəyişirlər? Tusi belə hesab edirdi ki: “Cisimlər daxili və xarici qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində, yəni ətraf mühitin təsiri nəticəsində dəyişirlər”.

Tusiyə görə, maddələr bir-biri ilə rəqabət aparırlar və bunun nəticəsində onların bəziləri daha yüksək səviyyəyə çatmışdır. Bəzi cisimlər isə demək olar ki, inkişaf etmirlər. Buna görə də təbiətdə inkişafın müxtəlif səviyyələri mövcuddur.

ADAPTASIYA. Tusi dərk edirdi ki, canlıların təbiətdə sağ qalması üçün çox nadir yolları vardır. Əgər orqanizmin strukturu siəbiətə uyğundursa, onda həmin orqanizm kamil orqanizmdir. Tusi inanırdı ki, dünyadakı bütün bitkilər və heyvanlar kamildir, çünki onlar sağ qalmaq üçün lazım olan keyfiyyətlərə malikdirlər. Tusi yazır: “Heyvanlar və quşlar dünyasına baxın. Onlar güc, cəsarət cə uyğun alətlər (orqanlar) daxil olmaqla müdafiə və gündəlik həyatda gərəklilə hər şeyə malikdirlər.”

Tusi yazırdı ki, canlı orqanizmlər ətraf mühitə müxtəlif yollarla uyğunlaşır. İlkin olaraq, onlar bədənlərinin rəngini və strukturunu dəyişirlər. Beləliklə, bədənin hər bir hissəsinin öz funksiyası var. “Bu orqanlardan bəziləri həqiqi silahdırlar.”, deyərək Tusi yazır. - Məsələn, buynuzlar, zoğ, dişlər və caynaqlar bıçaq və iynə, ayaqlar və dırnaqlar isə dəyənək rolunu oynayır. Bəzi heyvanların tikan və iynələri oxa bənzəyir”.

Bu yolla bəzi heyvanlar ətraf mühitə uyğunlaşmaq üçün öz bədən quruluşunu təkmilləşdirmişdir. Bəzi heyvanların davranışları da dəyişmişdir. Tusi yazırdı: “Digər müdafiə vasitələri olmayan heyvanlar (ceyran və tülkülər) özlərini cəld qaçmaq və hiyləgərlikləri ilə qoruyurlar.

Tusi eyni zamanda ətraf mühitin təsirindən özlərini qorumaq üçün bir yerdə yaşamağa məcbur olan ictimai heyvanlardan da söhbət açırdı. O yazırdı: “Onlardan bəziləri, məsələn arılar, qarış-qalar, və bəzi quş növləri özlərini müdafiə etmək üçün birliklər şəklində toplaşmağa məcbur olmuşlar.”

BİTKİ VƏ HEYVANLARIN MƏNŞƏLƏRİ. Tusi təbiətdə olan 3 qrup canlı varlıq müəyyən edir: bitkilər, heyvanlar və insanlar. Onları bir-birindən nə ayırır? Tusiyə görə, “heyvanlar bitkilərdən daha yüksəkdə dururlar, çünki onlar şüurlu olaraq hərəkət

edə, yemək arxasınca getmək, onu tapmaq və faydalı şeylər yemək qabiliyyətinə malikdirlər.”

Inkişaf etmiş heyvanlar (ən yüksək dərəcədə) həmçinin (primitiv də olsa) mühakimə yeritmək qabiliyyətinə malikdirlər və ətraf mühitə asanlıqla uyğunlaşırlar. Əgər ətraf mühitdə şərait dəyişərsə, onda bu heyvanlar da öz hərəkətlərini dəyişirlər.

Tusi yazır: “Heyvan və bitki növləri arasında çoxlu fərqlər var. Hər şeydən öncə, heyvanlar aləmi daha mürəkkəbdir. Buna səbəb heyvanların daha yararlı keyfiyyətlərə malik olmasıdır. Bunun nəticəsində onlar yeni şeylər öyrənə və yeni, irsi olmayan keyfiyyətlər əldə edə bilirlər. Məsələn, əhilləşdirilmiş at və ya ov şahini heyvanlar aləmində inkişafın ən yüksək həddinə çatmışlar. İnsan kamilliyinin ilk mərhələsi məhz buradan başlayır.”

INSANLARIN MƏNŞƏYİ. Tusi inanırdı ki, insanlar ali heyvanlardan törəmişlər. O, insan və heyvan aləmi arasındakı müxtəlif keçid formaları barədə belə yazırdı, ki “belə insanlar” (çox güman ki, insanabənzər meymunlar) Qərbi Sudan və dünyanın digər ucqar ərazilərində yaşayır. Onlar öz vərdisləri, hərəkətləri və davranışlarına görə heyvanlara yaxındırlar.

Tusi deyirdi ki, insanlar təbiətdə mövcud olan bütün canlı və cansız məxluqlarla əlaqədəirlər. “İnsanı digər varlıqlardan fərqləndirən keyfiyyətlər mövcuddur, lakin eyni zamanda onun elə keyfiyyətləri də vardır ki, bu keyfiyyətlər onu heyvanlar aləmi, bitki aləmi və hətta cansız cisimlərlə birləşdirir.”

Fərqli keyfiyyətlərə gəldikdə Tusi yazırdı ki, insanlar yalnız bioloji deyil, həm də social varlıqdırlar. Əvvəllər (insanların yaranmasından öncə) orqanizmləri arasındakı bütün fərqlər təbii mənəbəyə dayanırdı. Sonrakı mərhələ mənəvi kamillik, iradə, müşahidə və biliklə xarakterizə olunur. Tusiyə görə, insanlar heyvanlardan onunla fərqlənir ki, on-lar əmək alətləri hazırlaya bilirlər. Son olaraq Tusi yazırdı: “Bütün bu faktlar göstərir ki, insanlar təkamül pilləkanının ortasında yer-ləşirlər. İrsi təbiətinə uyğun olaraq insan aşağı səviyyəli varlıqlarla əlaqəlidir, və yalnız öz iradəsi nəticəsində yüksək inkişaf səviyyəsinə nail ola bilər.”

ALLEQORİYA, YOXSƏ ELM? Bəs niyə görə Tusi təkamül nəzəriyyəsinə inkişaf etdirdiyinə görə tanınmır? Bu yalnız onun Şərqdən olduğuna və farsca yazdığına görə deyil. Tusinin nəzəriyyəsi fəlsəfə və İslam üzərində qurulub. O inanırdı ki, Allah dünyanı

yaradıb və bu yaranışdan sonra dünya öz gücünə inkişaf etmişdir. Allah isə bu prosesə rəhbərlik etmişdir.

Nəticədə isə, Tusinin dünyanın kamilliyi barədə fikirləri ilə tanış olan Şərq alimləri həmin fikirləri din və ya fəlsəfi nöqteyi nəzərdən izah edirdilər. Bir çox xristianlar kimi, müsəlmanların da çoxu təkamül nəzəriyyəsi ilə razılaşırlar, çünki bu nəzəriyyə rəsmi teologiyaya qarşıdır. Tusinin Darvinin inkişaf etdirdiyi bəzi prinsiplərə işarə etməsinə baxmayaraq, Şərq alimləri Tusinin fikirlərini təbiət elmindən çox, insan ruhu barədə allegoriya kimi qəbul edirlər.

Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən

tərcümə etdi: Aytən Əliyeva

Redaktə edən: Ülviyyə Məmmədova

FƏRQLİ BİR “KOROĞLU”: TBİLİSİ ƏLYAZMASI ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN QƏHRƏMANI BARƏDƏ

Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 10.1 (Yaz 2002) © 2004.

Azerbaijan International AZERI.org

Əsrlər boyu Azərbaycan aşıqları Koroğlu adında qüdrətli döyüşçü barədə rəvayətlər danışirdilər. Koroğlunun atasının gözləri zalım hakim tərəfindən kor edildikdən sonra, o, atasının qisasını almaq üçün mübarizəyə başlamış və buna görə də “Koroğlu” adlandırılmışdı. Orta əsrlər ingilis folklor qəhrəmanı Robin Qud kimi Koroğlu da varlıların malını alıb kasıblara verirdi. Onun köməkçiləri cəsur dostları və Qırat adında uçan möcüzəvi at idi.

Hər bir azərbaycanlı Koroğlu barədə hekayələr eşitmişdir. Bəs əslində o kim olub? Nə uğrunda mübarizə aparıb? Koroğlu kimi əfsanələr əsrlər boyu yaşadıqca, həqiqi həyatla bağlı bəzi detallar şişirdilmiş, digər-ləri isə sadəcə unudulmuşdu. Lakin yaddaşlarda yaşayan belə hekayələr adətən həqiqətə əsaslanır. 17-ci əsr Koroğlu dastanı da istisna təşkil etmir.

Tbilisidə Gürcüstan EA-nın Əlyazmalar Institutunda yerləşən əlyazma Koroğlu dastanının Azərbaycanca yayılmış digər

əlyazmalarından fərqlənir və tədqiqatçıları tarixi Koroğlu barədə çoxlu faktlarla təmin edir.

Azərbaycanın şimal-qərbində 285 min azərbaycanlı da daxil olmaqla 5 milyon əhalisi olan Gürcüstan Respublikası yerləşir. Əslində Gürcüstanın paytaxtı olan Tbilisi bir zamanlar, xüsusilə də 18-19-cu əsrlərdə azərbaycanlılar üçün mədəni mərkəz rolunu oynayırdı. Azərbaycanın tanınmış şəxsiyyətlərindən yazıçı və əlifba islahatçısı Mirza Fətəli Axundov (1812-1878) və dövlət xadimi Nəriman Nərimanov (1870-1925) burada yaşayıb yaratmışlar. Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948) burada yerləşən Qori seminariyasında təhsil almışdır.

Sovet dövründə Azərbaycan və Gürcüstan elmi institutları arasında sıx əlaqələr qurulmuşdu. Sovet rəsmi ideologiyasına görə sosializm və Sovet dövlətinin əleyhinə olmayacağı təqdirdə, ayrı-ayrı Sovet Respublikaları arasındakı belə mədəni əlaqələr alqışlanırdı. Xüsusilə də Bakı Əlyazmalar İnstitutu və Tbilisi Əlyazmalar İnstitutu arasında sıx əməkdaşlıq mövcud idi.

Bir çox azərbaycan, ərəb və fars əlyazmaları Tbilisidə yazılmış və surəti çıxarılmış və gürcü alimləri tərəfindən toplanılmışdı. Məsələn, İbn-Sinanın “Qanun” əsəri ilə bağlı öz şərhlərini yazan 10-cu əsr azərbaycan alimi İsa ər-Raqi Tiflisi burada yaşayıb yaratmışdı. Tbilisi Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan 240 türk (azərbaycan və türk əlyazmaları da daxil olmaqla) əlyazması arasında orta əsrlərə aid dəyərli azərbaycan əsərləri saxlanılır (Bakı Əlyazmalar İnstitutunun özündə orta əsrlərdə ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılmış 3000-dən çox sənəd vardır).

Tbilisi İnstitutunda bir çox nadir azərbaycan əlyazmaları olduğundan Bakı İnstitutu tez-tez Gürcüstana tədqiqat aparmağa alimlər göndərirdi. Sovet dövründə bunu etmək indikindən asan idi. Həmin dövrdə hər iki institut yaxşı maliyyələşdirilmişdi və iki ölkə arasında nəqliyyat xərcləri çox aşağı idi. O zamanlar (*məqalə 2004 ildə yazılmışdır – red.*) azərbaycanlı alimlər indikindən 10-15 dəfə çox əməkhaqqı alırdılar və bu pulla Sovet İttifaqı daxilində hətta öz hesablarına belə rahatlıqla səyahət edə bilərdilər. Buna görə də Yerevan, Moskva, Sankt Peterburq, Daşkənd (Özbəkistan) əlyazma fondları da daxil olmaqla digər əlyazma institutlarına səyahət etmək üçün imkanlar var idi.

1980-cı illərin ortalarından sonlarına kimi, Qorbaçovun hakimiyyəti dövründə Bakı İnstitutu və Tbilisi İnstitutu arasındakı

bu əməkdaşlıq zəifləməyə başladı. Sovet iqtisadiyyatı dağıldığı zaman, rubl öz dəyərini itirdi və əməkhaqqları yox dərəcəsinə endi. Həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan azadlıq uğrunda qızğın mübarizəyə cəlb olundu. Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yarandı, Gürcüstan isə Abxaziya və Osetiya separatçılarına qarşı mübarizəyə girişdi. Həmin dövrdə millət kimi sağ qalmaq və müstəqil dövlət yaratmaq kimi şeylər əski əlyazmalar barədə düşünməkdən daha önəmli idi.

Sovet Ittifaqı dağıldıqdan sonra, daha böyük iqtisadi çətinliklər yarandı və alimlərin çoxsu uzaq yerlərə ezamiyyətə getmək imkanından məhrum oldular. Digər Sovet respublikalarına səyahət etmək çox bahalı olmağa başladı, hətta demək olar ki, qeyri-mümkün bir işə çevrildi. Bunun nəticəsində müstəqilliyin ilk onilliyi ərzində bu Bakı və Tbilisi əlyazma institutları arasında əlaqələr xeyli zəiflədi.

YENİDƏN QURULAN ƏLAQLƏR. *İndi (söhbət 2004 ildən gədir – red.)* iqtisadi vəziyyət bir qədər yaxşılaşdıqdan və siyasi sabillik əldə oldunduqdan sonra, Bakı Əlyazmalar İnstitutu keçid dövründə qırılmış beynəlxalq əlaqələri yenidən qurmağa səy göstərir. İlk olaraq, o İran və Türkiyədəki alimlərlə əməkdaşlıq etməyə başladı. Sonra, gürcü alimləri ilə əməkdaşlığı bərpa etməyə qərar verdi.

Tbilisi İnstitutu ilə əlaqə yaratmaq o qədər də asan olmadı. Həmin institutun bizdə olan telefon nömrəsi işləmirdi. Bizdə nə fax nömrəsi, nə də onların elektron adresi var idi. Bizim hətta institutun adının dəyişib-dəyişilməməsi barədə belə məlumatımız yox idi.

Bakı İnstitutunun direktoru sonda qərara gəldi ki, biz Tbilisi İnstitutu ilə əlaqələr yaratmaq üçün hər hansı bir yol tapmalıyıq, çünki orada bir çox dəyərli azərbaycan əlyazmaları mövcuddur. Beləliklə, keçən yay (*2004 il – red*), mən İnstitutumuzun Tbilisi İnstitutu ilə əməkdaşlıq etmək istədiyini bildirən rəsmi məktubla Gürcüstana yollandım.

Biz gürcü kolleqalarımızı bütün sahələrdə əməkdaşlıq etməyə dəvət etdik. Onlara orta əsr əlyazmalarının sürətlərini və mikrofilmlərini və son dövrlərdə nəşr olunan kitabların və əsərlərin mübadiləsini təklif etdik. Mən onlara alimlərimizin nəşr etdirdiyi bir neçə kitabı və bizdə olan əlyazmaların ən son kataloqunu hədiyyə etdim.

TBİLİSİYƏ SƏFƏR. Mən Tbilisiyə 2001-ci il iyul ayının 3-də, isti bir yay günündə çatdım. Tbilisi çoxlu sayda tarixi abidələrə malik çox gözəl və füsunkar bir şəhərdir. Oradakı insanlar da çox qonaqpərvərdir. Lakin iqtisadi böhranın təsiri hər yerdə hiss olunurdu. Bakı ilə müqayisədə Tbilisidə müasir, qərb üslubunda olan binalar demək olar ki yoxd idi. SSRI-nin dağılmasından sonra bütün tikinti işləri dayandırılmış və şəhər binalar, mağazalar və köhnə model maşınlarla öz Sovet görünüşünü hələ də saxlamışdır. Mərkəzdə yerləşən Rustavelli Prospekti və ona bitişik bir sıra küçələr Qərbin təsirini bir qədər nəzərə çarpdırır, lakin bu kimi müasir görünüşlü küçələr çox az idi. Köhnə Tbilisinin sakit küçələri ilə gəzinti mənə keçmişə, “köhnə-yaxşı” Brejnev dövrünə sirli bir səyahəti xatırlatdı.

Bu iqtisadi çətinliklər həmçinin hal-hazırda ciddi şəkildə təmirə ehtiyacı olan 1970-ci illərdə tikilmiş çox gözəl binada yerləşən Tbilisi Əlyazmalar Institutunun da işini pisləşdirmişdir. Onların əlyazmalar və kitabları saxlamaq üçün kompyuter, fax və digər müasir texnologiyalar almağa həddən artıq ehtiyacları var idi. Mən gürcü həmkarlarıma bizim institutun keçən il nəşr etdirdiyi bir neçə kitab və kataloqu hədiyyə etdim. Gurculər son bir neçə il ərzində institutlarının heç bir şey nəşr etmədiyi üçün, əvəzində bizə bir şey verə bilmədiyinə görə mütəəssir oldu.

KOROĞLU ƏLYAZMALARI. Tbilisi Institutunda tədqiq edilmək üçün çoxlu sayda önəmli azərbaycan əlyazmaları mövcuddur. Məsələn, orada mistik azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin (1417-ci ildə edam edilmişdir) Azərbaycanca yazılmış məşhur şerlərinin kolleksiyası vardır. Azərbaycan tədqiqatçıları “Müsahib” təxəllüsü ilə yaratmış 17-ci əsr Azərbaycan şairi Uğurlu xan Gən-cəvi tərəfindən yazılmış “Divan”a da çox maraqlı göstərilir.

Güman ki, bu yenidən qurulmuş əlaqələr mübadiləsinin ən önəmli tərəfi nadir “Koroğlu” əlyazmasını əldə etmək imkanının yaranmasıdır. Koroğlu dastanı Azərbaycana məxsus olsa da, bu dastan İran, Türkiyə və Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Tacikistan kimi Mərkəzi Asiya ölkələrində də məşhurdur. Bu dastan Azərbaycanda ədalətsiz hakimiyyətə qarşı mübarizə aparan bir qəhrəmanın—Koroğlunun həyatı və qəhrəmanlığı barədədir.

Koroğlu dastanının bütün digər Azərbaycan versiyaları 19-cu əsrdə və daha sonrakı dövrlərdə yazıya alınmış şifahi folklor nü-

munələri üzərində qurulmuşdur. Yarım əsr bundan öncə heç kəs alternativ Azərbaycan versiyası barədə bir şey bilmirdi. Lakin 1967-ci ildə gürcü alimi L.G. Çlaidze Tbilisi Əlyazmalar Institutunda sensasiyalı bir tapıntı etdi. O, “Koroğlu” dastanının nadir əl-yazma versiyasını aşkar etdi. Azərbaycan alimləri Tbilisidəki əlyazmanın dastanın digər mövcud olan versiyalarına oxşamadığını və əksinə çox fərqli bir hekayə üzərində qurulduğunu bildikdə hey-rətlənmişdilər.

Bu dastanın daha tez-tez nümunə gətirildiyi Azərbaycan folklor versiyasına görə Mirzəbəy adında rəhbər zalım Osmanlı hakimi Bolubəy tərəfindən kor edilir. (Bolubəy adı “Bolu Əyalətinin Hakimi” adından götürülmüşdür). Həmin dövrdən etibarən Mirzəbəyin oğlu Rövşən “Koroğlu” kimi tanınmağa başlamışdır.

Bolubəyin bu hərəkətindən qəzəblənən Koroğlu qisas almaq məqsədilə dostlarından və qohumlarından ibarət silahlı bir dəstə toplayır. Onun şəxsi mübarizəsi tezliklə əyalətlərinin zalım, ədalətsiz hakimlərinə qarşı geniş mübarizəyə çevrilir. Dastanda olan tipik hekayədə Koroğlunun dəlilərindən ibarət kiçik dəstəsi qəflətən şəhər və ya qalaya hücum edir, və düşmən əsgərlərinin nəhəng bir qarnizonunu məhv edir. Bəzən Koroğlunun Qırat adlı atı onu döyüşlərdə xilas edir. Düşməni məğlub etdikdən sonra Koroğlu və onun döyüşçüləri həddən artıq yüksək və əlçatmaz Çənlibel adlı dağın başında yerləşən iqamətgahlarına geri dönürlər. Orada onlar ziyafət keçirərək qənimətlərinin kasıblar və məzlumlara verildiyi uğurlu qələbələrini bayram edirlər.

TARİXİ FAKTLAR. “Koroğlu” dastanının Tbilisi əlyazmasında olan versiyasında bu qəhrəman eyni şəkildə təsvir olunur, lakin bu dəfə onun düşməni İran Şahı II Şah Abbas Səfəvidir. Azərbaycan versiyalarında cinayətkar kimi təsvir olunan Osmanlı hakimi Bolubəy Koroğlunun dostu kimi göstərilir və zülmkarla mübarizədə ona bəzən yardım edir.

Tbilisi əlyazması həmçinin Koroğlunun nəslə barədə də məlumat verir. Orada deyilir ki, Koroğlu orta əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşmış mübariz tarixi türk tayfası olan Cəlali tayfasındandır. Tbilisi əlyazmasına görə Şah Abbas vəzirinə deyir: “Cəlali türk tayfası xüsusilə şanlıdır və çoxlu igid və cəsarətli gəncləri vardır. On-lardan hər biri döyüş meydanında ikinci Rüstəmdir (məşhur İran qəhrəmanı – red.). Bundan əlavə Mirzəbəy onların rəhbəridir.

Sən onu kor etdin. Onlar bunu Qiyamət gününə qədər unutmayacaqlar.”

Koroğlunun Təkəli tayfasının Cəlali qoluna aid olması bizə onun mübarizəsinin tarixi məzmununu müəyyən etməyə imkan verir. Təkəli və onların müttəfiqləri olan Şamlu, Ustaclu və Zülqədər tayfaları (onlar orta əsrlər zamanı Azərbaycanda həmçinin türkmənlər və tərəkəmələr adlandırılırdı) Azərbaycanda 11-ci və 12-ci əsrin əvvəllərində böyük nüfuza malik idilər.

Azərbaycan türkləri 14-15-ci əsrlərdə onlar böyük Ağqoynlu və Qaraqoynlu imperiyalarını yaratmış və Azərbaycan və Ermənistanı öz nəzarəti altına alaraq İran və İraqın da çox hissəsini ələ keçirirlər. 15-ci əsrin sonu 16-cı əsrin əvvəllərində onlar Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərindən olan Səfəvilərə İranda hakimiyyəti ələ keçirməyə kömək edilər. Səfəvi şahlarının ilk iki nəslı türk döyüşçülərinə tamamilə etibar edirdilər. Bu dövrdə Azərbaycanda yaşayan türk tayfaları Səfəvilərin Osmanlılara qarşı mübarizəsində onlara yardım etmiş və Şah İsmayılı özlərinin milli rəhbəri hesab etmişlər.

Lakin Səfəvi şahlarının 3-cü nəslı bu türk tayfalarından qorxmağa başladılar, çünki onları həddən artıq müstəqil, qarşısı alınmaz və təhlükəli hesab edirdilər. Sonuncu Səfəvi şahları türk tayfalarının rəhbərlərini həbs edib öldürərək onların hakimiyyətlərinə son qoymuşlar.

16-cı əsrin sonu 17-ci əsrin əvvəllərində cəlali tayfaları Azərbaycanda və Türkiyədə indi “Cəlali hərəkatı” kimi tanınan bir üsyan qaldırdılar. “Koroğlu” dastanı öz əsasını bu tarixi hadisələrdən götürür.

İlk öncə cəlali tayfası əsasən İrana qarşı mübarizə aparırdı. Lakin Osmanlı qoşunları Azərbaycanı işğal etdikdən sonra, onlar Osmanlılara qarşı da mübarizəyə qalxdılar. Bəs nəyə görə köçəri türk tayfaları Osmanlı türklərinə qarşı mübarizə aparırdılar? Həmin dövrlərdə Osmanlı sultanları özlərini türk deyil, kosmopolitan bir millət—Osmanlı hesab edirdilər. Əslində onlar fars və ərəb adət-ənənələrinə riayət edərək, köçəri türkləri incidir və onların adətlərini və mədəniyyətlərini təhqir edirdilər. Osmanlılar özlərini türk tayfalarının etnik qardaşları kimi deyil, onların düşməni və işğalçı kimi aparırdılar.

ANTI-OSMANLI MÖVZUSU. Bəs onda “Koroğlu” dastanının bu iki versiyasını necə izah edək? Bir önəmli şeyi yadda

saxlamaq lazımdır ki, Tbilisi əlyazması Azərbaycanda 19-cu əsrdə qə-ləmə alınan versiyalardan daha qədimdir. Əlyazmada olan su işarəsi həmin kağızın 1856-cı ildə istehsal edildiyini göstərir. Lakin əl-yazmanın quruluşu və dilinin özəl keyfiyyətləri bu mətnin gös-tərilən tarixdən 80 və ya 100 il öncə formalaşdığından xəbər verir. Beləliklə, Tbilisidə olan əlyazma “Koroğlu” dastanının 18-ci əsr əlyazmasının surəti olduğunu göstərməklə onun mövcud olan versiyalar içərisində ən qədimi edir.

Eyni zamanda Tbilisi versiyası tarixi cəhətdən də daha də-qiqdir. Həmin dövrü nəzərə alaraq demək olar, ki, Koroğlunun Osmanlı türklərindənə İran şahlarına qarşı mübarizə aparması ağlabatandır. 17-ci əsrdə Osmanlı sultanları uzaqda olduğu halda, Şah Abbas cəlalilər üçün daha yaxın təhlükə idi.

Zaman keçdikcə isə bu şərh dəyişmişdir. Sonrakı dövrlərin folklor versiyalarında iranlılar deyil, məhz osmanlılar əsas düşmən kimi göstərilir. Güman ki, bu 17-ci əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda İranın təsirinin və şiə təbliğatının güclənməsi ilə əlaqədardır. Şahları tənqid etmək təhlükəli olduğundan Azərbaycan aşığı hekayələri dəyişərək osmanlıları hədəfə götürmüşlər. Daha az ziddiyət doğuran versiya siyasi və dini nöqteyi nəzərindən Osmanlıları özlərinin ənənəvi düşmənləri hesab edən İranın rəsmi mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü. Buna baxmayaraq, dastanda mövcud olan anti-şah elementləri sonrakı dövrlərdə yaradılan versiyalardan tamamilə itməmişdir.

STALİNİN SEVİMLİSİ. 20-ci əsrdə “Koroğlu” dastanının yeni azarkeşi İosif Stalin oldu. O və digər Sovet lidələri inkişaf etməkdə olan azərbaycanlı milliyətçiliyini nəzarətdə saxlamağa çalışırdılar. Belə milliyətçilik azərbaycanlıları iranlılar və türklər-dən ayırmaq üçün çox önəmli idi. Stalin düşünürdü ki, süni millətçilik hissi yaratmaqla Sovet İttifaqı kiçik Azərbaycan xalqını daha asan uda və “həzm edə” bilər. Marksizm-leninizm ideologiyasını “mədə şirəsi” kimi istifadə edərək o, Azərbaycanlılara deyirdi ki, türklər və iranlılar onların düşmənləridir.

Kasıb, məzlum kəndlilərin xan və torpaq sahiblərinə qarşı üsyanını əks etdirən “Koroğlu” dastanı Stalinin siyasi gündəliyinə çox yaxşı uyğun gəlirdi. Koroğlu yalnız iranlılar və türklərə qarşı mübarizə aparmırdı, o həmçinin mömin müsəlmanlardan fərqli olaraq, şərab içirdi və istədiyi kimi hərəkət edirdi. Buna görə Sovet

təbliğati Koroğlunu varlı torpaq sahiblərinə, müsəlman din xadimlərinə və zalım türk və iran işğalçılarına qarşı mübarizə aparan inqilabçı və vətənpərvər kimi qələmə verirdi.

1932-ci ildə Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948) Koroğlu barədə opera yazmaq qərarına gəlir. Çox maraqlıdır ki, onun versiyasında Koroğlu türklərə və iranlılara qarşı deyil, adsız hakimlərə və torpaq sahiblərinə qarşı mübarizə aparırdı. Yəqin ki, Hacıbəyovun məqsədi təbliğati yaymaq deyil, sadəcə azərbaycan xalqının öz milli qəhrəmanlarından birini xatırlaması idi.

“Koroğlu” operasına libretto yazan Məmməd Səid Ordubadinin söylədiklərinə görə Üzeyir Hacıbəyov ilk əvvəl olaraq “Ko-roğlunun” yerinə “Dəmirçi Həvə” operasını yazmaq istəyirdi. Bir il bu opera üzərində işlədikdən sonra, o qəflətən bu fikrindən imtina etmiş və Koroğlu mövzusu ətrafında opera yaratmaq qərarına gəlmişdir. Ordubadiyə görə Hacıbəyov öz xalqını qəhrəmanlıq hərəkətlər etməyə ruhlandıracaq əsər yaratmaq istəyirdi. Hacıbəyov deyirdi: “Bizim xalqımız səhnədə feodal hakimlərinə qarşı insanları üsyana qaldıran həqiqi, məşhur qəhrəmanı görməlidir.”

Opera 1938-ci ildə Moskvada “Azərbaycan Mədəniyyətinin Onilliyi” festivalı çərçivəsində göstərilən zaman Stalin tamaşaçıları arasında idi. Opera onun o qədər xoşuna gəlir ki, Stalin Hacıbəyovu Sovet İttifaqının ən yüksək mükafatları— Lenin mükafatı (1938), Stalin mükafatı (1941), və “SSRI-nin Xalq Artisti” (1941) adı ilə təltif edir. “Koroğlu” Hacıbəyovun şah əsərinə çevrilir.

AZADLIQ RƏMZİ. Azərbaycanlılar indinin özündə də Koroğlunu dahi milli qəhrəman hesab edirlər, lakin ona “inqilabçı” kimi baxmırlar. Stalin və Sovet təbliğatçıları Koroğlu əfsanəsinin yaşamasına yardım etdilər, lakin onlar başa düşmürdülər ki, azərbaycanlılar üçün Koroğlu ideoloji büt deyil, universal azadlıq və müstəqillik müjdəçisi idi.

Sovet İttifaqının dağılmasından əvvəl bir neçə il ərzində Hacıbəyovun “Koroğlu” Uvertürası Azərbaycan müstəqillik hərəkatının qeyri-rəsmi himni olmuşdur. On minlərlə nümayişçi küçələrdə mitinqlərə çıxarkən, bu operanın qalib notları səsgücləndiricilər vasitəsilə azərbaycanlıları ayağa qalxmağa və öz müstəqilliklərini tələb etməyə çağırırdı.

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, “Koroğlu” uvertürası həttə Azərbaycanın yeni himni olmaq üçün namizəd idi. Amma xalqımız Hacıbəyovun 1919-cu ildə qısa ömür sürmüş Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920) üçün yazmış himnini yenidən qəbul etdi.

Həttə bugün ilhamverici “Koroğlu” uvertürası Azərbaycanda konsertlərin açılışında istifadə olunur. Bu bizə xalqımızın çox çətin şərtlər daxilində azadlıq uğrunda fədakar mübarizəsini xatırladır. “Koroğlu” xalqın qüvvətlənməsi və yeni başlanğıca ümidini əks etdirir. Bu heç bir zaman ölməyəcək dastandır.

*Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən
tərcümə etdi: Aytən Əliyeva
Yoxladı: Gülnar Aydınrova
Redaktə edən: Aydan Nəcəfova*

BAKI: NEFTİN TIKDIYI ŞƏHƏR

*Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 10.2 (Yay 2002) © 2004.
Azerbaijan International AZERI.org*

Azərbaycan uzun zamanlardan bəri zəngin neft ehtiyatlarına görə tanınmışdır. Azərbaycanın quru ərazisində ən ilkin neft yataqlarının kəşfiyyatı ən azından eramızdan əvvəl 7-ci əsrə aid edilir. Bu zaman Azərbaycan ərazisində Midiya dövləti yerləşirdi. Hal-hazırda bu dövlətin torpaqları Cənubi Azərbaycanın (İrənin) ərazisinə təsadüf edir. Midiyanın Assuriya ilə sərhəd ərazisi dünyada quyudan neft çıxarılan ilk ərazi olmuşdur. Eramızdan əvvəl 5-ci əsrdən başlayaraq neft quyulardan dəri vedrələrdə çıxarılırdı.

Neft miqiyahılar, kaspilər və digər qədim Azərbaycan tayfalarının həyatında önəmli rol oynamışdır. Onlar neftdən yanacaq kimi gil və metal lampaları doldurmaqda istifadə edirdilər. Neft həm də yararlı silahlar hazırlanmasında istifadə olunurdu.

Midiya döyüşçüləri nefti ox, nizə uclarına və katapult mərmilərinə sürtür-dülər. Yandırıldıqdan sonra bu silahlar düşmən gəmilərinə və ya-şayış yerlərinə atılırdı. Qədim yunanlar bu qədim alov yağdıran si-lahlara “Midiya nefti” deyirdilər.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda, xüsusilə də Abşeron yarımadasında neft çox geniş miqyasda çıxarılırdı. 10-13-cü əsrlərdə “yün-gül neft” Balaxanı kəndində, “ağır neft” isə Suraxanıda çıxarılırdı.

Azərbaycanlılar nefti necə saflaşdırmağı hələ eramızın ilk əsrlərindən bilirdilər. 13-cü əsr coğrafiyaçısı İbn Bekran deyir ki, Bakıda nefti onun pis qoxusunu azaltmaq və tibbi istifadə üçün daha yararlı hala salmaq üçün saflaşdırırdılar.

Marko Polo 13-cü əsrdə yazırdı ki, əla Bakı nefti evləri işıqlandırmaq və dəri xəstəliklərini müalicə etmək üçün istifadə olunurdu. Azərbaycan coğrafiyaçısı Əbd ər-Rəşid Bakuvi (14-15-ci əsrlər) yazırdı ki, hər gün Bakıdan xaricə 200 dəvə neft xurcunu ixrac olunurdu. Bir “dəvə xurcunu” 300 kq neftə bərabər olduğundan, bu hər gün 60, 000 kq neft ixracı demək idi.

Həmdullah Qəzvini (14-cü əsr) yazırdı ki, neft fəhlələri neft quyularını su ilə doldururdular ki, neft səthə qalxсын. Daha sonra neft Xəzər dənizi suitilərinin dərisindən hazırlanan dəri torbalara doldurulurdu. 1669-cu ildə orta əsr alimi Məhəmməd Mömin də qeyd etmişdi ki, bu növ dəri torbalar neftin saxlanması və daşınması üçün istifadə olunurdu.

1572-ci ildə ingilis iş adamı Cefri Deket Bakıya gəlir və şəhər haqqında müşahidələrini qeyd edir. Onun yazdığına görə Bakı yaxınlığında çoxlu miqdarda neft torpağın səthinə sızırdu. Bir çox insanlar bu nefti əldə etmək üçün, hətta uzaq məsafələrdən buraya səyahət edirdilər.

Deket yazırdı ki, “naft” adlanan qara tipli neft bütün ölkə ərazisində evləri işıqlandırmaq üçün istifadə olunur. Bu neft başqa ölkələrə 400-500 qatır və eşşəkdən ibarət karvan ilə daşınırdı. Bakının yaxınlığında o, ağ və çox dəyərlı neftə rast gəlmişdi. O, belə qənatə gəlmişdi ki, bu neft ingilislərin istifadə etdiyi neftə (dağ neftinə) oxşayır.

Iran tarixçisi Əmin Əhməd ər-Razi 1601-ci ildə qeyd edir ki, Bakı yaxınlığında hər gün neft çıxarılan 500 neft quyusu var idi. 17-ci əsr türk tarixçisi Katib Çələbi də eyni sözləri deyirdi.

17-ci əsr alman səyahətçisi Lerx yazırdı ki, Abşeron yarımadasına 350-400 neft quyusu var idi, və Balaxanı kəndində olan bircə quyudan gündəlik 3000 kq neft çıxarılırdı.

Alman alimi və İsveç səfirliyinin katibi olan Engelbert Kempfer (1651-1716) 1683-cü ildə Bakıya səyahət etmiş və öz gündəliyində qeyd etmişdi ki, burada neft quyularının 27 metr dərinliyi vardır və bu quyuların divarları taxta və ya əhəgdəşi ilə örtülmüşdür. Bu dövrdə Bakı nefti Rusiya və Şərqi Avropanın digər ölkələrinə ixrac edilirdi.

O yazırdı ki, Bakıdan o qədər də uzaq olmayan Suraxanı kəndində hər gün 2700-3000 kq neft hasil edilib ixrac olunurdu. Bu miqdar hər biri 8 neft çəni daşıyan 80 arabanı doldururdu.

Orta əsrlərdə neft hasilatı ətraf mühitin çirklənməsinə təsir göstərirdi, ancaq həmin dövrlərdə buna o qədər də böyük əhəmiyyət verilmirdi. Azərbaycan müəllifi Məhəmməd Yusif Şirvani özünün “Tibbnamə” (1712) kitabında yazırdı ki, neft və kükürd hasilatından torpaq və su zəhərli maddələrlə çirklənmişdir.

1689-cu ildə Azərbaycana səfər edən ingilis missioneri Vileot Atanın yazdıqlarına görə, Səfəvi şahları Bakı neftindən hər il 7000 tükən və ya 420, 000 fransız livri (Fransız frankı 1799-cu ildə istifadə olununana qədər Fransanın pul vahidi livr idi) miqdarında mənfəət əldə edirdilər.

MÜQƏDDƏS ALOVUN MƏNBƏYİ. Eramızın 7-ci əsrinin sonlarında regionda İslam yayılana qədər, indiki Azərbaycan ərazisində yaşayan insanlar atəşə ibadət edən zərdüştilər idilər. Bakı ətrafındakı ərazi buradakı maraqlı, qeyri-adi təbiət hadisəsinə görə zərdüştlüyün mənəvi mərkəzi oldu. Neft torpağın elə dərinliyində yerləşirdi ki, qaz torpağın səthindəki dəşiklərdən sızaraq alova çatırdı. Məhz bu yerlər müqəddəs hesab olunmuş və atəşpərəstlik məbədləri Abşeron yarımadasında Suraxanı və Bakı yaxınlığında və digər rayonlarda tikilirdi.

Hətta bugün də Bakının məşhur Qız Qalası üzərində qaz məşəli yanır. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, Qız Qalasından müdafiə məqsədilə istifadə olunurdu. Bəziləri isə deyirlər ki, bu qala 2500 il bundan əvvəl zərdüşət məbədi kimi istifadə edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar Qız Qalasının yaxınlığında ibadətqah olduğunu üzə çıxarmışdır. İbadətqahın daş qabında neft və yanıt izləri olduğundan bəzi tədqiqatçılar belə hesab edir ki, bu qab əbədi məşəlin yanması üçün neftlə doldurulurdu. Professor Davud

Axundov inanır ki, eramızın birinci minilliyində Xəzər dənizinin içərisində olan Qız qalasının önündə sahil zolağında zərdüştilərin “Suda Atəş Məbədi” yerləşirdi.

Neft və qaz hətta orta əsrlərdə bir çox azərbaycanlıların İslam dinini qəbul etdikdən sonra da Müqəddəs Alovun mənbəyi kimi istifadə olunurdu. 18-ci əsrdə Abşeron yarımadasının yanar nefti Hindistandan olan atəşpərəstləri cəlb etdi və onlar Bakı yaxınlığında Suraxanı kəndində Atəş Məbədi (Atəşgahı) tikdilər. Bu atəşpərəstlər məbədin içərisində yanan qaz və neftdən qidalanan əbədi, müqəddəs atəşə pərəstiş edirdilər.

19-cu əsrdə fransız yazıçısı Alkesandr Düma Atəşgaha səyahət etmiş və bu haqda aşağıdakıları yazmışdı: “Çox nadir hallarda səyahət edən fransızlar istisna olmaqla, bütün dünya Bakıdakı Atəşgahdan xəbərdardır... Mənim həmvətənlərim, əgər bu atəşpərəstləri görmək istəyirsinizsə, onda bir az tələsməlisiniz, çünki həmin məbəddə yalnız 3 atəşpərəst qalmışdır ki, bunlardan biri çox qoca, digər ikisi isə 30-35 yaşlarındadır.”

Düma məbədi aşağıdakı kimi təsvir edirdi: “Biz məbədin içərisinə tamamilə alovla örtülmüş qapılardan daxil olduq. Geniş dördbucaqlı həyətin ortasında günbəz ilə bir yerdə ibadət otağı yerləşirdi. Əbədi məşəl ibadət otağının tam ortasında yanır.”

NEFT DƏRMAN VASİTƏSİ KİMİ. Hal-hazırda Bakı Əl-yazmalar İnstitutunda saxlanılan tibbi və əzcaçılıq mənbələrinə aid əlyazmalarda göstərilir ki, orta əsrlərdə neft və neft məhsulları tibbi məqsədlər üçün çox geniş istifadə olunurdu. Mineral neft məlhəm formasında əsəb xəstəliyi, fiziki zəiflik, iflic və titrəmə kimi xəstəliklərə qarşı istifadə olunurdu. Neft həmçinin sinə ağrısı, öskürək, astma və revmatizm kimi xəstəliklərin müalicəsində də istifadə olunurdu.

Məsələn, 1311-ci ildə Azərbaycan müəllifi Yusif ibn İsmayıl Xoyi tərəfindən yazılan “Cameül-Bağdadi” kitabı tibbdə neftin və mazutun istifadəsindən danışır. O, yazırdı ki, neftdən alınan məlhəmlər şişlərin sağaldılmasında, neftdən düzəldilmiş göz damcıları kataraktanın müalicəsində, və qulaq damcıları qulaq ağrılarına qarşı istifadə olunurdu.

1669-cu ildə yazdığı “Töxfətül-möminin” (“Möminlərin töhvəsi”) kitabında Məhəmməd Mömin neft məhsullarından astma, xroniki öskürək, sancı, dispepsiya və bağırsaq qurdlarının aradan qaldırılmasında istifadə etməyi məsləhət görürdü.

Eynilə, 17-ci əsr Azərbaycan müəllifi Həsən ibn Rza Şirvani “ağ neft”, “mavi neft”, “qara neft” və qırın müalicəvi effektlərini təsvir edirdi. Qara neft təmizlənməmiş neftdir, mavi neft azca saflaşdırılmış neftdir, və ağ neft saflaşdırılmış və ya biz azərbaycanlıların bugün kerosin adlandırdığımız neftdir.

Neftdən həm də heyvanları müalicə məqsədilə də istifadə olunurdu. 15-ci əsrdə Bakıda yaşayan alim, Əbdürrəşid Bakuvi neftin antiseptik keyfiyyətlərindən yazmışdır. Bakuvinin yazdığına görə, Bakı və Abşeron sakinləri dəvələrin dərilərini qotur xəstəliyindən qorumaq üçün neftdən istifadə edirdilər.

Müasir Azərbaycanda neft hələ də tibbi məqsədlərlə istifadə olunur. Şimal-mərkəz Azərbaycanda təbii vəziyyətdə tapılan xüsusi Naftalan nefti buna misaldır. Orada məşhur terapiya mərkəzi və kurort tikilmişdir. Bakıdakı bir neçə terapiya mərkəzləri də Naftalan neftindən müalicədə alternativ vasitə kimi istifadə edir.

NEFT VƏ MEMARLIQ. Bakı heç də hər zaman indi olduğu kimi memarlıq cəhətdən gözəl şəhər olmamışdır. 18-ci əsrdə o, Xəzər dənizi sahilində yerləşən və 7 min əhalisi olan kiçik liman şəhəri idi. Onun memarlıq varidatı yalnız Şirvanşahlar sarayından, Qız Qalasından, orta əsrlər şəhərinin divarlarından, və bir neçə qədim məscid, hamamxana və qaladan ibarət idi. Həmin dövrdə ticarət məqsədilə hasil olunan neftin miqdarı elə də çox deyildi.

Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra Abşeron yarımadasında neft hasilatı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Neftdən əldə olunan pula şəhərdə gözəl binalar tikilir və bağlar salınırdı. 19-cu əsrin ikinci yarısında Bakı Qafqazın mərkəzinə və Rus imperiyasının ən böyük sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilir.

Bakı belə böyük şəhərə bircə gecənin içərisində çevrilməmişdi. 19-cu əsrin sonlarında Qafqazda iki iri və gözəl şəhər var idi: Bakı və Tiflis. Bu iki şəhər bir-biri ilə əzəmətinə və gözəlliyinə görə rəqabət aparırdı. Şamaxı, Gəncə, İrəvan və Batum daha az əhəmiyyətli şəhərlər idilər.

Həmin zamanlar Rus hökuməti Tiflisə böyük önəm verirdi və onun gözəlləşdirilməsinə böyük məbləğdə pul sərf edirdi. Çarın Qafqazdakı general-qubernatorları məhz orada otururdular. Tezliklə Tiflis gözəl binalar ilə doldurulur və Qafqazda ən gözəl şəhər hesab olunmağa başlanır.

Rus hökumətinin Bakıya o qədər fikir verməməsinə baxmayaraq, şəhər zəngin neft ehtiyatlarının istifadəsi hesabına

inkışaf edirdi. 1890-1920-ci illərdə Bakı Tiflisi həm ölçüsünə, həm də gö-zəlliyinə görə arxada qoydu. Tağıyev, Nağıyev, Muxtarov kimi neft maqnatları şəhəri barokko, rokoko, renessans, neoklassik, mavritan və erkən modern üslublar da daxil olmaqla müxtəlif Avropa üslub-larında tikilmiş saray binaları ilə bəzəmişdilər.

1920-ci ildə Sovet hakimiyyətinin qurulması neft maqnatlarının nəhəng saraylarının tikintisinin sonu demək idi. Bunun yeri-nə bütün şəhərdə “qutu” şəkilli evlər tikilməyə başlandı. Lakin Sovet dövründə belə, Bakı Qafqazda ən önəmli və ən gözəl şəhər olaraq qalırdı. Əslində Stalin dövründə bir sıra gözəl inzibati bina-lar tikilmişdi. Bu binalardan ən valehedicisi Nizami küçəsində neft fəhlələri üçün tikilmiş “Buzovnanefit” adlanan bina idi.

Əhalisinin sayına gəlincə isə, Bakı SSRİ-də Moskva, Sankt Peterburq, Kiyev və Daşkənddən sonra 5-ci böyük şəhər idi. Burada çoxlu sayda neft istehsal edən müəssisələr, kimyəvi zavodlar və neft hasilatı avadanlığı fabrikləri tikilmişdi. Təbii sərvətlərinə görə Bakı Sovet İttifaqının ən önəmli sənaye mərkəzlərindən birinə çevrildi.

1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkə bazar iqtisadiyyatına keçidə qədəm qoydu və neft şəhərin memarlığına əvvəlkindən daha böyük təsir göstərməyə başladı. İkinci Neft Yüksəlişinin nəticəsi olaraq son onillikdə Bakıda yüzlərlə yeni və gözəl binalar tikildi.

NEFT VƏ MƏDƏNİYYƏT. 20-ci əsrin əvvəllərində Bakıda başlanan Neft Yüksəlişi Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox istiqamətlərinin inkişafına səbəb oldu. Hacı Zeynalabdin Tağıyev kimi neft maqnatları incəsənətə çox böyük töhfələr vermiş və onun inkişafına yardım etmişlər. Məsələn, 110 il bundan əvvəl Tağıyev bütün regionda Avropa üslubunda ilk dram teatrının tikintisini maliyyələşdirdi. Bir neçə il sonra o, Bakıda çarıça Aleksandra adına rus-müsəlman qız internat məktəbinin əsasını qoydurdu. Bu məktəb müsəlman dünyasına qızlar üçün olan ilk internat məktəbi idi.

Istedadlı Azərbaycan bəstəkarları Üzeyir Hacıbəyov və Müslüm Maqomayevə Şərq musiqisində inqilab etmək üçün imkan-lar yaradılmışdı. Hacıbəyov Qərb musiqi janrı olan operanı “muğam” adlanan Şərq musiqi forması ilə birləşdirmiş, “Leyli və Məcnun” (1908) və “Koroğlu” (1937) kimi gözəl əsərlər yaratmışdır.

Neft Bakını yalnız Qafqazın deyil, həm də bütün müsəlman Şərqi mədəni mərkəzinə çevirdi. 1900-1920-ci illərdə Bakıda Azərbaycan dilində yüzlərlə qəzet, jurnal və kitab nəşr edilirdi. Bunlardan biri satirik Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən əsası qoyulan və yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Mərkəzi Asiya, Türkiyə, İran və Balkanlarda nüfuza malik “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi.

Tağıyev və digər Azərbaycan neft maqnatları Azərbaycanlı tələbələrini Rusiya və Avropaya təhsil almağa göndərirdilər. Xaricdə alınan bu təhsil Azərbaycan milli hərəkatının rəhbəri, Azərbaycanda ilk siyasi partiyanın yaradıcısı olan Məmməd Əmin Rəsulzadə, Azərbaycan Demokratik Respublikasının (1918-1920) ilk prezidenti Fətəli Xan Xoyski, yazıçı və Azərbaycan milli hərəkatının ideoloqu Əhməd bəy Ağayev, Üzeyir Hacıbəyovun qardaşı, Müsavat Partiyasının üzvü, Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) Fransaya göndərilən diplomatlarından biri olan Ceyhun Hacıbəyli, və satirik və sosial-iqtisadi mövzularda yazan şair Sabir kimi ziyalıların yetişdirilməsində rol oynamışdır.

Buna görə də müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublikanın 1918-ci ildə Azərbaycanda yaradılması təsadüfi deyil. Beş ildən sonra, Sovet hakimiyyəti altında olanda belə Azərbaycan ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz edən ilk müsəlman ölkə olmuşdur. Azərbaycan ziyalıları Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu) və Əli bəy Hüseynzadə Türkiyədə türkçülük ideologiyasının inkişafına təsir göstərmişlər. Rusiyadakı müsəlmanlar və türklər Azərbaycan mədəni irsi barədə öyrənmək üçün Bakıya gəlirdilər.

İlk Neft Yüksəlişi illərində Azərbaycan İranda, xüsusilə də Cənubi Azərbaycanda siyasi ideyaların inkişafına dərin təsir göstərmişdir. Yüzlərlə iranlı kəndli Bakıya gələrək neft mədənlərində pul qazanırdılar. Bakı sakinləri bu işçiləri “həmşəri” (“həmşəhəri”) adlandırırdılar. Kəndlilər o qədər kasıb idilər ki, onların hətta adı geyimləri belə yox idi. Onların köynəkləri, əlləri və sifətləri həmişə qara neftə bulaşmış olardı. Hətta bugün Bakı sakinləri köhnəlmiş və çirkli paltarlı bir adam görəndə belə deyirlər: “Niyə görə həmşəri kimi geyinmisən?”

“Həmşərilər” tezliklə Azərbaycan milli və sosialist ideologiyasının təsiri altına düşürlər. Onların Şimali Azərbaycandan gətirdiyü ideyalar 20-ci əsrin əvvəllərində Səttarxan və Şeyx Mə-

həmməd Xiyabaninin başçılığı altında Cənubi Azərbaycanda mü-tərəqqi hərəkatın inkişafına kömək etdi.

MƏDƏNİ MƏRKƏZ. Sovet hakimiyyəti illərində Bakı ge-niş mədəniyyət və turizm mərkəzi kimi tanınmağa başladı. Bakı SSRI-yə səfər edən xarici diplomatlar, turistlər, opera və estrada müğənnilərinin səfər proqramlarına daxil edilən 3-cü əsas şəhər (Moskva və Sankt Peterburqdan sonra) idi.

Kommunist Partiyasının hakimiyyəti illərində də neft Azərbaycan mədəniyyətinə önəmli təsir göstərə bilirdi. Təbliğat-çılar neft işçilərinə “əmək qəhrəmanı” kimi sitayiş edirdilər. Yazıçı-lar, rəssamlar və bəstəkarlara “neft işçilərinin böyük əməklərini” tərifləmək tapşırığı verilmişdi. Bu insanların həyatı və işi barədə yüzlərlə mahnı, şer, əsər və film yaradılmışdı.

Məsələn hal-hazırda Moskvada yaşayan və Rusiya Rəssam-lar İttifaqının sədri vəzifəsində çalışan Azərbaycan rəssamı Tahir Salahov “Neft daşları” rəsm əsərində neft işçilərinin müvəffəqiyy-ətini təsvir etmişdir. Məşhur müğənni Rəşid Behbudov neft barədə mahnılar oxumuş və 1960-cı illərdə Azərbaycanfilm studiyası tərəfin-dən çəkilən və neft işçilərinə həsr olunan “Bəxtiyar” musiqili filmində əsas rolu canlandırmışdır. Şair Səməd Vurğun isə özünün məşhur “Azərbaycan” poemasında neft barəsində yazmışdır.

Bütün bir çox beynəlxalq neft şirkətləri Azərbaycan mədə-niyyətinin müxtəlif sahələrinin inkişafına yardım etmişlər. Bəzi neft şirkətləri uşaq evləri, məktəblər və uşaq bağçaları üçün maddi yardım göstərirlər. Digərləri isə memarlıq abidələrini bərpa edir, Azərbaycan universitetlərinə və elmi institutlara kompüter və texniki avadanlıq bağışlayır və ya istedadlı gənclərin yerli və xarici universitetlərdə təhsilini maliyyələşdirirlər.

NEFT VƏ İNQİLAB. Azərbaycan 1917-ci ilə qədər Rus Imperiyasının tərkibinə daxil idi və beynəlxalq münasibətlərə bir o qədər də cəlb olunmamışdı. Çar rejiminin yıxılması və Rusiyada Oktyabr İnkilabının qələbə qazanması ilə bu vəziyyət dəyişdi. Azərbaycanı son 100 il ərzində idarə edən nəhəng Rus Imperiyası dağıldı. Azərbaycan və Qafqazın digər dövlətləri çox çətin və təh-lükəli vəziyyətə düşdülər. Çoxlu neft ehtiyatlarına malik olan Bakı şəhəri bir çox dövlətləri özünə cəlb edirdi. Azərbaycanın iri və qüdr-ətli qonşuları Bakıya həsəd aparır və onun üzərində nəzarəti ələ keçirməyə çalışırdı.

1918-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan edir, lakin ölkənin legitim hakimiyyəti Bakıya daxil ola bilmir. Ərazinin neft sənayesinin mərkəzi olduğu üçün şəhər Bolşeviklər, Mərkəzi Xəzər Diktaturası və İngilislər də daxil olmaqla müxtəlif xarici qüvvələrin əlində idi.

Sovet Rusiyasında isə Lenin Bakının zəngin neft yataqlarını nəzarətdə saxlayırdı və Bakı üzərində hakimiyyəti ələ keçirməyə can atırdı. Lenin təkrar-təkrar deyirdi: “Sovet Rusiyası Bakı nefti olmadan mövcud ola bilməz. Biz Bakı fəhlələrinə kapitalistləri devirməkdə kömək etməliyik ki, sonra onlar Rusiya İngilabına yardım etsinlər.”

Rus bolşevikləri də Bakıda hakimiyyəti yenidən ələ keçirmək üçün fəaliyyət göstərirdilər. Onlar azərbaycanlılardan deyil, əsasən ermənilər və ruslardan ibarət 26 Bakı Kommissarlarını müdafiə edirdilər. Bakı Kommissarları Kommunasının sədri Stepan Şaumyan bildirmişdi: “Rusiya Bakı neftinin olmamasından çox əziyyət çəkir. Bakının çoxmillətli fəhlə sinfi ilk bolşevik dövlətinin qurulmasına yardım etməlidir. Biz onları neft ilə təchiz etməliyik. Bunun əvəzində Rusiya bizə çörək göndərəcək və bütün Bakı kasıblarını doyuracaqdır.”

Lakin bolşeviklər Bakı neft mədənlərinin sahibi deyildilər. Rusiyaya yardım etmək üçün onlar ilk növbədə şəhərdə hakimiyyəti ələ keçirməli idilər. Lakin bu o qədər də asan deyildi. Azərbaycanlıların çoxu, hətta Bakıdakı ruslar belə bolşeviklərin rəhbərliyi altında yaşamaq istəmirdilər. Nəticədə, bolşeviklər Bakı ermənilərindən Bakı nefti uğrunda mübarizədə müttəfiq kimi istifadə etdilər.

NEFT VƏ MİLLİ MÜNAQIŞƏLƏR. 19-cu əsrin əvvəllərində Rus ordusunun gəlişinə qədər ermənilər və azərbaycanlılar özlərini bir-birinin düşməni hesab etmirdilər. Əslində bu iki xalqın mədəniyyətləri, xüsusilə də adət-ənənələr, musiqi və mətbəxləri bir-birinə çox bənzəyir.

Bəs onda azərbaycanlılar və ermənilər arasındakı bu düşmənçiliyi kim və nə yaratmışdır? Qafqaz və Kiçik Asiyada öz hakimiyyətini və təsirini gücləndirməyə çalışan çar və bolşevik Rusiyası regionda dəfələrlə milli nifrət hissi oyatmağa cəhd göstərmişdir. 1918-ci ildə bolşeviklər erməni millətçiləri olan “Daşnakları” azərbaycanlılara qarşı qırğına əl atmağa ruhlandırıdılar. Daşnaklar hərbi

və terrorist hərəkatlər həyata keçirən erməni millətçi Daşnaksütun Partiyasının üzvləri idilər.

Həmin il bolşeviklər və daşnaklar gizli danışıqlar apararaq Bakıda azərbaycanlılara hücum etmək və şəhəri ələ keçirməyi qərara aldılar. Daşnaklar uzunmüddətli döyüşə hazırlaşaraq şəhərdə silahlı qoşunlar toplamağa başladılar. Bu döyüşçülər özlərini hər birinin gəzdirdiyi iri mauser revolverinin şərəfinə “mauseristlər” adlandırırdılar. Bolşeviklərin həddən artıq Bakı neftinə ehtiyac duyurdular və onlar daha artıq gözləyə bilməzdilər, ona görə də mau-seristlərdən azərbaycanlılara qarşı hücumu keçməyi istədilər.

1918-ci ilin mart ayında Bakıda Azərbaycan-erməni münaqişəsi başladı. Bu əslində ikitərəfli hərbi müharibədənə, azərbaycanlıların kütləvi şəkildə qırılması idi. Erməni daşnaklarından fərqli olaraq, Bakıdakı azərbaycanlıların özlərinin müdafiə etmək üçün çox az sayda silah və hərbi qüvvələri var idi. Onlar güclü sürətdə silahlanmış düşməne qarşı mübarizə aparmağa hazır deyildilər.

Neft maqnatları müxtəlif şəxslər və dövlət nümayəndələrindən şəhərdə planlaşdırılan qırğınlarla bağlı xəbərdarlıq aldıkları üçün hücumlara hazır idilər. Onlar şəhərdən qaçmış və özlərinin şəhərkənarı bağ evlərində, çoxu isə Abşeron yarımadasında yerləşən Mərdəkanda gizlənmışdilər. Bəziləri isə Moskvaya, Sankt Peterburqa və Tehrana qaçmışdılar. Minlərlə kasıb azərbaycanlının isə qaçıb canını qurtarmaq üçün nə şəhərkənarı villası, nə də ki şəhərdən getmək üçün kifayət qədər pulu var idi. Onlardan çoxu isə qarşından gələn hadisədən xəbərsiz idilər.

18-ci ilin mart qırğınının sirləri aşkarlandıqdan sonra, həmin zaman Bakıda öz evlərində və küçələrdə 12 min insan qətlə yetirildiyi hesablanmışdı. (Mənbə: “Azərbaycan” qəzeti- Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin rəsmi orqanı)

Mənim ulu babam, xeyriyəçi Hatəm Əbdül Bağ (Səhavətli Əbdül Bağ kimi tanınırdı) da onların içərisində idi. Bir hadisədə, erməni daşnak komandiri Lalayan yüzlərlə azərbaycanlıni əsir almış və onları Opera Binasında əsir saxlayaraq ailələrindən çoxlu miqdarda pul istəmişdi. Lakin pulunu aldıqdan sonra, əsirləri azad etmək əvəzinə onların hamısını güllələmişdi.

Digər bir daşnak rəhbəri Amazasp Bakı və Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində kütləvi qırğınları davam etdirmişdi. Şamaxıda Daşnaklar yüzlərlə insanı məsciddə bağlayaraq onları

yandırmışdılar. Qubada və Salyanda Amazaşpın qüvvələri yüzlərlə insan öldür-müş və şikəst etmişdilər.

Azərbaycanlıların yalnız bəzində silah olmasına baxmayaraq, onlar şəhər küçələrində toplanmış və daşnaklara müqavimət göstərməyə çalışmışlar. Məşhur un və neft maqnatı olan Ağa Bala Quliyev Bakı küçələri ilə gəzərək bunları deyirdi: “Həmvətənlərim! Xalqımızı xilas etmək çox vacibdir. Hər birinizə öz fabrikindən 4000 kisə un ilə mükafatlandıracağam. Gəlin şəhərimizi müdafiə edək.”

Eynilə neft maqnatı Teymur Aşurbəyov da azərbaycanlılara belə deyirdi: “Mən sizə 4000 tüfəng və 200 qutu patron verə bilərəm.” Yüzlərlə Azərbaycanlı küçələrə çıxaraq şəhəri qırğından mühafizə etməyə başladı. Lakin erməni-bolşevik koalisiyası daha güclü idi və buna görə də azərbaycanlılar məğlub oldular.

Bu yolla 26 Komissar şəhəri ələ keçirdi. Bakı nefti bolşeviklərin əlinə keçdi. Bununla əlaqədar olaraq yeni Bakı hökumətinin rəhbəri Stepan Şaumyan deyirdi: “Mən bu qədər müsəlmanın ölümünə görə heyifslənirəm. Ancaq bizim qələbəmiz o qədər böyükdür ki, biz belə əhəmiyyətsiz şeylər barədə düşünməməliyik.” Bir ayın içərisində Bakı Komissarları Rusiyaya 1,5 milyon ton neft göndərmişdi.

Sovet dövründə bütün bu hadisələr gizli saxlanılırdı. Heç kəs Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş verən minlərlə insan qətli barədə bir söz danışa bilməzdi. Çox adam hətta bilmir ki, bu qırğının qurbanlarının qalıqları bugün Şəhidlər Xiyabanı kimi tanınan təpədəki kütləvi qəbirlərdə basdırılmışdır. Yalnız bu il, yəni 2002-ci ildə Azərbaycan Parlamenti bu hadisələri müəyyənləşdirmiş və onları “Azərbaycan xalqının genosidi” adlandırmışdır.

NEFT İÇƏRİ ŞƏHƏRİ XİLAS ETDİ. Erməni-Bolşevik qırğını zamanı Bakının toxunulmaz qalmış ərazisi qədim qala divarları içərisində yerləşən İçəri Şəhər idi. Bu toxunulmazlıq əsasən Azərbaycan müqavimətçilərini silahlandırان və təşkilatlandırان neft maqnatlarının və yerli “qoçuların” söyləri nəticəsində mümkün olmuşdu. Bu neft maqnatlarından bəziləri öz pulları ilə silah almış və əhali arasında paylamışdılar. Qədim qala divarları ilə müdafiə olunan azərbaycanlılar ermənilərin qarşısını almış və onları geri çə-kilməyə məcbur etmişdilər.

Ən cəsur müqavimətçilərdən biri İçəri Şəhərin müdafiəsini təşkil etməyə yardım edən Məmməd Hənifə Tağıyev (1875-1920)

idi. “Vulkan” Gəmiçilik Şirkətinin rəhbəri olan Məmməd Hənifə məşhur neft maqnatı, torpaq sahibi, məşhur xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin adası, “Qatır” ləqəbi ilə tanınan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin (1837-1915) oğlu idi. Məmməd Hənifə Bakıdan Həştərxana, Rəştə, Ənzəliyə və Xəzər dənizinin digər limanlarına neft göndərilməsi ilə məşğul olurdu. Neft biznesi onu İçəri Şəhərdə çox nüfuzlu və varlı bir adam olmasına səbəb olmuşdu. Bu böhranlı günlərdə o neft pullarından istifadə edərək İçəri Şəhəri qırğınlardan xilas etmişdi.

Məmməd Hənifənin ləqəbi “Qoçu Məmməd Hənifə” idi. Onun əyləncələri sırasına güləşmək və revolverdən güllə atmaq daxil idi. Ermənilərin hücumundan öncə qohumları onu xəbərdar edirdilər: “Tezliklə ermənilər şəhərdəki bütün müsəlmanları öldürəcəklər. Biz şəhərkənarındakı bağlarımıza köçürük. Axmaq olma, şəhəri tərk elə!”

Lakin Məmməd Hənifə cavab vermişdi: “Mən qorxaq deyiləm. İçəri Şəhər camaatı məni öz rəhbəri hesab edir. Onlar mənə inanır və hörmət edirlər. Mən necə qaçıb onları bu pis vəziyyətdə tək qoya bilərəm?”

Məmməd Hənifə revolver, tüfəng və hətta pulemyot alaraq onları yerli camaat arasında payladı. Sonra o İçəri Şəhərin bütün kişilərini səfərbər etdi. Onlardan bəziləri müharibədən qorxurdu və İçəri Şəhəri müdafiə etmək istəmirdi, lakin Məmməd Hənifə öz silahlı qoçuları ilə onların evlərinə şəxsən getmiş və özlərinə qoşulmağa məcbur etmişdi.

Məmməd Hənifə İçəri Şəhərin müdafiəçilərinə özü rəhbərlik edirdi. Onun papağı bir neçə dəfə gülləyə gəlsə də, özünə heç nə olmamışdı. Bu mənim ailəmə həmin hadisələrdən yadigar kimi qalıb. Məhəmməd Hənifə nənəmin dayısı idi.

Nəticədə İçəri Şəhər xilas olmuş, lakin Məmməd Hənifə bundan sonra uzun müddət yaşaya bilməmişdi. 1920-ci ildə o Bolşeviklər tərəfindən tutulmuş və “xalq düşməni” elan edilərək öldürülmüşdü.

Şübhəsiz ki, bu qırğınlar zamanı Bakıda insanları xilas edən yüzlərlə digər mərd qoçular olmuşdur, lakin onların bu qəhrəmanlıqları Sovet dövründə (1920-1991) unudulmuş və ya təhrif edilmişdi.

NEFT VƏ BEYNƏLXALQ SİYASƏT. Bakı Komissarlarının şəhər üzərindəki hakimiyyəti o qədər də uzun

sürmədi. Rusiya hökuməti Bakı neftini ələ keçirsə də, söz verdiyi kimi bunun əvəzində çörək göndərmədi və nəticədə Bakının kasıb əhalisi aclıqla üzləşdi. Bakıda menşeviklər və daşnaklar öz əvvəlki müt-təfiqləri olan Sovet Rusiyasına qarşı ayağa qalxdılar və ingilis ordusunu şəhərə dəvət etdilər. 1918-ci ilin yayında ingilis hərbi hissəsi Bakıya göndərildi və 26 Bakı Komissarını həbs edərək onları güllələdi. Yenidən Lenin Bakı neftindən məhrum oldu.

Həmin dövrdə Gəncədə yerləşən Azərbaycan Demokratik Respublikası (ADR) hökuməti Türkiyənin köməyi ilə Bakıya qayıtmağa cəhd göstərdi. Sentyabrın 15-də türk generalı Nuru Paşa 3 min əsgərlə və 11 minlik gənc Azərbaycan ordusu Bakıya daxil oldular və 30 minlik daşnak və rus menşevik hərbi koalisiyasını məğlub etdilər. İngilislər tələsik şəhəri tərk etdilər və gənc Azərbaycan hökuməti öz qərargahını kiçik Gəncə şəhərindən Bakıya köçürdü. Noyabrın 17-də beynəlxalq paktı əsasən türklər Bakını tərk edir, ingilis ordusu isə formal olaraq ADR hökumətini tanıdı və Bakıya qayıtdı.

Lakin bolşeviklər Bakı neftini ələ keçirmək planlarından əl çəkməmişdilər. 1920-ci il aprel ayının 28-də ADR 11-ci Qızıl Ordu tərəfindən işğal olunur və müəyyən müddətdən sonra SSRİ-nin tərkib hissəsinə çevrilir. Moskva öz emissarı Serebrovskini Bakının bü-tün neft sənayesinə rəhbərliyə təyin edir. Bundan sonra şəxsi sahibkarlar bütün mülkiyyətindən məhrum edilmiş və onların mülkiyyəti ələ keçirilmiş və müsadirə olunmuşdu. Bu vəziyyət 70 ildən çox (1921-1970) davam etmişdi.

1920-ci ildə Bakıdakı neft maqnatlarının çoxu ADR hökumətinin devriləcəyini güman edirdilər və buna görə də onlar öz neft şirkətlərinin səhmlərini satmağa çalışırdılar. Heç kəs bu səhmləri almaq istəmirdi, çünki Qafqazda siyasi vəziyyət çox qeyri-sabit idi. Yalnız Standard Oil Company şirkətinin təsisatçısı olan amerikan milyoneri Con Rokfeller istisna təşkil edirdi. O, Nobel, Mantaşev, Nağıyev, və digər məşhur Bakı neft maqnatlarının səhmlərini almağa cürət etdi. 1920-ci ildə Bakı bolşeviklər tərəfindən yenidən işğal olunanda Rokfeller təcübüdən donub qalmışdı. O əmin idi ki, bolşeviklərin hakimiyyəti uzun sürməyəcək. Rokfeller bolşeviklərin devrilməsini gözləyirdi, lakin hər şey əbəs idi.

II Dünya müharibəsi zamanı Adolf Hitler Bakı neft mədənlərini ələ keçirməyə çalışdı. Həmin dövrdə sovet tanklarının və təyyarələrinin 90%-i Bakı yanacağı ilə işləyirdi. Hitler paytaxta

1942-ci il sentyabrın 25-i hücum etmək planı hazırlamışdı. Sənədli filmdən də görüldüyü kimi Hitler öz generallarının əhatəsində açıq-aydın olan qələbəni bayram edir. “Qələbə tortu” üzərində “Bakı” yazılan seçilmiş tikə Hitlerə verilir. “Xəzər dənizi” digərləri tərəfindən bölünür. Müttəfiqlər isə öz növbəsində Hitlerin Xəzər dənizini ələ keçirmək iddiasından xəbərsiz deyildilər. İngilislər hətta əgər Hitler şəhəri ələ keçirəcəyi təqdirdə neft mədənlərini dağıtmaq məqsədilə Bakının “Qara Şəhərinin” neft mədənlərinə atılacaq bombaların dəqiq hədəflərini nəzərdə tutan plan hazırlamışdılar.

Xoşbəxtlikdən 1942-ci ilin qışı iradəli alman qoşunlarını Şimali Qafqazın izolə edilmiş dağlarında dayanmağa məcbur etdi. Əgər Hitler Bakını ələ keçirsə idi, onda Sovet ordusu özünün əsas yanacaq təchizatından məhrum olmuş olardı və müharibə tamamilə başqa sonluqla bitmiş olardı. Çox adam müttəfiqlərin nasist Almaniyası üzərindəki qələbədə Azərbaycanın oynadığı rolu layiqincə qiymətləndirmir.

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan xalqı yenidən öz milli neft ehtiyatlarından yararlanmaq şansını əldə etdi. 1994-cü ilin sentyabr ayında dünyanın aparıcı korporasiyaları olan beynəlxalq şirkətlərlə 20-yə yaxın neft müqaviləsi imzalandı. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatına milyonlarla dollar investisiya yatırıldı.

Bu gün Azərbaycanda həyat hələ də neft ilə çox bağlıdır. Azərbaycanlılara yeni iş yerləri açmağa yardım edən neftdən gələn gəlirlər şəhərin memarlığını da dəyişmişdir. Bütün şəhər ərazisində yüzlərlə yeni binalar, marketlər, restoranlar və bağlar tikilir və salınır. Yenidən Azərbaycan Qafqazın iqtisadi və siyasi mərkəzinə çevrilir və buna təkanverici qüvvə əsrlər boyu olduğu kimi yenə də neftdir.

*Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən
tərcümə etdi: Aytən Əliyeva
Yoxladı: Ülvüyyə Məmmədova
Redaktə edən: Aydan Nəcəfova*

AZƏRBAYCAN – ODLAR YURDU QƏDİM DÖVRLƏRDƏKİ MÜŞAHİDƏLƏR

*Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 11.2 (Yay 2003) © 2004.
Azerbaijan International AZERI.org*

Azərbaycan uzun zamanlardan bəri yerin səthində yerləşən boşluqlardan sızan qazın yaratdığı “yanar yamaclar” fenomeninə görə “Odlar Diyarı” adlandırılmışdır.

V ƏSR. Qədim əlyazmalarda “Bakının əbədi alovu” barədə ən ilkin məlumatlara eramızın V əsrində Bizans müəllifi Paniyalı Prisk tərəfindən qələmə alınan “Hekayələr” əsərində rast gəlinir. O, Romaya elçi göndirilən Romuldan sitat gətirir. Romulun söylədiklərinə görə Hun rəhbərləri Romaya müqavilə imzalamağa gələn zaman, onlar Qafqazdan keçərək Xəzər dənizi boyunca səyahət etmiş və burada “suyun altında yerləşən qayalardan qalxan alovu” görmüşlər. Aydın ki, bu mənbə indi istifadə olunmayan və ya yanar qaza istinad edir.

X ƏSR. X əsr ərəb müəllifi əl-Məsudi özünün “Qızıl və Qiyətli Daş Mədənləri” əsərində vulkan aktivliyi və yanar məşəllər barədə yazır. O, Azərbaycan da daxil olmaqla bir sıra ölkələrin tarix və coğrafiyasını təsvir edir. Onun Azərbaycana səyahət etməsi və ya məlumatları başqa mənbələrdən toplaması məlum deyil. O, həm palçıq vulkanlarının baş qaldırmasını, həm də mənbəyi yerin təkindən qaynaqlanan yanar neftin fontan vurmalarını təsvir edir. Bu məlumat doğru ola bilər, belə ki, neft fontanları və palçıq vulkanları hələ də Abşeron yarımadasında və Xəzər dənizinin bir sıra adalarında indi də mövcuddur. Əl-Məsudi müşahidələrini belə təqdim edir: “Neft istehsal edən Şirvanda bir vulkan vardır. Bu vulkan alov ixrac edir və o heç bir zaman sönmür.”

Daha sonra o, Xəzərin sahillərindən bir o qədər də uzaqda yerləşməyən adalarda gecələr çox uzaq məsafələrdən də görünən nəhəng atəş fontanlarının təsvirini verir. Bu təsvirində Məsudi “vulkan” sözünün qədim azərbaycanca istifadə olunan “atma” ifadəsini istifadə edir. Bu vulkanlardan biri sahildən üç günlük məsafədə yerləşir və həmin vulkan ilin müəyyən dövrlərində fişiltılı səslər çıxarır. Nəhəng alovun dilləri həmin vulkanın içərisindən

əzəmətli dağ kimi baş qaldırır. Həmin alov dənizinin böyük bir hissəsini işıqlandırır. Bu hadisəni sahilədən müşahidə etmək olar.”

XIV ƏSR. Bakılı Əbdürrəşid 14-15-ci əsrlərdə “Tanrının Yaradığı Abidələrin və Möcüzələrin Təsviri” adlı bir əsər yazmışdır. O, həmçinin yanar qazın mənbəyinin təsvirini verir: “Müəyyən illərdə Bakı əhalisi dənizdən gələn və yuxarıya doğru baş qaldıran atəşi müşahidə edirlər. Bu atəş iki günlük və daha çox məsafədən də görünə bilir. Müəyyən bir müddət yandıq-dan sonra, alov yox olur.”

XVII ƏSR. Bugün Bakının şəhərkənarında Atəşgah adlı bir yerdə eyni adlı bir kompleks yerləşir. Atəşgah atəşpərəstlər tərəfindən istifadə olunurdu və indi muzeyə çevrilmişdir. Bu tikili Abşeron yarımadasında yerləşən “Suraxanı” adlanan ərazidə yerləşir. Bu söz fars sözü olan “Surax” (deşik) və “xanı” “fontanın mənbəyi” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Tarixi mənbələrə görə, burada hindli atəş məbədinin (Atəşgahın) tikintisinə qədər, yerli camaat bu yerdə ibadət edirdilər, çünki “burada yanar yeddi müqqədəs çuxur” var idi. Və buradan da “Suraxanı”—“yanar fontanlıdeşiklər” adı yaranmışdır.

Atəşgahı 1683-cü ildə səyahət edən ingilis səyahətçisi Engelbert Kempfer yazır: “Əvvəllər, məbəddən 500 addımlıq məsafədə eyni sıra boyunca yerləşən 7 deşiyi müşahidə etmək olardı. İlk zamanlarda alov bu deşiklərdən bayıra çıxardı. Sonralar alov yox oldu və başqa yerdə üzə çıxdı ki, həmin yerdə də sonralar Atəşgah tikildi.”

Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən

tərcümə etdi: Aytən Əliyeva

Yoxladı: Ülviyyə Məmmədova

Redaktə edən: Aydan Nəcəfova

ATƏŞGAH: 150 İL ÖNCƏ FRANSIZ YAZIÇISI A.DÜMANIN NƏZƏRİNDƏ

Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 11.2 (Yay 2003) © 2004.

Azerbaijan International AZERI.org

1858-ci ildə “Qraf Monte Kristo” və “Üç Müşketyor” əsərləri ilə məşhur olan dahi Fransız yazıçısı Aleksandr Duma (“ata”) (1802-1870) Qafqaza səyahət etdi. Regiona 9 aylıq səyahətə zamanı onun diqqətini cəlb edən yerlərdən biri Bakının şəhər ətrafında yerləşən Atəşgah—Alov Məbədi olmuşdur. Bu barədə olan təsütratlarının bəzisini Duma bir il sonra Parisdə çap edilmiş “Qafqaza səyahət” adlı əsərində qeyd etmişdi.

Duma öz fransız yoldaşlarından bu yerə səyahəti təxirə salmamağı məsləhət edirdi. O haqlı idi. Bu gün Atəşgah kompleksi muzeyə çevrilmiş və artıq Dümanın təsvir etdiyi canlı abidə deyil. Artıq burada atəşpərəstlər yoxdurlar və günbəzdə zaman-zaman peyda olan atəş qığılcımlarını görmək mümkün deyil. Bugün oradakı əbədi məşəl buradan keçən qaz kəmərlərindən qaynaqlanır. Aşağıda 150 il bundan əvvəl Dümanın şahidi olduğu mənzərə təsvir olunur:

“Səhər yeməyindən sonra darvazada bizi gözləyən faytona mindik və məşhur Atəşgaha getdik. Çox nadir hallarda səyahət edən fransızlardan fərqli olaraq, Bakıda yerləşən Atəşgahı bütün dünya tanıyır. Səhər və axşam alov içində olan bu yer Bakıdan 26 kilometrlik məsafədə yerləşir. Əbədi məşəl yerin altında yerləşən qara və xam neftdən qaynaqlanır.

“2 saatdan sonra Atəşgaha çatdıq. Səyahətimizin ilk yarısını dənizin kənarı ilə getdik. Atəşgaha çatdıqdan sonra isə biz elə bir tərənin zirvəsinə qalxdıq ki, oradan alovlar içərisində olan Atəşgahı tam görmək mümkün idi. Bir təssəvvürünüzə gətirin: 4,5 kvadrat kilometr sahəsi olan bir ərazi!

“Alovun nəhəng dilləri yerdəki xırda dairəvi yarıqlardan havaya qalxırdı. Külək alovu ətrafa yayır, onu dalğalandırır, sonra yenidən yerin üzərində yayaraq düzləşdirir və sonda yenidən havaya qaldırır. Lakin külək heç bir vəchlə alovu söndürə bilmirdi.

Burada alov tərəfindən işıqlandırılan nəhəng dördbucaqlı tikili da var idi. Tikilinin divarlarında rəqs edən alovun əksi elə bir hiss aşılırdı ki, sanki tikilinin özü hərəkət edirdi.

“Burada eyni zamanda alov dilləri ilə dolu kiçik çuxurlarla əhatə olunmuş ağ rəngli məbəd var idi. Qaz yanarkən elə yüksək səs çıxarırdı ki, bu kiçik qaz plitələrindən gələn səs böyük sobalardan gələn səsə bənzəyirdi. Damda isə alovun nəhəng dilləri

iri gün-bəzin hər dörd küncündən çölə çıxırdı. Lakin bu alov məbədə şərq tərəfdən olan girişdə yanan alovdan zəif idi.

“Biz kompleksə Şərq tərəfdə yerləşən yeganə qapıdan yaxınlaşdıq. Bu zaman çox gözəl və əzəmətli bir mənzərə gözlərimiz önündə canlandı. Deyilənə görə, bu yer yalnız bayram günlərində belə işıqlanır. M. Piqulevski (Bakıdakı Rus məmuru) Atəşgahdakı insanlara bizim gəlişimiz barədə məlumat vermişdi. 2 min ildən artıq bir zaman müddətində təcavüzə məruz qalan atəşpərəstlər bu qərara boyun əymiş və bizim gəlişimiz üçün hər şeyi bacardıqları qədər gözəl hazırlamışdılar”

“Mənim həmvətənlərim, əgər bu atəşpərəstləri görmək istəyirsinizsə, onda bir az tələsin. Burada qalan cəmi 3 atəşpərəstdən biri qoca, digər ikisi isə 30-35 yaşındadır. Bu nisbətən gənc adamlardan biri altı ay bundan öncə Hindistandan buraya gəlmişdir. Elədir ki, var, ona qədər burada yalnız iki atəşpərəst var idi.”

“Biz tamamilə alova bürünmüş bir qapıdan içəriyə daxil olduq. İri, dördbucaqlı həyətin ortasında içərisində səcdəgah olan günbəzli bir tikili var idi. Səcdəgahın ortasında isə əbədi məşəl yanırdı. Bundan əlavə günbəzin hər dörd küncündən qaz alovu çıxırdı. Səcdəgaha yaxınlaşmaq üçün 5 və ya 6 pilləkən qalxmaq lazım idi.”

Həyəətə açılan xarici divarlar boyunca 20-yə yaxın hücrə yerləşirdi. Bu hücrələr zərdüşt dinini qəbul etməyə hazırlaşan insanlar üçün tikilmişdi. Hücrələrdən birində isə 2 büt şəkli yerləşən oyuq var idi.

“Atəşpərəstlərdən biri kahin paltarları geymişdi, başqa birisi isə əyninə yalnız köynək kimi bir şey geymişdi. Tezliklə atəşpərəstlik dini mərasimlərinə başladı.”

“Mərasim zamanı, rahib səsinin çox qeyri-adi şəkildə dəyişərək mahnı oxuyurdu. O, eyni zamanda “sol” və “mi” notları arasında yerləşən 4-5 xromatik notdan ibarət mahnı oxudu. Bu mahnıda Brahmanın (Hind allahı) adı tez-tez təkrar olunurdu. Bəzən rahib uzuşağı torpağa uzanırdı. Digər iki atəşpərəst isə onun əlində tutduğu çini qablara vuraraq yüksək və cingiltili səslər çıxarırdılar. Sitayış mərasimi başa çatıdıqdan sonra rahib bizim hər birimizə bir tikə qənd parçası verdi. Əvəzində isə bizim hər birimiz ona bir rubl verdik.

Duma öz hekayətini bu sözlərlə bitirir: “Biz Bakının Vizuvu dağını səyahət etdik. Atəşgah Neapoldakı Vizuvu vulkanından daha əzəmətlidir, çünki o əbədi olaraq yanır. Sonra biz Bakıya qayıtdıq.”

Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən

tərcümə etdi: Aytən Əliyeva

Redaktə edən: Aydan Nəcəfova, Gülnar Aydınmırova

İPƏK YOLU: AZƏRBAYCANDA TUT AĞACININ TARİXİ

Fərid Ələkbərli, İsgəndər Əliyev

Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 8.3 (2000) © 2000.

Azerbaijan International AZERI.org

Təzə dəymiş tut elə kövrək və tez korlanan olur ki, o, hələ də Amerika Birləşmiş Ştatlarının (ABŞ) ticarətinə daxil olmamışdır. Ona görə də o çox nadirdir və ona böyük tələbat var, xüsusilə də Kaliforniyada. Restoran aşbazları bu dəbdəbəli giləmeyvənin funtuna \$10-15 vermək üçün saatlarla bazarlarda növbədə durur. Los Ancelesdə bəzi İran mühacirləri sevimli meyvələrini asan əldə etmək məqsədilə öz tut bağlarını yetişdirmək üsuluna əl atıblar. Bakıda isə cərgə ilə düzülmüş tut ağaclarına parklarda, küçələrdə və bulvarlarda rast gəlmək olar. Tut ən çox sevilən meyvələrdəndir. Bu şirin, şirəli güəmeyvə heç də Azərbaycanda yeni deyil. Aıtıq orta əsrlərdə ərəzidə ağtut, xartut, çardaqlı, şahtut, bidənə, xərci (tumsuz), Şirvani, Tehrani və qaratut kimi müxtəlif tut növləri yayılmışdı. Tutun üç əsas növü var - ağ, qırmızı və qara - bunların hər üçü geniş şəkildə Azərbaycanda yetişdirilir. Əsasən də ağ tut Kür, Araz və Samur çaylan boyu uzanan meşələrdə bitir.

Tutu yığmaq üçün bir nəfər - adətən oğlan - ağaca çıxır və budaqları silkələyir. Bu zaman meyvə aşağıda sərilməyən parça və ya plastik mələfənin üstünə tökülür. Giləmeyvələr çox kövrəkdir və ona görə də onlarla ehtiyatlı davranmaq lazımdır. Çünki tut ləkəsi yuyulduqda belə getmir.

Lakin Azərbaycanlılar tut ağaclarını təkcə onların meyvəsinə görə yetişdirmir. Yayda Bakı ətrafı kəndlərdə kənd sakinləri tut ağaclarının sərin kölgəsində oturub çay içir və ya nərd oynayır. İçəri Şəhərdə adını bu ağac növündən götürən meydan var. Tut ağacı haqda hətta mahnı da bəstələnib.

Bu gun tut ağacları (çox vaxt qara tut) Bakının küçələri boyu üzulüb və onlar həyətlərə kölgə salır. Kənd yerlərində tut ağacları adətən həyətdə və ya albalı, əncir, nar, ərik, alma və armud kimi digər ağaclarla birgə meyvə bağlarında əkilir.

Əvvəlcədən meyvəsiz tut ağacları Bakıda bəzək növü kimi və kölgə salmaqdan ötrü kuçələr boyu və parklarda əkilirdi. Lakin necəsə onlarla bərabər bar verən tut ağacları da əkildi. İyun ayında onların meyvəsi dəyəndə meyvələr yerə düşür və səkini ləkələyir. Və elə bundan və bir də üzü tünd çəhrayı rəngli şirə ilə ləkələnmiş uşaqlardan bilmək olur ki, Azərbaycanda tut vaxtıdır.

TUTUN MÜALİCƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ. Tutun vaxtı keçdikdən sonra belə Azərbaycanlılar onu "doşab" və ya "bəkməz" adlanan tut şərbəti qatışığı halında yeməyi xoşlayır. Bu şərbəti hazırlamaq üçün tut şirəsini bal kimi qatı olanadək qaynatmaq lazımdır.

Bu şərbətin dadlı şirniyyat olması ilə bərabər ondan həm də qara ciyər xəstəliklərinə qarşı, öd kisəsi və ürək üçün dərman kimi istifadə olunur.

Öd kisəsi iltihablarını sağaltmaq üçün yarım stəkan su ilə iki xörək qaşığı bəkməzi qatışdırıb içmək və sonra da sağ tərəfi üstə uzanmaq lazımdır. Bu müalicə ac qarına, səhər yeməyindən yarım saat əvvəl yerinə yetirilməlidir.

Bəkməz həm də boğaz ağrılarını sağaldır. 1836-cı ildə məşhur alim və axırıncı Bakı xanının oğlu Abbasqulu Ağa Bakıxanov Rusiyada Xarici Ticarət Şöbəsinə başçılıq edən dostu Dmitri Bibikova bir neçə şüşə bəkməz göndərmişdi. Bakıxanov yazırdı: "Hörmətli cənab... Söz verdim kimi sizə şüşələrdə mürəbbə göndərirəm. Onlardan ikisi tut, biri heyva və balacası isə göyəmdir. Tut mürəbbəsi boğaz ağrılarına qarşı xeyirlidir. Şirəni bayır tərəfdən boğaza sürtün, üstünü parça ilə örtün və bu kompresi bütün gecə saxlayın. Həmçinin tut mürəbbəsini arada bir içə və ya şorbaya qata bilərsiniz. Heyva mürəbbəsi zəif mədə üçün xeyirlidir və onu möhkəmlədir. Göyəm mürəbbəsi isə yeməklərə

sərinləşdirici turşuluq verir. Əgər istəsəniz, sizə yenə də mürəbbə göndərə bilərəm."

Təkcə Azərbaycanda deyil, həm də Gürcüstan və Ermənistanda da məşhur olan tutdan alınan digər bir məhsul - tut arağı tut şirəsindən hazırlanan möhkəm likördür. Bu arağın Azərbaycan milli növlərindən biridir. Arağın digər bir növü zoğal arağıdır. Bəziləri inanır ki, bu içkilərin kiçik dozası mədə və ürək xəstəliklərindən qoruyur.

İPƏK QURDU ÜÇÜN YEM. Azərbaycanlılar tut ağacının baqqa hissələrindən də istifadə edirlər. Məsələn, onun köklərini qaynadaraq qara boya hazırlayı, odunundan isə mebel və ya musiqi alətləri düzəltmək üçün istifadə edirlər. Lakin tut ağacının Azərbaycana ən böyük təsiri onun ipək istehsalı olmuşdur. Ağ tut ağacının yarpaqlarından İpək Yoluna adını vermiş məhsulu əldə etməkdən ötrü ipək qurdları üçün qida kimi istifadə edilir.

Azərbaycanın Şirvan ərazisi ipək istehsalına görə hələ 9-cu əsrdən tanınır. Artıq 11-12-ci əsrlərdə Şirvanda istehsal olunan ipək Rusiya və qərbi Avropa ərazisində məşhur idi. İpək parça Xəzər sahilli boyunca ticarət idarələri malik olan Venesiya və Genuya tacirləri vasitəsilə İtaliyaya aparılırdı

1293-cü ildə Marko Polo özü yazırdı ki, Genuya gəmiləri Xəzər dənizi ərazisində ipək ticarəti ilə məşğuldurlar. O, yazır: "Şirvan sakinləri qızılı ipək parçalar hazırlayı. Belə gözəl parçaları heç bir yerdə tapa bilməzsiniz."

Buna bənzər, Adam Oleari - 17-ci əsrdə Şirvana gələn səyahətçi yazırdı ki, Azərbaycan hər il 2,5 milyon kiloqramadək ipək parça istehsal edir.

Təkcə Şəki şəhərində 14000 ailə ipək qurdu yetişdirməklə məşğul idi və onlar hər il təqribən 15000 pud (240 ton) emal olunmamış ipək istehsal edirdilər. Bu ipək parçaların bir hissəsi ixrac olunur, digər bir hissəsi isə yerli fabriklərdə boyanılır və toxunurdu.

Sovetlər dövründə Brejnev kimi hökumət başçıları Azərbaycanda ipək sənayesini pambıq sənayesi ilə əvəz etmək istəyirdilər. Lakin buna baxmayaraq Şəki özünün çiçəklənən ipək istehsalını saxladı və Sovet imperiyası dağılanadək minlərlə işçini işlə təmin etdi.

KÜTLƏVİ ƏKİN. 1961-ci ildə Azərbaycan Nazirlər Kabineti ipək qurduunun artırılması haqda fərman imzaladı. 3 illik

plana əsasən bütün respublika ərazisində hər il 3.8 milyon tut ağacı əkil-məli idi.

Tut ağacları həm də ipək qurdları yetişdirilməyən rayonlarda da əkilirdi. Bu, ipək istehsalı olan rayonları yarpaqla təmin etmək üçün edilirdi.

Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra Azərbaycanda ipək istehsalı heçə endi. Lakin buna baxmayaraq bu, Qazaxıstanda hələ də çiçəklənən bir sənaye növüdür. Hər il milyon tut ağacı əkmək əvəzinə ildə yalnız bir neçə min tut ağacı əkilir. Şəki şəhərindəki ipək fabriki heç də əvvəlki kimi işləmir (*məqalə 2000 ildə yazılmışdır – red.*). Görəsən, ipək sənayesi bir zamanlar tutduğu zirvəyə qabca biləcəkmiz? Hələlik isə tut ağacları bir zamanlar Avropa ilə Asiyanı birləşdirən İpək Yolunun mövcudluğunun canlı sübutudur.

*Fərid Ələkbərlinin və İsqəndər Əliyevin məqaləsini
ingilis dilindən tərcümə etdi: Gülnar Aydınmirova*

KÖHNƏ BAKI BARƏDƏ XATİRƏLƏR

*Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 10.3 (Payız 2002) ©
2004, Azerbaijan International*

ÖN SÖZ. Azərbaycanın digər qədim şəhərlərindən əsaslı şəkildə fərqlənən Bakının İçəri Şəhəri çox nadir bir memarlıq abidəsidir. Bura bəzən xaricilər tərəfindən “Köhnə Bakı” adlandırılır. İçəri Şəhərdə hal-hazırda təmir edilən Qız Qalası, Şirvanşahlar sarayı da daxil olmaqla çoxlu sayda heyrətamiz memarlıq abidəsi vardır. Lakin bununla belə orta əsrlər İçəri Şəhərinin özünəməxsus mədəniyyəti və adət-ənənələri var idi və onların bir çoxu indi itirilməyə və unudulmağa başlamışdır. İndi bir zamanlar İçəri Şəhərin qala divarları içərisində yaşayan insanların etnoqrafik xüsusiyyətlərini bərpa etmək çətindir. Hal-hazırda azərbaycanlıların çoxu İçəri Şəhərin tarixi və adət-ənənələri barədə çox az şey bilir. Yaşlı nəsil dünyasını dəyişdikcə, İçəri Şəhərin nadir adət-ənənələri, həyat tərzini, milli geyimləri, bayramları, nağılları və lətifələri barədə ilkin məlumatlara malik insanlar azalır.

Bugün İçəri Şəhərin yerli əhalisinin artıq mövcud olmadığını söyləsək çox haqlı mühakimə yürütmüş olarıq. Yerli sakinlərdən çoxu öz evlərini sataraq Bakının digər yerlərinə köçmüş və bir çox xarici şirkətlər öz ofislərini burada yerləşdirmişlər.

Bu məqalədə hazırda yox olmaqda olan İçəri Şəhər həyatının bir zamanlar necə olduğu barədə söhbət açılacaq.

Mən İçəri Şəhərdə məndən öncə üç nəslimizin yaşadığı bir evdə boya-başa çatmışam. Uşaqlıqdan yaşlı qohumlarımızdan, babalarımın və xüsusilə də nənələrimdən—anamın anası olan, Xədicə Kazımovadan və atamın anası olan Rüksarə Babazadədən İçəri Şəhər barədə məftunedici hekayələr eşitmişəm.

Sonralar mən İçəri Şəhərin tarixinə aid hekayələr toplamağa və məşhur Azərbaycan aktyoru Hüseynqulu Sarabskinin (1879-1954) “Köhnə Bakı” adlı kitabı kimi müxtəlif mənbələri öyrənməyə başladım. İçəri Şəhərdə anadan olan və yaşayan Sarabski orada şahidi olduğu hadisələrin canlı təsvirini vermişdir.

Eynilə, mərhum yazıçı Manaf Süleymanovun (1913-2001) “Gördüklərim, Oxuduqlarım, Eşitdiklərim” kitabı da (Azərbaycan Nəşriyyat Evi tərəfindən 1996-cı ildə latın əlifbası ilə çap olunmuşdur.) İçəri Şəhər haqqında dəyərli məlumatlara malikdir. Maraqlı faktlara həmçinin Bakı Əlyazmalar Institutunun arxivində saxlanılan tarixi əsərlərdə, xronologiyalarda, qəzetlərdə və sənədlərdə də rast gəlmək olar.

İÇƏRİ ŞƏHƏR, BAYIR ŞƏHƏR. Arxeoloji faktlara görə Bakı şəhərinin əsası ən azından eramızın əvvəllərində qoyulmuşdur. XII-əsrə Bakıdan şimalda, 1,5 saatlıq məsafədə yerləşən Şamaxı şəhərində baş verən güclü zəlzələdən sonra Bakı Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı oldu. Həmin dövrdə Şirvan şahları öz iqamətgahlarını Bakıya köçürdülər.

1747-ci ildən 1806-cı ilə qədər Bakı və qonşu 39 kəndin daxil olduğu xanlığın paytaxtı Bakı oldu. Bu müstəqil ərazi, bəzən, “Badikübə”, “Küləklər Şəhəri” adlanırdı və öz pul vahidinə malik idi.

Bütün bu dövr ərzində şəhərin hamısı qala divarlarının içərisində yerləşirdi və əhalisi də təxminən 5-7 minə yaxın idi. 1806-cı ildə Rusiya Bakını işğal etdikdən sonra və xüsusilə də 1850-1920-ci illəri əhatə edən ilk Neft Yüksəlişi dövründə Bakı sürətlə qala divarlarından xaricə doğru böyüməyə başladı. Məhz bu dövrdən “İçəri Şəhər” və “Bayır Şəhər” ifadələri istifadə olunmağa

başlandı. Hüseyinqulu Sarabski yazır: “Bakı iki hissəyə—İçəri Şəhər və Bayır Şəhərə bölünmüşdü. İçəri Şəhər əsas hissə idi. İçəri Şəhərdə yaşayanlar Bakının yerli əhalisi hesab olunurdu. Onlar hər bir şeyə—bazara, usta emalatxanalarına, və məscidlərə yaxın yaşayırdılar. Orada hətta kilsə də var idi. İçəri Şəhərdə eyni zamanda Rus işğalı zamanı tikilmiş hərbi kazarmalar mövcud idi.” Qala divarlarının içərisində yaşayan insanlar özlərini divarlardan bayırda yaşayanlardan üstün hesab edirdilər və onları “Bayır Şəhərin ayaqyalın adamları” adlandırırdılar.

İçəri Şəhər dar küçələr və əyri-üyrü xətlərlə ayrılan çoxlu sayda kiçik hissələrdən təşkil olunmuşdur. Əvvəllər hər məhəllə yaxınlıqda yerləşən məscidin adı ilə adlandırılırdı: Cümə məscidi məhəlləsi, Şal Məscidi Məhəlləsi, Məhəmmədyar məscidi məhəlləsi, Hacı Qayıb məscidi məhəlləsi, Sınıqqala məscidi məhəlləsi, Qasımbəy məscidi məhəlləsi və s.

İçəri Şəhərin bəzi məhəllələrinin və məscidlərinin adları həmin ərazidə yaşayan xalqların və ailələrin adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Giləklər məhəlləsi Gilandan gələn tacirlərin yaşadığı məhəllə idi. Ləzgilər məhəlləsində Dağıstandan gələn silah və sursat ustalar yaşayırdı. İçəri Şəhərin əhalisinin çoxu ustalar, tacirlər və dənizçilər idi. Bəzi məhəllələr isə orada yaşayan ustaların peşələrinin adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Hamamçılar, Bəzzazlar, Həkkakçılar.

1806-cı ildə şəhərin əhalisinin 7 min olmasına baxmayaraq, şəhərdə 707 dükən və usta emalatxanası var idi. Hər tacirin və mahir ustanın öz dükanı vardı. Onların alıcıları isə Bakıya müxtəlif şəhərlərdən gələn tacirlər idi. Bakı gəmiləri İrana, Mərkəzi Asiyaya və Rusiyaya mal aparıb gətirirdilər.

BİR NEÇƏ ƏSRLİK YAŞI OLAN ABİDƏLƏR. İçəri Şəhərin qədim abidələri sırasına Qız Qalası, Sınıq Qala minarəsi (11-ci əsr), Qala divarları və qalalar (11 və 12-ci əsrlər) və Şirvanşahlar Sarayı (15-16-cı əsrlər) daxildir. Bundan əlavə, vaxtilə İçəri Şəhərdə 28 məscid, 9 karvansara, bir neçə hamamxana, yararlı su anbarları (ovdanlar) və bazar var idi. Orta Asiyadan olan tacirlər əsasən 16-cı əsrə aid Buxarı karvansarayında qalırdı. Hind tacirləri isə 15-ci əsr Multanı karvansarayına üstünlük verirdilər.

Bakının sakinləri hamamxanaları çox sevirdilər. Çimməkdən əlavə, burada insanlar masaj oluna, sərin şərbət və ya isti çay içə, çərəz yeyə və ya qəlyan çəkə bilirdilər.

Bakının bəzi hamamxanaları indi də durur. Bunların sırasına Qız Qalasının arxasında yerləşən 15-ci əsrə aid Hacı Qayıb hamamxanası və Britaniya Konsulluğunun Mədəniyyət Departamentinin yaxınlığında yerləşən 17-ci əsr Gasimbəy hamamxanası daxildir.

Baxmayaraq ki, Bakının orta əsrlər bazarı artıq mövcud deyil, siz onun Qız Qalasının arxasında yerləşən sütün və arkalarını görə bilərsiniz. 20-ci əsrin əvvəllərində bazar Multanı və Buxara karvansaralarından 14-cü əsrdə tikilmiş Cümə məscidinə qədər genişləndirilmişdi.

AVROPA ÜSLUBU. 19-cu əsrin əvvəllərində Bakı Rusiya dövləti tərəfindən işğal edildikdən sonra İçəri Şəhərin ənənəvi memarlıq görünüşü dəyişdi. 19-cu əsrin sonlarında və 20-ci əsrin əvvəllərində barokko, qotik, klassik, neoklassik, memarlıq üslublarını əks etdirən bir çox Avropa üslublu gözəl binalar tikildi.

Bu binalardan biri əvvəllər “Zəncirli Ev” adı ilə tanınan, bugün Bakı Etnoqrafiya İnstitutunun yerləşdiyi binadır. Binanın damında 3 yunan üslublu qadın heykəli və iki ayrı-ayrı yerləşən vaza var idi. Bütün heykəllərin və vazaların pedestalları bir-birinə ikiqat dəmir zəncirlə birləşdirilmişdi və buna görə də bina “Zəncirli Ev” adlandırılırdı. Mən uşaq olanda İçəri Şəhərin yaşlı sakinlərinin bu binaya “Zəncirli Ev” deyərək müraciət etdiyini eşitmişdim, indi isə heç kəs bu ifadəni istifadə etmir. Sovet dövründə hər üç heykəl və vazalar tədricən dağılmış və binanın üstündən götürülmüşdü. Lakin mərkəzdə yerləşən heykəl sonralar yenidən bərpa edilmişdir.

Zəncirli Evin solunda Qoşa Qala Qapılarından içəri girdikdə 3 mərtəbəli bina yerləşir. Bu Erkən Modern üslubunda bina 1903-cü ildə mənim ulu babam olan dəniz kapitanı Əbdül Mənaf Ələkbərov tərəfindən inşa edilmişdir. O, üçüncü mərtəbədə yaşayırdı. Onun həmçinin dəniz kapitanı olan qardaşı Müseyib ikinci mərtəbədə, bankda işləyən Məmməd Sadıq Ələkbərov isə birinci mərtəbədə yaşayırdı. Hal-hazırda üzüm yarpaqları ilə örtülü olan və bu binaya bitişik bir mərtəbəli ev də onlara məxsus idi və müxtəlif dükan sahiblərinə icarəyə verilirdi.

Anamın ulu babası və İçəri Şəhərin iş adamı olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1837-1915) (məşhur milliyoner Tağıyev ilə qarışıq salmayın) Zəncirli Evin sağında yerləşən və Barokko üslubunda olan gözəl ikimərtəbəli binanı tikdirmişdir. Çox təəsüf

ki, bina 1970-ci illərdə uçurulmuş və Ensiklopediya Binası kimi tanınan sementdən tikilmiş Sovet tipli bina ilə əvəz edilmişdir.

GENERAL SİSİANOV. Sarabski 12-19-cu əsrlər arasında tikilən Bakı qala divarları barəsində maraqlı məlumatlar verir. 1930-cu illərdə o yazırdı: “Bu yaxınlarda İçəri Şəhərə beşinci qapı qoyulmuşdur. Keçmişdə onların sayı yalnız dörd idi. Girişlərdən ən məşhuru bəzən Şamaxı qapıları adı ilə tanınan Qoşa Qala Qapıları idi. Mənim yaşlı qohumlarımin söylədiklərinə görə keçmişdə Qoşa Qala girişində indiki kimi nəqliyyatın girməsi və çıxması üçün imkan yaradan iki qapı deyil, bir qapı var idi.”

Görünür Rus generalı Sisiyanov Bakı şəhərini məhz Qoşa Qala qapılarından keçməklə işğal etmək istəyirmiş. 1806-cı ildə rus dəniz donanmasının qoşunları Bakının sahillərinə çatdılar. General Sisiyanov Bakı xanı Hüseynqulu xandan 600-1000 nəfərlik rus əsgərlərindən ibarət qarnizonun Bakı şəhərinə daxil olmasına icazə verməsini xahiş etdi.

İlk əvvəl, xan bu şərtlə razılaşırs və hətta Sisiyanovu qarşılamaq üçün Qoşa Qala Qapılarına doğru gəlir. Lakin danışıqlar gedən zaman (Fevralın 2-si) xanın əmisi oğlu İbrahim bəy Sisiyanovu güllələyir.

Sisiyanovun əsgərləri qaçmağa başlayırlar. Xanın mühafizəçiləri onların ardınca gedərək bir çox rus əsgərini öldürürlər. Bundan sonra Bakının artilleriya qüvvələri Sara adasına tələsik daxil olmağa çalışan çarın gəmisini atəşə tutdular. Xan Sisiyanovun başını kəsərək onu İran şahı Fətəli Şaha hədiyyə kimi göndərir. Rusiya İran ilə müharibə aparırdı və Hüseynqulu xan ümid edirdi ki, bu yolla o, rus çarına qarşı mübarizədə İran şahından yardım ala bilər.

Lakin Fətəli Şah heç bir yardım etmədi. 7 ay sonra, 1806-cı il sentyabr ayının 18-də ruslar geri qayıtdılar və bu dəfə çox asanlıqla Bakını ələ keçirdilər. Özünün 500 əsgəri və 70 topu ilə xan rus generalı Bulqakovun başçılığı altında olan güclü rus qoşununa qarşı dura bilmədi. Hüseynqulu xan Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşən Ərdəbil şəhərinə qaçdı.

1846-cı ildə ruslar Sisiyanova onun öldürüldüyü Qoşa Qala Qapıları önündə heykəl ucaldılar. 1920-ci ildə Bolşevik üsyanından sonra bu abidə uçuruldu, çünki bolşeviklərə görə o, Çar ordusunu mədh edirdi. Sovet dövründə Azərbaycan tarixçiləri bu faktlar barədə danışmaqdan qaçırdılar. Bu faktlar Bakı xanının

nəslindən olan məşhur azərbaycan mütəfəkkiri Abbasqulu ağa Bakıxanovun (1794-1847) “Gülüstani - İrəm” əsərinin “Bakı xanlığının tarixi” adlı bölümündə qeyd olunur.

QALA QAPILARI VƏ TİCARƏT. Sarabski Tağıyev Qapısı (Elmlər Akademiyasının İgamətəhəsinə yaxın yerləşir) adlandırılan digər məşhur bir qapı barədə maraqlı məlumatlar verir. O yazır: “Digər bir qapı isə Qoşa Qala Qapılarına yaxın, Sabir meydanının yanında yerləşir. Bu qapı orta əsrlərə aid deyil və bir qədər sonra (1877) Bakılı tacir və torpaq sahibi Qatır Hacı Zeynalabdin ləqəbli Hacı Zeynalabdin Tağıyev (məşhur milliyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin adaşı) tərəfindən tikilmişdir. Əslində onun ləqəbi bu qapıya aiddir. Hacı Zeynalabdinin qala divarlarından bayırda, indi Sabir bağı və Hüsü Hacıyev küçəsi ərazisində çoxlu dükənləri var idi. Bu dükənlərin indi şəhərin düz mərkəzində yerləşməsinə baxmayaraq, o zaman heç kəs bu dükənləri icarəyə götürmək istəmirdi, çünki onlar İçəri Şəhərin bazarından piyada çox uzaq məsafədə yerləşirdi. Uzun bir müddət Hacınin dükənləri boş qaldı. Nəhayət, o Bakı Şəhərinin Hakiminə qala divarlarından yeni bir qapı açmaq üçün icazə almaq fikrinə düşdü.

İnsanlar Hacınin açdırdığı qapıdan keçməyə başlayandan sonra, Hacınin dükənləri inkişaf etməyə başladı. Bununla da Hacı özünün çevik ağına, zirəkliyinə və inadkarlığına görə “Qatır” ləqəbi aldı.

Qəzetlərin yazdığına görə 1918-ci ildə Tağıyev Qapısı önündə ermənilərin İçəri Şəhəri ələ keçirmək istədikləri vaxt qızğın döyüş olmuşdur. Qatır Hacı Zeynalabdinin “Qoçu” ləqəbli oğlu Məmməd Hənifə Tağıyev (1875-1920) İçəri Şəhərin müdafiə qüvvələrinə başçılıq etmiş və ermənilərin qarşısını almağa müvəffəq olmuşdur. (“Bakı: Neftin tikdiyi Şəhər” adlı məqaləyə baxın. AI 10.2, Yay 2002)

Hüseynqulu Sarsabski İçəri Şəhərin digər darvazaları barədə də qısa məlumat verir. Üçüncü darvaza Sənaye məktəbinin (hal-hazırda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) həyətində açılırdı. Abşeronun Navahı kəndindən və digər dağ kəndlərindən buraya arabalarda və dəvə karvanlarında buğda və kömür gətirilirdi. Dördüncü darvaza Bakı İcra Hakimiyyətinin arxasında yerləşirdi. Beşinci darvaza isə indiki Filarmoniya binasının yaxınlığına yerləşən Qubernator bağına açılır.

BAKI SÜLALƏLƏRİ. İçəri Şəhərin yerli sakinləri müxtəlif sülalələri təmsil edirdilər. Onlardan bəzilərinin çox gülməli adları var idi. Məsələn, bəzi ən nüfuzlu sülalələr aşağıdakılar idi: Ağşalvarlılar, Toyuqyeyənlər, Toyuqyeməyənlər və Bozbaşlılar. Hər bir sülalə digər sülalələr haqqında məzəli zaraflar edirdi.

Bozbaşlılar barədə müxəlif zaraflar mövcud idi. “Bozbaş” azərbaycanca həm də sevimli Azərbaycan yeməyinin—iri ət tikələri, noxud və turşudan hazırlanan sulu yeməyin adıdır. Beləliklə, Bozbaşlılar məhəlləsindən olan kök adam zarafla “Bozbaşın ətli tikəsi” adlandırılırdı. Turşumuş sifəti olan adam “Bozbaşın turşusu” adlandırılı bilərdi. Artıq İçəri Şəhərdə sakinlərin sülalələrə ayrılması aradan qalxıb. Bəzi gənclər indi babalarının hansı sülaləyə məxsus olduğunu belə bilmirlər.

LƏQƏBLƏR. Keçmişdə İçəri Şəhərdə yaşayan hər bir adamın ləqəbi var idi. Bəzən adlar çox gülməli olurdu. Məsələn, həmin dövrdə Bakıda adı Hacı Zeynalabdin olan 5 nəfər yaşayırdı. Onların hərəsinin bir ləqəbi var idi. Yaşlı nəsəl onları belə adlandırirdi: (1) Malakeş Zeynalabdin, (2) Qatır Zeynalabdin, (3) Spasibo Zeynalabdin, (4) Nökər Zeynalabdin, (5) Pendiryeməyən Zeynalabdin.

Milyonçu xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev “Malakeş” ləqəbini ona görə almışdı ki, o cavanlığında hörgü işi görəni adi fəhlə olmuşdur. Belə deyirlər ki, bir gün Tağıyev köhnə bir evin divarlarına süvanan qızıl sikkələrlə dolu gil küpə tapır. O, küpəni götürür, sikkələri satır və torpaq sahəsi alır. Bəxtindən həmin torpaqda neft fontan vurur. Buna görə də insanlar ona Malakeş ləqəbini vermişdilər. Lakin Tağıyevin özü bu əhvalatın doğru olmadığını söyləyirdi.

Digər Hacı Zeynalabdin adlı adama “Qatır” ləqəbi vermişdilər, çünki o, o qədər ağıllı və inadkar idi ki, şəhər qalalarında yeni qapı açmaqla öz daha da varlıq bilmişdir. Xalq inanclarına görə qatırlar o dərəcədə zirəkdir ki, hər yerdə, hətta səhrada belə su tapa bilirlər. Ona görə “heçnədən” belə pul qazanmağı bacaran adamlara bəzən “Qatır” adlandırılırlar.

Yazıçı Manaf Süleymanov “Qatır” Hacı Zeynalabdin haqqında maraqlı əhvalat danışır. Hacınin bir tacir dostu çoxlu şirniyyat malını sata bilmirdi. Hacı bu şirniyyat qutusundan birini götürür və bahalı üzüyünü onun içərisində gizlədir (başqa bir versiyaya görə oraya 5 rubl pul qoyur). Sonra o, Təbriz

mehmanxanasına gedir, qutunu açır, və şirniyyatları yeməyə başlayır. Birdən o, ucadan qışqırır: “Baxın, görün qutunun içərisində nə tapdım!”, və üzüyü (sikkəni) ətrafdakılara göstərir.

Bundan sonra insanlar qaçaraq şirniyyatları almağa başlayırlar və Hacı'nın dostu böyük gəlir əldə edir.

Üçüncü Hacı Zeynalabdin “Spasibo” təxəllüsü ilə çağırılırdı. Belə rəvayət edilir ki, bu tacir Çar III Aleksandrın Bakıya gələcəyini öyrənir. O qərara alır ki, elə bir iş görsün ki, çarın xoşuna gəlsin və çar ona hər hansı bir rütbə, vəzifə və ya medal versin. Çarın gəlişinə qədər Zeynalabdin İçəri Şəhərdə olan rus hərbi kazarmalarını öz pulu ilə təmir elətdirir. Çar kazarmaları ziyarət edir, bundan sonra tacir ilə görüşür və ona rusca bu sözləri deyir: “Spasibo, Zeynalabdin!”. Sonra çar çevrilir və ona heç bir təltif, medal vermədən çıxıb gedir. Zeynalabdin külli miqdarda pul xərcləmişdi, ancaq əvəzində “Spasibo”dan başqa bir şey ala bilmir. Həmin dövrdən İçəri Şəhərin insanları onu “Spasibo Zeynalabdin” deyə çağırırdılar.

İçəri Şəhərin yaşlı sakinləri mənə danışmışdılar ki, orada məşhur neft maqnatı Hacı Zeynalabdinin nökrəri olan Hacı Zeynalabdin adlı başqa bir adam da yaşayırdı. Tədricən o da öz işini qurur və varlanır. Varına və yeni vəziyyətinə baxmayaraq, İçəri Şəhərin insanları onu həmişə Nökər Zeynalabdin deyə çağırırdılar.

TƏHSİL. Tarixi məlumatlara görə İçəri Şəhərdə 11-ci əsrdə mədrəsə tikilmişdir. Həmin dövrdə məşhur Şərq alimi Baba Kuhu Baküvi (933-1074) orada dərs deyirdi. Bundan 400 il sonra, digər nüfuzlu alim Seyid Yəhya Baküvi (1403-də vəfat etmişdir) Şirvanşahlar Sarayında Darül-Fünun (universitet) yaradır. Lakin 1538-ci ildə Şirvanşahlar sarayı süquta uğradıqdan sonra Bakı bir paytaxt kimi öz əhəmiyyətini itirir, yüksək səviyyəli tədris mərkəzləri bağlanır və şəhərin mədəni həyatı tənəzzülə uğramağa başlayır. 1744-cü ildə əsas qoyulmuş kiçik Bakı xanlığı əvvəlki dövrlərin bu hərtərəfli mədəni mühitini əvəz edə bilmədi.

1806-cı ildə Ruslar Bakıya gələndə İçəri Şəhərdə ümumilikdə 12 ibtidai (məktəb) və orta (mədrəsə) dini məktəb var idi. Sarabskinin yazdığına görə, 1900-ci illərin əvvəllərində bunlardan yalnız 3-ü qalmışdı və təhsilin keyfiyyəti aşağı düşmüşdü. Adi insanlar bu məktəbləri “mollaxana” adlandırır. Bəzi adamlar öz oğlanlarını hətta ibtidai təhsli üçün belə mollaxanaya göndərmək istəmirdi. Bunun əvəzində onlar uşaqlarını

yalnız ərəb əlifbasını və Qurani öyrədən və daha ucuz başa gələn “şəxsi tutulmuş mollalara” göndərməyə üstünlük verirdi.

Mollaxanalarda tədris tamamilə yaddaşa əsaslanırdı. Gənc uşaqlar ərəb sözlərini tələffüz edə bilmədikdə, mollalar onları səhvlərini düzəldənə qədər çubuqla döyürdü. Eynilə, xəttatlıq dərslərində müəllimlər şagirdlər düz yazmadıqda onların barmaqlarına çubuqla vurardılar. Valideynlər, əsasən, bu yanaşmanı müdafiə edirdilər. Valideynlər öz oğlanlarını mollaxanaya apardıqda, onlar mollaya deyərdilər: “Əti sənin, sümüyü mənimdir!”, yəni “onu döyə bilərsən, amma sümüklərini qırma.” Bu ifadə Azərbaycan atalar sözüə çevrilmişdir. Həmin dövrlərdə şagirdləri döymək yalnız müsəlman mollaxanalarında deyil, rus məktəblərində də adi hal idi. Şagirdləri cəzalandırmaq onlara nəyisə öyrətmək və intizamlı olmağa məcbur etmək üçün normal sayılırdı. Rusların gəlişinə qədər, Bakıda təhsil verən yeganə yerlər mollaxanalar idi. Cavan oğlanlar ərəb əlifbasını, xəttatlığı, qramatika və cəbri öyrənməli və Qurani əzbərləməli idilər. Hərdən onlar Səədi və Hafiz kimi İran şairlərinin şeirlərini oxuyur, və kiçik kitabça olan “Tarixi-Nadirdən” bir qədər tarix oxuyurdular.

1911-ci ildə Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən bəstələnən “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyasında “Tarix-Nadir” kitabı haqqında gülməli fikir vardır. Əsərin komik qəhrəmanlarından biri olan Məşədi İbad öz danışığında Osmanlı türk sözlərindən lovgalıqla istifadə edən dostuna belə deyir: “Mən “Tarixi-Nadiri” yarıyacan oxumuşam, amma sənin nə demək istədiyini başa düşə bilmirəm.” Bu tarixi əsərin həcmnin çox kiçik olması onun sözlərinin gülüş doğurmasına səbəb olur.

SU TƏCHİZATI. Bakı quraq arid ərazidə yerləşdiyindən onun sakinləri həmişə kifayət qədər su təchizatından əziyyət çəkmişlər. (Ryisard Zeliçovskinin “Su-İçmək üçün bir damcı belə yoxdur. Bakı öz suyunu necə əldə etdi” məqaləsinə, Məmməd Məmmədovun “Bakı Su Axtarışında” məqaləsinə və Manaf Süleymanovun “Tağıyevin Su Probleminin Həllinə Təhvi” məqaləsinə baxın. AI 10.2 (Yay 2002). AZER.com internet səhifəsinə baxın).

11-ci əsrin əvvəllərində İçəri Şəhərdə daş və gil borulardan ibarət 3 yeraltı su təchizatı sistemi var idi. 19-cu əsrdə bu yeraltı boru Nağı Kühulu adlandırılmışdı, bu isə “Nağının Borusu” demək idi. Bu boru İçəri Şəhərə 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər xidmət göstərdi. Bütün şəhərdə yerləşən quyu və bulaqlardan gələn su

Şirvanşahlar sarayının yaxınlığında yerləşən Şirin Ovdan (Şirin Su Evi) adlanan binanın içində xüsusi su rezervuarında toplanırdı.

Hüseynqulu Sarabski məlumat verir ki, bəzən Ovdanın boruları tıxanır və suyun axması dayanırdı. Çox xeyirxah və bacarıqlı adam olan Cümrü Ağamalı belə vaxtlarda yardıma gəlirdi. O, çox kiçik, arıq və cəld idi, buna görə də dar su borularının içinə girərək onları təmizləyə bilirdi.

Sarabski bu barədə yazır: “Cümrü Ağamalı heç vaxt gördüyü işin müqabilində pul istəmirdi, çünki o inanırdı ki, bununla savab iş görür. Cümrü öldükdən sonra onun işini davam edən olmadı və Şirin Ovdan yararsız hala gəldi.” Cümrünün xeyirxahlığına baxmayaraq, ona “Həzar peşə, kəm maya” ləqəbi verilmişdi. Bu “min işi, az pulu olan” anlamını verirdi.

Bəzi ailələr şəhərin su problemini həll etmək üçün öz həyətlərində şəxsi quyular qazmışdılar. Ovdanın çöl divarlarının birinin üzərində olan lövhədə belə bir yazı var idi: “Orta Əsrlər Ovdanı. Bu memarlıq abidəsi dövlətin mühafizəsi altındadır” Lakin o lövhə artıq yoxdur (məqalə 2004 ildə yazılmışdır – red.).

YERALTI TUNELLƏR. Orta əsr mənbələrinə görə, Qədim Şəhərin altında bir çox yeraltı tunellər var idi. Onlardan bəziləri 15-ci əsrdə Şirvanşahlar tərəfindən saray iğtişaşları zamanı qaçmaq məqsədilə tikilmişdi.

Digər yeraltı tuneli 20-ci əsrin əvvəllərində içərişəhərli Hacı Zeynalabdin Tağıyevin (Qatır Zeynalabdinin) özünün iki igamətgahını—bunlardan biri indi Ensiklopediya Binası yerləşən bina, digəri isə hal-hazırda Əziz Əliyev küçəsində yerləşən “Yin Yang” Çin restoranını binası — birləşdirmək məqsədilə tikdirmişdi. Hacı istəyirdi ki, ailə üzvləri şəhər divarlarından müxtəlif tərəflərdə 100 metr məsafədə yerləşən evləri arasında küçəyə çıxmadan hərəkət edə bilsinlər.

Nənəm danışdı ki, uşaq olanda o tez-tez bu tunellə hərəkət edirdi. Bolşevik inqilabı zamanı bu iqamətgahların sahibləri ya öldürülmüş, ya da qaçmışdılar. Onların evləri kiçik mənzillərə bölünmüş və tunellər 1970-ci illərə qədər unudulmuşdur. Arxeoloqlar 1970-ci illərdə tuneli aşkar etmiş, onu tədqiq etmiş, və digər layihələrlə işlərini davam etdirərək qazıntı işlərini açıq qoymuşlar.

Necəsə oğrular belə qənaətə gəlmişdilər ki, bu tunnel lələvəhərat dükənina yol aparır (indi “Yin Yang” restoranı yerləşən bina).

Gecə vaxtı, oğrular gizlicə yeraltı tuneli qazmağa, və onu təmizləyə başladılar. Həqiqətən də, onlar cəvəhərat dükənina daxil olmuş və bir sıra qiymətli cəvəhərat əşyası oğurlamağa müvəffəq olmuşdular. Bakı qəzetləri bu cinayət haqda yazdıqdan sonra, tunel bağlanmışdır.

IDMAN YARIŞLARI. İçəri Şəhərin əyləncə mərkəzlərindən biri atletik yarışların keçirildiyi stadion tipli zorxana idi. Bakının zorxanası 15-ci əsrə aiddir. Çox az adam, bu yeraltı tağtavanın Qız Qalası tərəfdə Buxara və Multanı karvansaralarından bir neçə addımlıq məsafədə yerləşdiyini bilir.

İndiki idman klubları kimi, kişilər zorxanalara da daxil olub ağırlıq qaldırma və güləş də daxil olmaqla müxtəlif yarışlarda iştirak etmək üçün giriş haqqı verirdilər. Bəzi yarışlar ənənəvi Şərq musiqi alətləri olan kamança, zurna və nağarada ifa edən musiqiçilərdən ibarət trio tərəfindən müşayiət edilirdi. Həmin dövrdə çalınan mahnıların çoxu artıq unudulmuşdur. Lakin bunlardan biri “Cəngi” hələ də milli güləş yarışlarının açılışından öncə çalınır.

Cavan oğlanlar Təbriz, Ərdəbil, Sərab və digər Cənubi Azərbaycan şəhərlərindən gələn peşəkər güləşçilərə qarşı öz güclərini sınağa bilərdilər. Hüseynqulu Sarabski bütün bu cavanlara qalib gələn “Altıaylıq Əbdüləli” ləqəbli bir gənc haqqında yazır. Hər görüşdən öncə məşhur musiqiçi Hacı Zeynal Ağa Kərim güləşçini ruhlandırان mahnı ifa edirdi. Altıaylıq Əbdüləli kəmərinə açar, papağını yerə atar, və gülərək səhnəyə çıxardı. Cavan həvəskarlar bir-bir ona yanaşardılar. Altıaylıq Əbdüləli güləşi bitirdikdən sonra izləyicilər ona 3, 5 və hətta 10 rubl pul verərdilər. Bu isə həmin dövrdə külli miqdarda pul idi.

Zorxana həm də fitness klubu kimi fəaliyyət göstərirdi. Yarışlar olmayanda, kişilər ora məşq etməyə və müxtəlif idman alətlərini istifadə etməyə gedərdilər.

Başqa bir yarış dəyirman daşlarının qaldırılması, tullanılması, və tutulması idi. Oyun “Mil Oyunu” adlanırdı. Yarış iştirakçıları nağara çalınan müşayiəti ilə yarışa girərdilər. Nağara çalan tədricən tempi artıraraq daha sürətlə çalmağa başlayırdı.

Bakı sakinləri şer məclisləri və muğam axşamlarına getməyi sevirdilər. Şair, musiqiçilər, və digərləri toplaşaraq lirik şerlər (rübai və qəzəllər) oxuyar və muğama qulaq asardılar. Burada yemək, içkilər və şirniyyatlar verilir.

İçəri Şəhərin sakinləri Bakı və ona bitişik kəndlərin ortaq ədəbi-musiqi improvizə sənəti olan meyxananı çox sevirdilər. (*“Meyxana: Azərbaycanın Əski Rep Versiyası Yenidən Baş Qaldırır” məqaləsinə baxın. AI 4.2 (Payız 1996)*) Sovet dövründə mübahisəli forma olduğu üçün qadağan edilməsinə baxmayaraq, meyxana yarışları hələ də Bakı kəndlərində məşhurdur.

Meyxana öz adını bu ifaların əvvəllər keçirildiyi Şərq əyləncə evlərindən götürülmüşdür. Müsəbiqədə iki və daha artıq şair iştirak edir və onlar misraları bədahətən söyləyir, bəzən isə zarafat edir və bir-birini lağa qoyurdular. Onların rep üslublu mahnıları zamanın ictimai və siyasi məsələlərini əhatə edirdi. Sonda tamaşaçılar hansı iştirakçının misraları daha ağıllı və axıcı şəkildə ifa etməsini müəyyən edir və həmin adamı qalib elan edirdilər.

Bakının gəncləri arasında digər sevimli məşğuliyyət növü göyərçin bəslənməsi idi. Onların çoxlu göyərçinləri göyərçin damlarında, bəzən isə evlərinin damlarında saxlayırdılar. Hər səhər göyərçinlərin sahibləri dama qalxar, göyərçinləri yemləyər, və sonra onların uçması üçün fiştıriq çalardı. Siz hələ də İçəri Şəhərdə az da olsa göyərçin həvəskarı tapa bilərsiniz.

Nərd İçəri Şəhərdə ən sevimli oyunlardan biri idi. Hər bir ailədə nərdtaxta var idi və kişilər tez-tez oturur və saatlarla nərdtaxta oynayırdılar. Bəzi adamlar isə şahmat və dama oynayırdılar.

Uşaqlar indi artıq unudulan çumruq-çumruq, beş-onbeş, usta-şeyird, daş-baş, gizlənpaç, oğru-oğru, şumaqədər və digər oyunlar oynayırdılar. Bu oyunlardan yalnız gizlənpaç oyunu bugün hələ də geniş yayılmışdır. Amerikada “Red Rover” və “Oktopus Tag” adı ilə məşhur olan “Bənövşə” oyunu da İçəri Şəhərdə məşhur oyunlardan biri idi.

SEVİMLİ YEMƏKLƏR. İçəri Şəhərin sakinləri ət yeməyi sevirdilər və onu bəzən “can” adlandırırdılar. Uşaqlıqda içərişəhərdə müxtəlif yeməkləri onları qidalı keyfiyyətlərinə və dadlarına görə kateqoriyalara bölən gülməli atalar sözünü eşitmişəm: “Get dükana, “can” (*yəni ət*) al gətir; “can” olmasa, ‘yarımcan’ (*yəni yumurta*) al gətir; ‘yarımcan’ olmasa, badımcan (*kasıb adamların*)

yeməyi) al gətir, badimcan olmasa, zəhrimar (*qatıq*) al qətir”. Görünür, bu deyimi istifadə edənlər qatığın nə dərəcədə xeyirli olmasını bilmirdilər.

Bayram günləri səhərlər kişilər öz dostları ilə “xaşxana” adlı yemək evlərində görüşərdilər. Burada onlar buzov və ya qoyun ayaqlarından hazırlanan sirkə və sarımsaq əlavə edilən yaxşı, həl-məşik xaş yeyirdilər. O zamanlar Bakıda dostlarla xaş yemək indi olduğu kimi çox məşhur bir məşğuliyyət növü idi. Müəyyən yeməklər— düşbərə, şorqoğal və çudu—İçəri Şəhər və ona bitişik kəndlərin tipik yeməkləri idi. Bu yeməklər Azərbaycanın digər ərazilərində tipik olaraq hazırlanırdı.

MİLLİ GEYİMLƏR. Milli geyimlərə və xarici görünüşə gəldikdə isə hər bir kişinin bığı olmalı və papaq taxmalı idi. 20-ci əsrin əvvəllərinə kimi bir kişinin bıqsız küçəyə çıxması ayıb hesab edilirdi, lakin bir sıra qərbləşmiş kişilər bu qaydaya əməl etmirdilər. Əgər kişilər hər hansı bir ciddi mübahisəyə girişsəydilər, onda onlar bir-birilərini “sənin bığını kəsərəm” deyər hədələyirdilər.

Papağın əhəmiyyətini isə aşağıdakı məsəl ilə göstərmək olar: “Kişinin papağı başında olar.”

Papaq kişinin ləyaqətini təmsil edirdi. Əgər kimsə kişinin papağına dəysə, və ya onu həmin adamın başından götürsə idi, bu böyük bir təhqir hesab olunurdu və hətta sonu qanla da bitə bilərdi.

EHSAN SÜFRƏLƏRİ. Bakı sakinləri kasıblara yardım etmək ənənəsinin bir neçə növünü inkişaf etdirmişdilər. Müsəlman dini bayramları və vfnəmləri zamanı varlı adamlar (hətta çox varlı olmayanlar da) kasıblar üçün “ehsan” və ya yemək süfrələri təşkil edərdilər.

Nənəm danışardı ki, həmin günlərdə onun babasının evinin qapısı açıq olardı. Birinci mərtəbədə olan uzun masalar isti yeməklər və şirniyyatla doldurulardı. Küçədən keçən hər bir kəs içəri girib istədiyi qədər yemək yeyə bilərdi. Nökərlər boş qabları götürər və yeni, dolu nimçələrlə əvəz edərdilər. Bayram günlərində Bakıda yüzlərlə evlərdə ehсан süfrələri açılardı. Bəzən tacirlər öz dükanları önündə ehсан süfrələri təşkil edərdilər. Həmin dövrlərdə əgər kimsə pulsuz nə isə almaq və ya eləmək istəsəydi, onu danlardılar və deyərdilər: “Bu səninçün ehсан deyil.”

QOÇULAR. Bu hikkəli və təkəbbürlü şəxslər iri bıq saxlayar, milli geyim geyər, revolver və xəncərlə silahlanardılar. Onlar küçə ilə gedəndə, heç kəs onların qarşısına çıxmağa cürət

etməzdi. Bakıda yaşayan hər bir şəxs onlardan qorxardı. Qoçular Bakıda 19-cu əsrin sonlarında varlı Bakı sakinlərini oğurlayıb, onları soyan və hədələyən “kinto” adlanan gürcü banditlərinə cavab olaraq yaranmışdılar.

Şəhər polisi kintolar ilə bacara bilmədiyindən, varlı şəxslər güclü və cəsur kişiləri öyrətməyə və onları silahlandırmağa başladı. Tezliklə kintolar Bakıdan yox oldular və bir daha geri dönmədilər. Bakı milyonları qoçuların xeyrini görüb onlardan şəxsi mühafizəçilər kimi istifadə etməyə başladılar. Əgər iş adamları hər hansı bir mübahisəyə cəlb olunsadı idilər, onlar öz qoçularını digərlərinin qoçuları ilə davaya göndərərdilər. Bəzən bu güllə yarışı ilə nəticələnərdi. Çox qısa zamanda bu qoçu qruplarının bəziləri mafiyaya çevrilməyə başladı.

Manaf Süleymanov yazır ki, bir qrup qoçu xəsis kimi tanınan Bakı milyonçusu Ağa Musa Nağıyevi oğurlayır. Qoçular onun azad edilməsi üçün 10 min qızıl rubl tələb edirlər, əks halda onu tikələrə parçalayacaqlarını bildirirlər. Buna cavab olaraq Ağa Musa ciddi şəkildə bildirir: “Mən yalnız 950 rubl verə bilərəm. Əlbəttə siz məni tikələrə parçalaya bilərsiniz, lakin onda siz heç bir şey əldə etməyəcəksiniz.” Qoçular başa düşdülər ki, Ağa Musa 10 min rubl verməkdənsə ölməyi üstün tutur, ona görə də onlar Ağa Musanı onun təklif etdiyi girov müqabilində sərbəst buraxdılar.

Lakin bunu bilmək lazımdır ki, qoçuların heç də hamısı adamöldürən, bandit, və ya milyonçuların şəxsi mühafizə agentləri deyildilər. Onların bəziləri evdə canları sıxılan varlı gənc oğlanlar idilər. Yaxşı vaxt keçirmək istəyən bu gənclər milli geyimlər geyinər, xəncər və tapança taxar və öz cəsarətlərini və güclərini göstərmək üçün küçələrə macərə axtarışına çıxardılar.

Hərdən onlar bir-biri ilə mübahisə edər və küçədən keçən kasıb, köməksiz insanları hədələyərdir. Məsələn, onlar bir kasıba yaxınlaşar və onun başına şillə vuraraq deyərdir: “Niyə yanımdan keçib, mənə salam vermirsən?” və ya “Hansı cürətlə bığlarını kəsmisən?” və ya “Sənin papağın haradadır?” və hətta “Niyə qarşımda durub qaşqabağını tökürsən?”

Öz icmalarını canilərdən qoruyan “yaxşınıyyətli qoçular” da var idi. Çox maraqlıdır ki, bu qoçular 1918-ci il mart qırğını zamanı İçəri Şəhəri erməni və bolşeviklərdən qorumuşdular, çünki onlar həmin dövrdə şəhərdə silahı olan və təşkilatlanmış yeganə azərbaycanlılar idilər.

Iş adamları olan Bayır şəhərin sakini Teymur Aşurbəyov və İçəri Şəhərin sakini Məmməd Hənifə Tağıyev öz qoçularını toplamış və sonra digər şəxsləri də silahlandırmışdılar. Onlar bu qüvvələri erməni Daşnak hərbi hissələrinə qarşı göndərmişdilər. Nəticədə minlərlə azərbaycanlının öldürüldüyü zaman İçəri Şəhər və Bayır Şəhərin bir neçə küçəsi qırğından xilas olmuşdu.

TUT AĞACI. İçəri Şəhərdə, Cümə məscidinin arxasında çox böyük və qoca tut ağacı var idi. İnsanlar deyirdilər ki, bu ağacın bir neçə yüz il yaşı var. İsti yay günlərində kişilər onun altında oturur, nərd oynayır və çay içərdilər.

Ağac şəhərdə o qədər məşhur idi ki, ondan işarə kimi istifadə edirdilər. Məsələn, “Gəl Tut ağacının yanında görüşək” və ya “Tut ağacından sol tərəfdə yaşayıram”. İçəri Şəhərin simvolu olan bu ağac haqqında məşhur bir mahnı bəstələnmişdi.

Təhminən 25 il bundan əvvəl tikinti işləri aparılan zaman bu tut ağacı kəsildi. Yerli camaat bu itkidən çox mütəəssir oldular. Bir neçə ay sonra, kimsə onun yerində başqa bir tut ağacı əkməyi qərara alır. Həmin vaxtlar, Bakı sakinləri öz şəhərlərinin qeydinə qalır və onun tarixi görünüşünü və abidələrini saxlamağa çalışırdılar. Lakin indi həmin yeni tut ağacı da kəsilmişdir. Sadəcə olaraq İçəri Şəhərdə tut ağacının əhəmiyyətin dərk edən çox az sayda yerli sakin qalmışdır.

İçəri Şəhərin tarixi ilk Neft Yüksəlişi dövründə (1850-1920) daha zəngin və cəzbedici olmuşdur. Hüseynqulu Sarabski, Manaf Süleymanov, həmçinin İçəri Şəhərin yaşlı sakinlərinin hekayələri, köhnə qəzet və jurnallar, və digər çoxlu sayda mənbələr Bakının tarixi barədə çox maraqlı faktlar aşkarlayır. Bugünkü tarixçilər bu detalları diqqətlə toplamalı, bərpa etməli və tədqiq etməlidirlər. İndi Sovet dövrü geridə qaldıqdan sonra, qarşımızda dövlətimizin tarixini tədqiq etmək və doğru məlumatlar əldə etmək kimi çox böyük bir iş durur.

Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən

tərcümə etdi: Aytən Əliyeva

Yoxladı: Gülnar Aydəmirova

Redaktə edən: Aydan Nəcəfova

İSLAMDA YEMƏK TƏCRÜBƏSİ VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN GERÇƏKLİYİ

Müxtəlif dünya dinlərində pəhriz qanunları var. Əsasən də bu özünü ət məhsullarının yeyilməsində göstərir. Yəhudi dəqiq və ciddi koşer sisteminə riayət edə bilər, katolik cümə günləri ət yeməməyi üstün tutmağa bilər, buddist və ya hindu vegeterian pəhrizinə tərəf çıxmağa bilər. Bunlar kimi İslamda da bu dinə ibadət edənlərin riayət etmələri tələb olunan pəhriz qanunları var; ikincə kəlmə ilə desək - donuz əti, spirtli içkilər qadağandır. Müqəddəs Ramazan bayramı ərzində isə hər gün oruc tutmaq lazımdır.

Azərbaycanın dünyəvi bir ölkə olmasına baxmayaraq, onun İslam dini ilə bağlı keçmişi özünü yemək nümunələrində göstərməyə başlayıb. Bu meyl cüzidir, lakin o, mövcuddur. Marahıdır ki, cavanlar bu məsələləri öyrənməyə daha çox meyl edir. Yaşlı nəsil isə sanki Sovet dövründən əvvəl olan yemək təcrübəsini qəbul etmək istəmir.

Azərbaycanda islam 7-ci əsrdə, ərəblərin bu ərazidə həmin dinin əsasını qoyduqdan sonra bərqərar oldu. Bu yeni dində donuz əti, molyusk, nərə bahğı və kürü yemək qadağan olunurdu və bu qida məhsulları "haram kimi təminməyə başladı. Yeyilən qida məhsulları - halal məhsullar isə xüsusi qaydada heyvanı Məkkə istiqamətində tutaraq, Allahın adını çəkərək kəsilən ət sayılırdı. Əgər heyvan başqa cür öldürsə bu da haram sayılırdı. Şərab və digər spirtli içkilər də qadağan olunurdu.

Buna münasib Qur'an ayəsində deyilir:

Ölü (kəsilmədən ölüb murdar olmuş) heyvan, qan, donuz əti, Allahdan başqasının adı ilə (bismillah deyilmədən) kəsilmiş, boğulmuş, (küt alət və ya silahla) vurulmuş, (bir yerdən) yıxılaraq ölmüş, (başqa bir heyvanın buyuzunu ilə) vurulub gəbərmiş, vəhşi heyvanlar tərəfindən parçalanmış yeyilmiş - canı çıxmamış kəsdiyiniz heyvanlar müstəsnadır -, dikinə qoyulmuş daşlar (bütələr və ya Kə'bənin ətrafındakı bütperəsl qurbangahlar) üzərində kəsilmiş heyvanlar və fal oxları ilə pay bölmək sizə haram edilir. Bunlar günahdır. Bu gün kafirlər dininizdən (onu məhv edə bilmədikləri üçün) əllərini üzdürlər. Onlardan qorxmayın, Məndən qorxun!

Bu gün dininizi tamamlayıb mükəmməl etdim, sizə olan nemətimi (Məkkənin fəthi, islamın mövqeyinin möhkəmlənməsi,

Cahiliyyət dövrünün bir sıra zərərli adətlərinin aradan qaldırılması və i.a.) başa çatdırdım və bir din kimi sizin üçün islamı bəyənilib seçdim. Hər kəs günaha meyl etmək niyyətində olmayaraq aqlıq üzündən (bu haram şeylərdən) zəruri ehtiyacını ödəyəcək qədər yeyə bilər. Allah bağışlayan və rəhm edəndir! Mənbə: Surə 5, Əl-Maidə, Ayə 3. Qur'an

DƏYİŞƏN YEMƏK NÜMUNƏLƏRİ. Folklorçu Əhməd Oguz müşahidə edir ki, bəlkə də donuz əti islamın qəbulundan əvvəl də qadağan olunmuşdu. 5-8-ci əsr nümunəsi olan Orxan-Yenisey abidələrində Çinlilər haqda "donuz əti yeyənlər" (lagzın eti yeyenlər) deyərək mənfi fikir irəli sürülmüşdü.

Azərbaycanda bu kimi qadağalar qismən bolşeviklər 1920-ci ildə hakimiyyətə gələndə müşahidə olunmuşdu. 1920-ci ildən sonra hökumət Sovet respublikalarının bütün əhalisi üçün ateizm tətbiq etdi. 30-cu illərin sonlarında Stalinin hakimiyyəti dövründə məscid və kilsələrin qapıları bağlandı. Bir çox dini tikililər yerlə-yeksan edildi.

Dağılmayan bir neçə bina isə konsert zallarına və ya muzeylərə çevrildi. Sovet qəssabxanaları islam qanunlarına riayət etmədiyindən azərbaycanlılar üçün halal qida məhsulları almaq çox çətinləşdi. Haram yeməsinlər deyə, bəzi yaşlı şəxslər Sovet sosiskalarını yemədi, çünki onlar donuz ətindən hazırlanırdı. Onilliklər keçdikcə sonrakı nəsillər islam qaydaları haqda demək olar ki, heç nə bilmədi və rus mətbəxinin əsas yeməkləri olan pirojki, borş və donuz sosiskası yeməyə öyrəşdilər. Əvvəllər qadağan olunmuş yeməklər normaya çevrildi.

Bu gün Azərbaycanda hər bir kəsin dini azadlığı var. 1995-ci il 12 Noyabrda qəbul olunmuş Azərbaycan Konstitusiyasına görə din hökumətdən ayrılır və rəsmi dövlət dini yoxdur. Uyğun olaraq, qadağan olunmuş qida məhsullarına dair heç bir qanun yoxdur.

Belə bir azad şəraitdə yenidən islam yemək qadağalarına maraq yaranıb. Lakin heç də tamamilə ilkin qanunlara meyl edilmir. Səbəblərdən biri odur ki, yaşlı Azərbaycanlıların əksəriyyəti bütün bu qadağalara riayət etmək istəmirlər. Onların çoxu adəti üzrə müsəlman olsalar belə, o qədər də dindar deyillər və məscidə getmirlər. Onlar ömürləri boyu islam qaydalarına riayət etmədən yaşamışlar və indi həmin qaydalara riayət etməyə başlamaq zərurətini duymurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müxtəlif rayonları dindarlığına görə bir-birindən fərqlənir. İslam bir adət üzrə Bakı ətrafı ərazilərdə və Bakının İçəri Şəhər yerli sakinləri arasında güclüdür. Həmçinin Masallı, Astara, Lerik, Lənkəran da daxil olmaqla İran sərhədində yerləşən Lənkəran-Talış zonasında və Naxçıvanın bəzi rayonlarında da islamın nüfuzu güclüdür. Digər tərəfdən isə mərkəzi Azərbaycanda, əsasən də Kür və Araz çayları arasındakı kəndlərdə islamın təsiri nisbətən daha zəifdir.

İSTİSNALAR. Əgər hər hansı bir azərbaycanlı yemək qadağalarına riayət etmək istəyirsə, o, halal qida məhsullarını xüsusi müsəlman ərzaq mağazalarından ala bilər. Adi mağazalarda da xüsusi olaraq müsəlman ölkələri üçün istehsal olunan Amerikanın halal toyuq sosiskası (American Halal Chicken Sausage) satılır (*məqalə 2000 ildə yazılmışdır – red.*). Lakin azərbaycanlıların çoxu yalnız xüsusi halal ərzaq almırlar. Onlar qəssabdan adi ət alır.

Müştərilərinin rəğbətini qazanmaq üçün bəzi restoranlar donuz ətinə nisbətən az xoşəgəlməz ad olan "qaban əti" adlandırır. Lakin burada heç bir yalan yoxdur; hamı bilir ki, bu ət əslində donuz ətidir.

İslamın spirtli içkiləri hər vaxt və hər bir şəraitdə qadağan etməsinə baxmayaraq azərbaycanlıların heç də hamısı bu qaydaya riayət etmir. Lakin bəziləri Oruculuq və Məhərrəmlik zamanı içki içmir.

Ramazan ayında müsəlmanlar gün çıxandan gün batanaqədər heç bir şey yeməməli və ya içməməlidirlər. Hətta su içmək belə olmaz. İranda bu qaydaya heç olmazsa ictimai yerlərdə ciddi riayət edilir; gün ərzində yemək və ya içmək istəyənlər bunu gizləncə öz evlərində etməyə çalışırlar, Azərbaycanda isə nisbətən az insan oruc tutur (*məqalə 2000 ildə yazılmışdır – red.*). Restoranların çoxu bu ay ərzində açıq olur, lakin onlardan bəziləri, xüsusən də bəzi Türk restoranları, ancaq iftar yeməyinə açılır və bu zaman spinli içkilər satmır.

GƏNCLƏR ARASINDA MEYLLƏR. Maraqlıdır ki, halala meyl göstərənlər əsasən cavanlar olur və onlar valideynlərindən daha çox bu təcrübələrə riayət etməyə meylli olurlar. Azərbaycanlı gənclərinin çoxunun özünü müsəlman saymalarına baxmayaraq onlar dinlə yaxından məşğul olmurlar. Lakin gənclər arasında islam həyat şəraitini öyrənməyə maraq var. Onlardan bəziləri spirtli içkilər içdikləri halda donuz əti yemir.

Çox nadir hallarda Milli Elmlər Akademiyasından hər hansı bir doktor və ya professor müntəzəm olaraq məscidə gedir və müsəlman yemək qadağalarına riayət edir. Lakin Akademiyanın gənc alimlərindən bəziləri gündə bir neçə dəfə ibadət edir, spirtli içki qəbul etmir və donuz əti yemir.

Ümumiyyətlə, bu gənc nəsil haram və halal haqda öz böyüklərindən deyil, əcnəbilərdən məlumat almışlar. Onlardan bəziləri türk məktəb və universitetlərində oxuyub; digərləri Azərbaycana səyahət edən ərəb və iranlılarla ünsiyyətdə olub. Türkiyədən olan dini təsir nəzərəcarpacaq dərəcədədir və İrandan olan təsirdən güclüdür.

İslam qanunlarına riayət edən gənc azərbaycanlılardan çoxu bəlkə də bunu şəxsi “mən”lərini tapmaq üçün edir. İndiki keçid dövründə onların xristianlıq da daxil olmaqla müxtəlif dinlər haqda öyrənərək kim olduqlarını başa düşmək azadlıqları var.

Onlardan çoxu astrologiya ilə də maraqlandır və qərb ölkələrində yaşayan bəzi insanlar kimi gündəlik ulduz falını oxumaq və Zodiak bürcləri haqda öyrənməklə məşğuldurlar.

Görəsən islam yemək qadağalarına maraq keçici bir hadisədir? Bəlkə bu, gənc azərbaycanlıların əcdadlarının dininə qayıtmaqla keçmiş qaytarmaq cəhdlərinin göstəricisidir? Yalnız zamanın cavab verə biləcəyi bütün bu suallar hər kəsi narahat edən daha geniş bir sualın əsasını təşkil edir: bu Sovetdən sonrakı müstəqillik dövründə azərbaycanlı olmaq nə deməkdir?

*Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən
tərcümə etdi: Gülnar Aydınmırova
Web dizayn: Fəridə Sadıxova*

SOFİ HƏMİD QƏBİRSTANLIĞI: SOLĞUN RƏNGLƏR VƏ ƏKS OLUNMUŞ ÖMÜR

Sofi Həmid yalnız Azərbaycanda deyil, ümumilikdə dünyanın hər hansı bir yerində mövcud olan ən bənzərsiz qəbiristanlıqdır. Bunu söyləyərkən heç bir mübaligəyə yol vermirik. Zənnimizcə, insan həyatını təsvir etmək üçün mənalı simvolların seçilməsi, onların qəbir daşlarına həkk edilməsi və solğun rənglərlə boyanması çox nadir bir təcrübədir.

Bütün başqa qəbiristanlıqlar kimi, Sofi Həmid də ölümə bağlı fikirlərin və ona olan münasibətlərin tərzlərinin saxlandığı bir yerdir. Bu yer adamı oxumağa cəlb edən açıq bir tarixi kitabdır. Azərbaycanın küləyin sovurduğu bir neçə akrılıq düzənlik sahəsində əsrlər boyu formalaşmış xalq inancları, din, millətçilik, siyasət, iqtisadiyyat, təhsil və hətta əsrlər boyu formalaşmış dil və əlifbanın istifadəsi ilə bağlı meyl və dəyişikliklər sənədləşdirilmiş halda çox cəm şəkildə yayılmışdır.

Bu mənada Sofi Həmid folklorçular üçün əsl cənnətdir. Qəbir daşlarının öyrənilməsi regiondakı inam sistemi ilə bağlı geniş təsəvvür yaradır. Həqiqət isə ondan ibarətdir ki, bu yer haqda hələ də heç bir folklorçu bir məqalə çap etdirməmişdir. Bu böyük sərəvətə diqqət yetirilməməsi və ictimai elm sahəsində çalışan alimlər tərəfindən etinasız münasibət bizi təəccübləndirdi.

Belə aydın oldu ki, bunun cavabı çox sadədir: Sofi Həmid qəbiristanlığında Sovet dövründə tədqiq olunması qadağan edilmiş iki məsələyə toxunulmuşdur. Müstəqillik əldə edildikdən sonra isə maliyyə çatışmazlığı səbəbindən rəsmi səviyyədə çox az sayda sahə təcrübəsi aparılmışdır. Sovet dövründə millətçilik və din, xüsusilə də pan-türkizm və pan-islamizm təsiri altında olan sahələr tədqiq olunmamış qalırdı. Belə ki, Stalinin hakimiyyəti dövründə bir sıra folklorçular bu kimi sahələri tədqiq etdiklərinə görə həyatlarını itirmişlər.

Nəticə etibarilə Sofi Həmid elmi tədqiqat üçün qadağan olunmuş sahəyə çevrilmişdi. Əlbəttə qəbiristanlığı ziyarət etmək mümkün idi, amma ümumilikdə alimlər bilirdilər ki, bu kimi mövzular üzərində işləməyə cəhd edərlərsə onda gələcək fəaliyyətlərini inkişaf etdirə bilməyəcəklər. Bununla da alimlər

arasında özünü senzura norma halını almağa başladı. Həqiqətən də Sofi Həmidə yalnız İslam və millətçilik mövzuları çərçivəsində düzgün təhlil aparmaq mümkündür.

Amma bu o demək deyil ki, Sofi Həmidə minlərlə qəbir daşlarının yanından keçdikcə müxtəlif inam növlərinə rast gəlməyə-cəksən. Burada siz animizm, kommunizm, şiə İslamı və s. kimi qeyri-adi xalq inanclarının müxtəlif növlərini aşkar edəcəksiniz.

Bildiyimizə görə bu birinci dəfədir ki, Sofi Həmid haqqında hər hansı bir dildə, istər azərbaycan, istər rus, istərsə də ingilis dillərində bir məqalə çap olunur. Ümid edirik ki, bizim gördüyümüz iş digərlərini də, istər azərbaycanlıları, istərsə də əcnəbiləri bu yer barədə daha dərin araşdırmalar aparmağa həvəsləndirəcək.

AÇIQ HAVA ALTINDA İNCƏSƏNƏT MUZEYİ. Sofi Həmid qəbiristanlığı ilk baxışdan insana açıq hava altındakı incəsənət muzeyini xatırladır. Burada daş üzərində çox vaxt dizayn cəhətdən çox primitiv şəkildə həkk olunmuş və açıq rənglərlə boyanmış çoxlu sayda simvollar vardır. Sofi Həmid şəxsiyyətin və fərdiliyin zəfərini təmsil edir və bu cəhətdən bu ərazi xüsusilə maraqlı və təqdirəlayiqdir. Qəbiristanlıq boyunca gəzmək sanki xəzinə ovuna çıxmağı xatırladır, çünki burada gəzərkən özünə daima “bu insan kim olub,” “bu simvol və ya obyekt nəyi bildirir,” “bu insanı təsvir etmək üçün niyə məhz bu simvoldan istifadə edilib?” kimi suallar verirsen.

Sofi Həmid bir çox səbəblərə görə nadir bir yerdir. Bura Azərbaycandakı başqa qəbiristanlıqların heç birinə bənzəmir, çünki burada etnoqrafik, dini və hətta kommunist motivlərini özündə birləşdirən bir çox meyl və üslublar qarşı-qarşıyadır. Bütün bunlar xalq mədəniyyətinin və tənəyyürünün məhsuludur. Sovet dövründə kommunist hakimiyyəti ənənəvi dini islamın əsaslarını zəiflətməmiş, bununla da yas sənətində xalq tənəyyürünün və milli mədəniyyətinin əks olunmasına təkan vermişdir.

Ötən əsr ərzində Azərbaycan tarixinin ən əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri siyasi sistemin bir ardıcıl olaraq neçə dəfə dəyişilməsidir. Bir daha qeyd edək ki, bu qəbiristanlığın aydın nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycanda Sovet qədərki dövr (1920-ci ilə qədər) İslamla xarakterizə olunur. 1930-cu illərə qədər, Sovet hakimiyyətinin ən kəskin dövründə məscidlərin və kilsələrin bir çoxu partladılmışdı. Ateist bir dövlət yaratmaq məqsədi qarşıya qoyulmuşdu. Məsələn, Bakının ən tanınmış ibadət

yerlərindən olan Bibi Heybət Məscidi və Aleksandr Nevski Rus Provaslav Kilsəsi 1930-cu illərin əvvəllərində dağıdılmışdı. Dinə qarşı rəsmi mövqeyin olmasına baxmayaraq, Sofi Həmid sübut edir ki, həmin dövrdə cəmiyyətdə dinə qarşı ikili münasibət davam etməkdə idi. Burada Sovet dövründə Allaha inamın mövcud olduğunu sübut edən çoxlu qəbirlər vardır.

DİNİ MƏZMUN. Sofi Həmid fenomenini dərk etmək üçün orada olan qəbir daşlarını İslamda mövcud olan ölüm və dəfnlə bağlı inamlar kontekstində təhlil etmək vacibdir. İslam ölümdən sonra qəbrin əbədiləşdirilməsini alqışlamır. Burada göstərilir ki, qəbir yalnız insan cisminin bu fani dünyada müvəqqəti sığınacağıdır. İnsan dünyasını dəyişəndə onun ruhu o biri dünyaya köçür. Onun bu dünyanın təkində qəbir özü də daxil olmaqla qalan bütün qalıqları isə, torpağa qarışmalı və tədricən yox olmalıdır.

İslam qanununa əsasən qəbirlər sadə olmalı, qəbir daşı isə çox böyük olmamalıdır. Ənənəvi olaraq qəbrin üstünə böyük daş parçasından ibarət baş daşı qoyulur (təxminən bir metr hündürlüyündə) və onun üzərində ölənin şəxsin adı, doğum və ölüm tarixləri qeyd olunur. Adətən qəbir daşına Qurandan bir neçə ayələr də qeyd olunur.

Bir çox cəmiyyətlərdə olduğu kimi əzizlərinin qəbrini adətən ən yaxın qohumlar ziyarət edir. Bəzən nəvələr də bu ənənəni davam etdirir, lakin növbəti nəsil bunu etməyi tərgidir və qəbir də unudulur. İslam nöqteyi nəzərindən bu çox təbii bir prosesdir. İslam qəbrin uzun müddət saxlanması əleyhinədir. Bir neçə nəsil dəyişdikdən sonra qazılmış və qəbrin üstünə atılmış torpaq yerə çökməli və yenə də yerin hündürlüyü nisbətində gəlib çatmalıdır. Bəzəkli qəbir daşlarının, tabutların və ya dəbdəbəli mavzoleylərin düzəldilməsi təkəbbür əlaməti olaraq günah hesab edilir.

Lakin bu o demək deyildir ki, müsəlman hökmdarları heç də bəzəkli qəbirlər tikməmişlər. Orta əsrlərdə şahların özləri və ailə üzvləri üçün bəzəkli mavzoleylər tikdirdikləri haqda çoxlu dəlillər vardır. Məsələn, 12-ci əsrdə Naxçıvanda tikilmiş Möminə Xatun Türbəsi və ya Aqrada (Hindistan) inşa edilmiş Tac Mahal Məqbərəsi orta əsrlər müsəlman din adamları arasında mövcud olmuş belə meyllərə ən yaxşı nümunələrdir. Bununla belə bu cür hallar şah, sultan və ya totalitar despotlar üçün xarakterik idi və sadə əhali arasında geniş yayılmamışdı.

Ümumiyyətlə sadə insanlar üçün olan qəbiristanlıqlar İslam qaydalarına tam sadıq qalmışdır. Sovet dövrünə qədər Azərbaycanda olan demək olar ki, bütün qəbiristanlıqlar xarici görünüşcə çox sadə idilər. Belə ənənəvi qəbiristanlıqlar Azərbaycanda hələ də mövcuddur. Onlar sanki çoxlu qəbir daşları olan açıq bir sahəyə bənzəyir. Bu qəbirlərin hərəsi bir vəziyyətdə – bəzisi yeni, bəziləri isə qəbir daşının üzərində baş qaldıran şibyə və ya yaxınlıqda bitən dəvə tikanı və kətyan kollarından müəyyən olduğu kimi qədimdir. Bəziləri torpağın içinə çökmüş, bir tərəfə əyilmiş və ya artıq aşmışdır. Vurulan naxış və yazılar külək və su ilə yuyularaq çox çətinliklə oxunan vəziyyətə düşüb.

Beləliklə belə müsəlman qəbiristanlıqlarında deyə bilərsən ki, qəbirləri “nəsillərə” görə fərqləndirə bilərsən: 1) düz, hündür yenicə daş karxanasından yonulub çıxarılmış açıq, açıq qəhvəyi rəngli daşları olan “cavan” qəbirlər, 2) boz və azacıq dağılmış “orta yaşlı” qəbir daşları, 3) qaralmış və bir tərəfə əyilmiş “yaşlı” qəbir daşları, 4) topal “uzunömürlülər” və nəhayət 5) çox hissəsi yerin altına getmiş “ölmüş qəbirlər.”

RƏNG. Rənglər Sofi Həmidə bir az başqa tərzdədir. Hər şeydən əvvəl qəbir daşlarının bir çoxu açıq rənglərlə, xüsusilə də mavi, yaşıl və sarı rənglə rənglənmişdir. Bəzi qəbir daşları çoxrənglidir. Bunların bəziləri hətta tropik Afrika incəsənətini xatırladır. Hətta köhnə qəbirlərin bəzilərində də rəng izləri qalmışdır. Bu xüsusiyyətlər kommunizmdən əvvəlki dövrə aiddir və görünür burada yerli əhalinin etnoqrafik xüsusiyyətlərinin təsiri vardır.

YONULMUŞ FİGURLAR. Sofi Həmidə qəbir daşının müxtəlif yerlərində və baş daşında ölmüş şəxsin cinsini, maraq dairəsini və ya peşəsini ifadə edən fiqurlar işlənmişdir. Məsələn, əgər bu şəxs ovçu olmuşdursa onda onun qəbir daşında tüfəng, dənizçi olmuşsa gəmi, sürücü olmuşsa avtobus şəkli çəkilir.

SURƏTLƏR. Sofi Həmidin təkrarolunmazlığı ondan ibarətdir ki, müsəlman qəbiristanlıqlarında insan və heyvan təsvirlərinin çəkilməsi xarakterik deyil. İslam təsviri sənətində yalnız bitki şəklinin (gül, ot və ağac şəkilləri) çəkilməsinə icazə verilir. Bu həqiqətdir ki, İslamda insan və heyvan təsvirləri vardır. Buna misal Orta əsr kitablarındakı miniatürləri göstərmək olar. Bununla belə bu cür təsvirlər yalnız kitablarda mümkün idi.

İnsanları və heyvanları təsvir edən heykəltəraşlıq işləri ciddi surətdə qadağan olunmuşdu, çünki onlar bütpərəst dinlərə xas

xüsusiyyət hesab olunurdular. Buna görə də heykəltəraşlıq işlərində insan və ya heyvan təsviri İslamı inkar etmək və bütpərəstlik dininə sitayiş etməyə bərabər idi. Orta əsrlər dövründə belə şəxs murtəd adlanırdı və ölümə məhkum edilirdi. İnsan şəkillərinin təsviri və həmçinin qəbir daşlarında qoyulmuş foto şəkillər və oyma işlərə İslamda icazə verilmir. Qəbir insan bədəni üçün müqəddəs və istirahət yeri hesab olunurdu. İslama görə Qiyamət günündə bütün ölümlər dirilərək qəbirlərindən qalxacaq və Allahın qarşısında etdikləri günahlara görə cavab verəcəklər.

Lakin Sofi Həmidə olan qəbirlərdə çox vaxt ölənin adamın əksi təsvir olunmuşdur. Burada hətta Qorbaçovun hakimiyyətindən bir az əvvəlki Sovet dövrünə (təxminən 1980-ci illər) xas olan qara baş daşları vardır. Bu baş daşlarında arxa və qarşı tərəfdə ölmüş şəxsin tam ölçülü əksi oyulmuşdur. Belə tip şəkillər yalnız Sofi Həmidlə məhdudlaşmır.

HEYVANLAR. İslamda heyvan heykəllərinin və ya qra-vürlərinin qadağan olunmasına baxmayaraq, burada siz çoxlu heyvan təsvirlərinə rast gələ bilərsiniz. Məsələn, burada karvan şəklində təsvir olunan çoxlu sayda dəvə şəkilləri vardır. O zamanlar Azərbaycan şərqlə qərb və eyni zamanda şimalda cənub arasındakı ticarət yollarının qovşağı rolunu oynamışdır və buna görə də dəvədən nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə də geniş yayılmışdı.

DƏVƏLƏR. Sofi Həmidin müqəddəs ziyarətəgah kimi mövcud olmasının kökündə dəvələrdən nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə ilə bağlı bir rəvayət dayanır. Bu rəvayətə görə Sofi Həmid 14-cü əsrdə molla kimi bu regiona gəlmiş bir Ərəb taciri olmuşdur. Rəvayətə görə Sofi Həmid ölümünün yaxınlaşdığını anlayanda öz səyahət yoldaşlarına tapşırır ki, onu dəvəsinin istirahət etmək üçün dayandığı yerdə basdırsınlar. Buna görə də dəvələr çox vaxt orada olan qəbir daşlarının bir çoxunda təsvirlərin tərkib hissəsi kimi qeyd olunub. Dəvələr həmçinin müsəlmanların Məkkəyə ziyarət zamanı da əsas nəqliyyat vasitəsi rolunu oynamışdır.

Qəbirlər üzərində çəkilməmiş dəvə təsvirlərindən əlavə həyatda Sofi Həmid piri yerləşən yerdə daşdan bir dəvə heykəli vardır. Bu heykəl ətrafında bəzi adətlər formalaşmışdır. Məsələn, belə bir inam vardır ki, əgər hamilə qala bilməyən qadın həmin dəvənin altından keçirsə, onda hamilə qalar. Bunun üçün o, dəvənin altından üç dəfə keçməlidir. Dəvələrdən başqa siz qəbirlər üzərində çoxlu at təsvirləri də görə bilərsiniz. Burada yəhərlənmiş və ya faytona bağl-

anmış at rəsmləri vardır. Burada həmçinin dağ maralı və ya qoyun təsvir olunan təbiət səhnələri də vardır. Bəzi hallarda inək təsvirinə də rast gələ bilərsiniz. Əgər şəxs cavan yaşda vəfat etmişsə, onda onun qəbri üzərində bir cüt məhəbbət quşu görə bilərsiniz. Bu işə həmin şəxsin ölümdən daha çox toy ilə əlaqələndirilməsinə dəlalət edir.

İLANLAR. Azərbaycanda ilanlara sitayiş İslama qədərki dövrə təsadüf edir. Bu animist inanclar qədim albanlar və orta əsrlər türk tayfaları arasında yayılmışdı. İslama qədərki dövrdə ilan bəzi qədim tayfaların totemi idi. Qədim türklərin bayraqlarında ilanların və əjdahalar təsvirlər olunurdu. Bir çox kəndlilər hələ də ilanı müqəddəs hesab edirlər.

Sofi Həmidə qədim əfsanələrin təsiri hələ də açıq-aydın görünür. İslamaqədərki dövrdə mövcud olan inanclar hələ də yerli əhali arasında qalmaqdadır. Məsələn, Sofi Həmid qəbiristanlığının yaxınlığında yaşayanlar ilanları müqəddəs hesab edirlər. Onlar inanırlar ki, əgər sən ruhən pak insansansa, qəbiristanlıqda olan ilanlar sənə toxunmayacaqlar. Çox vaxt onlar evlərini ilandan qorumaq üçün Sofi Həmidin torpağından götürüb evlərinə aparırlar.

Üzərində hətta ilan rəsmləri həkk olunmuş qəbir daşları da vardır. Bu təsvirləri görəndə biz çox təəccübləndik. İlk ağılımıza gələn bu oldu: “Yazıq adam, yəqin onu ilan çalıb.” Lakin qəbrə daha diqqətlə baxanda gördük ki, həmin rəsmdə ilanın qarşısına bir qab süd qoyulub. Bu qabdakı ilandan alınmış zəhər idimi? Bu adam ilanlara baxan olubmu? Bir zamanlar Abşeron yarımadasında ilan ferması vardı və burada ilanlar yetişdirilirdi ki, sonradan onların zəhərindən müalicəvi məqsədlə istifadə etsinlər.

Daş yonanların birindən qəbir daşlarının üzərində olan ilan rəsmlərinin nə məqsədlə çəkildiyini soruşduqda, o bizə həmin şəxsin ilandan qorxmadığını və onun o qədər qayğıkeş və nəzakətli olduğunu və buna görə də sanki ilanın onun əlindən yemək yeyə biləcəyini söylədi.

Göyçək Fatma, Ovçu Pirim və Taxta Qılınc adlı azərbaycan xalq nağıllarında biz ilanların və bu kimi varlıqların müsbət şəkildə təsvir olunduğu animist inancların izlərinə rast gələ bilərik.

TƏKRAR. Minlərlə qəbrin yerləşdiyi Sofi Həmidə hər bir qəbrin özünəməxsus olduğunu fikirləşə bilərsiniz. Əlbəttə ki, dizayn cəhətdən müxtəliflik vardır. Hər şeydən əvvəl qəbir daşının 6 tərəfi işlənmişdir: baş daşın qarşı və arxa tərəfləri, üstəgəl qəbir daşının

dörd tərəfi və ən yuxarı üstü. Bu o deməkdir ki, qəbir daşını işləyən rəssam 6 tərəfi əsaslı və uyğun şəkildə işləməlidir. Buna görə də simvolların bir çoxunun təkrarlanması heç də təəccüblü deyil.

Daş yonarlardan biri bizə dedi ki, adamlar qəbir daşı sifariş edəndə digər qəbir daşlarına baxır və onların içərisindən öz qohumlarının qəbirləri üçün təsvirlər seçirlər. Məsələn, 20-ci əsrin ortalarına məxsus qadın qəbirlərinin çoxunda sadə tikiş maşını, boyunbağı və sırğalar təsvir olunub. Əlbəttə ki, bu təsvirlər müxtəlif şəkildə çəkilə bilər, lakin məzmun çox vaxt eyni qalır. Kişi qəbirlərinin üzərindəki təsvirlərdə, görünür, qadın qəbirlərindəkinə nisbətən daha çox müxtəliflik vardır. Bu onunla izah oluna bilər ki, kişilər üçün daha çox peşə mövcud olduğu halda qadınlar əsasən evlə bağlı olurdular.

YAZILAR. Sizin Sofi Həmidə ziyarət edərkən orada mövcud olan dərin mənanı anlamaq üçün nə azərbaycan, nə rus, nə də ərəb dilini bilməyinizə ehtiyac yoxdur. Lakin özünüzlə bu dillərdən birini bilən şəxs götürsəniz, bu səfərinizi daha mənalı edəcək və buranı daha dərinləndirəcək. Azərbaycanca tipik qəbirdaşlarında Qurandan yazı və dualar təsvir olunur. Lakin Sofi Həmidə siz həmçinin Nizami Gəncəvi, Hafiz Şirazi və Ömər Xəyyam kimi orta əsr Azərbaycan və ya Şərq şairlərinə məxsus dünyəvi yazılara da rast gələ bilərsiniz. Dünyasını dəyişmiş şəxsin dostları və qohumları, xüsusən də valideynləri və uşaqları çox vaxt bu misraları özünü küləşdirirdilər. Bu yazılar əsasən Azərbaycan dilində kiril, latın və ya ərəb əlifbasında yazılmışlar. Burada yazılmış şer parçalarının bəziləri vəfat etmiş şəxsin nümunəvi xüsusiyyətlərini tərənnüm edir. Şer parçalarının digərləri isə həyatın faniyi barədə fəlsəfi fikirləri əks etdirir və ya həyatın başa çatması ilə bağlı peşmançılıq hissini və ya şəxsin həyatının faciəvi sonluqla bitdiyini ifadə edir.

İslama aid olan yazılar adətən ərəb dilindədir. Lakin deməliyik ki, Sofi Həmidə ərəb dilində yazılmış yazılar çox vaxt qeyri dəqiqdir və hərflər səhvləri çoxdur. Qurandan götürülmüş tipik yazılara: “Allah birdir Məhəmməd də onun Rəsuludur” və ya “Allah rəhmət eləsin” ifadələri daxildir.

Bəzən Allaha aid olan əlamətlər də təsvir olunurdu, məsələn:

Bismillahirrahmanirrahim,

*Qul hüvəllahu əhəd, Allahus saməd,
Ləm yəlid və ləm yuləd,
Və ləm yəkul ləhu kufuvən əhəd. (Ərəbcə)*

Bəziləri Allahdan bağışlanmalarını diləyirlər:

*Qurana bağışla,
Lutfi kərəm et,
Məhəmmədi Mustafaya bağışla!*

Bəzi ifadələr ölümdən sonrakı həyatın daha yaxşı olduğundan xəbər verir:

*Axirət evin, yerin mübarək,
Allahın hökmüdür, gələnlər gedər,
Haqq yoluna səfərin mübarək.*

AĞI VƏ ŞİKAYƏTLƏR. Sofi Həmiddə siz ölümdən sonrakı həyatı rədd edən saysız-hesabsız ifadələrə də rast gələ bilərsiniz. Belə ki, bu ifadələrdə ölümün onların yaxasını haqladıqlarından şikayət ifadə olunur, xüsusilə də əgər ölüm vaxtsızdırsa və ya qəza və ya faciə nəticəsində baş vermişsə. Əgər burada İslam qaydalarına ciddi şəkildə riayət edilsəydi, bu ifadələrin yazılmasına yol verilməzdi. Məsələn, biz burada bir-birilə əlaqəli beş qəbrə (ana və dörd qızı) rast gəldik. Görünür onlar hamısı eyni gündə - 15 noyabr, 1986-cı il tarixdə faciəvi surətdə həlak olmuşlar. Bu qəbirlərin hər birinin üzərində yazı və şer parçaları vardır, amma onların heç biri bu ailənin üzvlərinin həyatına son qoymuş faciəvi hadisədən xəbər vermir.

Ananın qəbri üzərində:

*Fələk bağladı gözümü,
Deyə bilmədim sözüümü,
Bir dəstə gözəl qızımı,
Yanımda görən ağlasın.*

Bir yaşlı qızının qəbri üzərində:

*Dil açmadım atam ilə danışam,
Xəstə olmadım dərdim halım soruşa,*

*Çərxi-fələk bizi saldı bu işə,
Məzarım üstünə baxan ağlasın.*

Dörd yaşlı qızının qəbri üzərində:

*Körpəydim, hələ də bələkdə,
Ürək daşa gəldi, gördüm fələkdə,
Anam da, bacım da mənə birlikdə,
Məzarım üstünə gələn ağlasın.
Altı yaşlı qızının qəbri üzərində:
Dünyaya göz açmadım,
Heç nə görmədim,
Atadan, anadan mən heç doymadım,
Çərxi-fələk zalım imiş, bilmədim.*

On altı yaşlı qızının qəbri üzərində:

*Yazıq atam elər dilək,
Bu qəm qoymaz bizi gülək,
Demədimmi çərxi-fələk,
Bu dövrünü pozar bir gün.*

Digər qəbirlərdə həyatın fani olduğu barədə yazılar vardır. Qəbir daşında boyunbağı və sırğa çəkilməmiş bir qadın (1957-1982) məzarının üzərində belə yazılmışdır:

*Burda bildim, dünya yalan dünyadı
Verdiyini geri alan dünyadı
Bir də gördün fələk vurdu, dağıtdı,
Çoxlarını dərdə salan dünyadı.*

Və ya:

*Əcəl şərbətini içməyən insan olmaz,
Tuta dünyanı təbib, dərdinə dərman olmaz,
Daha axtarmayın məni bacılarım,
Bu dünyaya gəlib getməyən insan olmaz.*

KOMMUNİZMİN TƏSİRİ. Sofi Həmidə olan abidələrin çoxu Sovet dövründə qoyulub və Sovet üslubunu əks etdirir. SSRİ rəsmi ateist dövləti olduğundan o Azərbaycanda ateizm kommunist

ideologiyasını və dünyəvi mədəniyyəti əks etdirirdi. Sofi Həmid qəbiristanlığı həmin dövrdə İslam təsirinin zəiflədiyinin sübutudur.

Sovetlər şəxsiyyətə və liderlərə pərəstişi tərənnüm edirdilər. Onlar “əmək qəhrəmanı” hesab etdikləri şəxslərə kəndli və fəhlələrə hörmət edir və onları məşhurlaşdırırdılar. Bu məşhur şəxsiyyətlərin anılması heykəltəraşlıq işlərində, məzar abidələrində və qəbir daşlarında aydın görünür. Bu kimi ideologiyanın təsiri Azərbaycanda müsəlman qəbiristanlıqlarında da görünür. Əhəngdaşından yonulmuş sadə qəbir daşlarının əvəzinə hündür pedestallı, beş guşəli Sovet ulduzu və vəfat etmiş şəxsin şəkli və ya peşəsi ilə bağlı simvollar çəkilməmiş qəbirlər meydana gəlmişdi.

Maddi dünyaya pərəstiş kultu Sovet ideologiyasına xas bir şeydir. Kommunistlər ruha və ölümdən sonrakı həyata inanmırdılar. Bununla belə onlar iddia edirdilər ki, “yaxşı kommunistlər” ölümdən sonra belə adamların xatirəsində həmişəlik yaşayırlar. Sovet dövründə ən məşhur şüarlardan biri belə idi: “Lenin həmişə sağdır! Lenin həmişə bizimlədir!” Leninin Moskvadakı Movzoleyində nümayişə qoyulmuş balzamlanmış cəsədi bolşeviklərin axirət dünyasına inanmayaraq özlərinin allahsız dinlərini yaratmaq cəhdini göstərir. Lenin onların Allahı, Karl Marksın “Kapital”ı isə İncili idi.

Yalnız Lenin və Stalinin deyil, Sovet İttifaqında bütün vətəndaşların ölümdən sonra yada salınması mümkündür idi. Hər bir kəndli və fəhləyə dünyasını dəyişmiş qohumları üçün abidə və ya gözəl məzar düzəltməyə icazə verilirdi. Buna görə də məhz elə bu dövrdə Sofi Həmid incəsənət qalereyasına çevrildi.

ƏLİFBADAN İSTİFADƏ HALLARI. Sofi Həmid həmçinin rəsmi siyasətin xalq psixikasına yeridilməsində meydana çıxan gecikmə hallarını əks etdirir. Məsələn, gəlin burada əlifbanın və dilin işlənməsi məsələsini götürək. 20-ci əsrdə Azərbaycanda əlifba rəsmi surətdə dörd dəfə dəyişdirilmişdir: ərəb əlifbasından latına (1929), kirilə (1939) və sonra yenidən təkmilləşdirilmiş latın əlifbasına keçilmişdir (1991-ci ilin sonları). (AZER.com-da axtarın: “Əlifba və dilin uğradığı dəyişikliklər”, AI 8.1, yaz, 2000).

Dil siyasətinin həyata keçməsi üçün çox vaxt illər tələb olunur. İnsanların bu yeni əlifbanı öyrənməsi və bu əlifbada rahat yazıb-oxuya bilməsi üçün müəyyən zamana ehtiyac vardır. Burada yaş amili böyük rol oynayır, belə ki, yaşlılar üçün köhnə əlifba

həyatları boyu onları qane etdiyi üçün onlar təzə əlifbanı qəbul etməyə həvəsli deyillər.

Çox vaxt qəbul edilmiş qanunun əhali arasında praktiki cəhətdən fəaliyyət göstərməyə başlaması arasında əhəmiyyətli dərəcədə gecikmə olur. Məsələn, Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan Parlamentinin qəbul etdiyi ilk qanunvericilik aktlarından biri yeni əlifbanın qəbul edilməsi olmuşdu. Azərbaycanlılar Sovet dövründə məcburi şəkildə qəbul etdirilmiş kiril əlifbasından yaxa qurtarmağa və 1920-ci ilin əvvəllərində qəbul edilmiş və sonralar təkmilləşdirilmiş latın əlifbasına keçməyə çox can atırdılar. Azərbaycan Sovet İttifaqından ayrılaraq öz müstəqilliyini 1991-ci il oktyabrın 18-də elan etsə də, Sovetin İttifaqının rəsmi surətdə dağılması haqqında Bela Veja razılığı əslinə 1991-ci il dekabrın 8-də imzalandı.

Bu müqavilədən 2 həftə sonra Azərbaycan Parlamenti dekabrın 25-də rəsmi şəkildə yeni əlifba qəbul etdi. Bununla belə, həqiqətdə əlifba dəyişikliyi prosesi yavaş getdi və kiril əlifbası 2001-ci il avqustun 1-də prezident Heydər Əliyev kiril əlifbasının hər hansı bir rəsmi sənəddə və ya azərbaycan dilində istifadə olunan hər hansı bir mağazalar üzərindəki yazıların işlənməsinin qeyri-qanuni olduğu barədə qərar verdiyi dövrə qədər kiril əlifbası hələ də geniş şəkildə istifadə olunurdu.

Yeni əlifbanın qəbul edilməsi zamanı meydana çıxan gecikmə halı qəbir daşlarında da özünü büruzə verirdi. Cəmiyyətin çox hissəsi kiril əlifbası ilə yazmağı daha rahat hesab edirdilər, baxmayaraq ki, onların çoxu özlərini rus dilinin dominant olduğu Sovet İttifaqı ilə bağlamaq istəyində deyildilər.

Fərdiliyin güclü olduğu Sofi Həmidə əlifba dəyişikliyinə təsiri qəbir daşlarında çox aydın şəkildə görünür. Müsəlman məzarlarında müəyyən ifadələrin eyniliyi və təkrarlığına bir meyl vardır. Lakin əgər şəxs öz yaxınının qəbri üstündə təkrarlanmaz, fərdi şəkildə yazı yazdırıbsa onda son 20 il ərzində əlifbanın tez-tez dəyişdirilməsinin necə savadsızlığa səbəb olduğu çox aydın şəkildə hiss olunur. Qəbir daşlarının çoxunda sözlərdə çoxlu hərf səhvi var və azərbaycan ədəbi dilinə uyğun gəlməyən ifadələrə rast gəlinir.

SOFİ HƏMİDİN GƏLƏCƏK GÖRÜNÜĞÜ. Məzarlarda doğum və ölüm tarixləri yazıldığından inancla bağlı xırda nüanslarda baş verən meyl və dəyişiklikləri sezmək artıq mümkündür. Məsələn, hazırda Azərbaycan Sovet İttifaqından ayrılıb öz müstə-

qilliyini əldə etdikdən və din azadlığı mövcud olduqdan sonra İslamın geniş nüfuz qazandığını görürük. Son 3-4 il ərzində isə bu daha çox nəzərə çarpır.

Qəbir daşlarında Qurandan götürülmüş misraların sayı gündən-günə artmaqdadır. Əlavə olaraq demək olar ki, tarixin bu dönəmində daş yonanların daş üzərində çətin ərəb əlifbasını yazmaları ilk dəfə əlinə qələm alan birinci sinif şagirdinin yazısına bənzəyir. Çox güman ki, həmin yazını işləyən nəqqaş bu əlifbanı bilmir və ya başa düşmür. Aydınadır ki, bu ilmə və nöqtələrin heç biri heykəltəraş üçün bir məna daşmır. Ərəb dilində olan yazılar çox pis bənzətmə üsulu ilə yazılır və nəticədə tekstlərdə çoxlu səhvlər meydana çıxır.

Həmçinin qəbir daşlarında həyatı və şəxsin tutduğu peşəni tərənnüm edən simvolların sayı gündən-günə azalır. Əgər bu meyl davam etsə, qəbir daşları üzərində olan foto şəkillər və hətta Sovet dövründən qalmış kiçik portret şəkillər də çox güman ki, yox olacaq. Bir daha qeyd edək ki, bu İslam qaydalarına çox ciddi şəkildə əməl olunduğu təqdirdə baş verə bilər. Gələcəkdə çox güman ki, fərdilik və şəxsiyyəti tərənnüm edən əlamətləri göstərməyə olan meyl azalacaq. Vəhdət və ölümə yanaşmanın daha “düzgün tərzdə” ifadə etmək meyllər güclənəcək.

Beləliklə çox güman ki, gələcəkdə Sofi Həmidə qəbir daşları başqa cür şəkil alacaq. Cinsi, şəxsiyyəti, maraq və peşəni ifadə etmək üçün nəqş edilmiş simvolların əvəzinə çox güman ki, təsviri incəsənət öz simmetrik və geometrik dizaynı ilə daha daha təm-təraqlı olacaqdır.

MÜHÜM SUAL. Sofi Həmidlə bağlı hər hansı bir elmi tədqiqatdan və ya analizdən daha çox əhəmiyyət kəsb edən ziyarət insanı cavablardan daha çox suallarla oradan aralanmağa məcbur edir. Sofi Həmidə emosional cəhətdən təsirlənmədən tərki etmək qeyri-mümkündür. Oradan ayrılarkən ölümdən çox həyat haqqında fikirləşməyə başlayırsan; insanın beyninə cavabdan çox sual meydana gəlir.

Yekun olaraq onu demək olar ki, Sofi Həmid hazırkı vəziyyəti ilə həqiqətən də ölümün deyil, həyatın təntənəsidir. Gözlənilənlərin əksinə olaraq, bura ilhamlandırıcı və insanın kefini qaldıran bir yerdir—həyatın təsdiqidir. Bu bizə belə bir sual verməyə vadar edir: Həyatımı və seçdiyim həyat yolunu ən yaxşı ifadə edə bilən simvollar hansılardır?

*Betty Blair və Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən
tərcümə etdi: Ülviyyə Məmmədova
Yoxladı: Aytən Əliyeva
Redaktə etdi: Aydan Nəcəfova*

GÖRKƏMLİ TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV: ÖZ DÖVRÜNÜ QABAQLAYAN ƏLİFBA İSLAHATÇISI

Mənbə: Azərbaycan International jurnalı - AI 8.1 (Yaz 2000) © Azerbaijan International.

Əlyazmalar İnstitutunun arxivləri içərisində Mirzə Fətəli Axundova (1812-1878) həsr olunmuş xüsusi bir bölmə var. Bura onun həm nəşr olunmuş, həm də nəşr olunmamış əlyazmaları daxildir. Axundovun əsasən teatr və dram sahəsində özül qoyduğuna görə xatırlanmasına baxmayaraq, onun əlifba islahatına da yardımı çox böyük olub.

Axundov Tiflisdə (Gürcüstan) tərcüməçi kimi işləmiş və əlifba islahatı üzərində işinə 1850-ci ildən başlamışdır. Onun ilk cəhdi ərəb əlifbasında onun azərbaycan dilinin fonetik tələblərinə uyğun olması üçün bəzi dəyişikliklər etməsi oldu. Əvvəlcə o, təkid etdi ki, hər bir səs ayrı simvol ilə göstərilməlidir - heç bir ikiləşdirmə və ya buraxılmalar olmamalıdır. Ərəb əlifbasında yalnız üç sait səs göstərilib, Azərbaycan dilində isə doqquz sait səs göstərilməlidir.

İkinci olaraq o, əlifbadan “nöqtə və hərəkətlər” kimi hər-füstü və hər-faltı işarələri yox etməyə ümid edirdi, çünki, onun fikrincə bu işarələr yazı prosesini yavaşdırdı. Üçüncü, onun fikrincə əgər yazı qrafikası bir yerdə, sözlərdə ara buraxılmadan yazılsa bu, savadlılığı artırır. Bu, insanlara sözlərin harada başlayıb harada bitməsini asan ayırmaq imkanı verir.

1863-cü ildə Axundov İstanbula getdi və öz fikirlərini şəxsən Osmanlı Elmi Cəmiyyətinə təqdim etdi. Onun təklifləri Türkiyə qəzetlərində ciddi mübahisələrə səbəb oldu. Bir çox naşir və ziyalılar bu islahatın əksinə idilər. Lakin şair Namiq Kamal təkidlə onun cəhdlərini müdafiə edirdi.

Qızgın mübahisələr yarandı, Türk dillərini saflaşdırmaq və türk lüğətindən bütün ərəb və fars sözlərini təmizləmək tərəfdarları bu mübahisələri daha gücləndirdi. Sonda təkcə Azərbaycanda deyil, Türkiyədə də mühafizəkar qüvvələr qalib gəldi. Belə də fikirləşənlər var idi ki, Qur'an ərəb dilində yazıldığından bu əlifba müqəddəsdir və ona müdaxilə edilməməlidir. Elə ən böyük müqavimət

də onlar tərəfindən göstərildi. Axundov sonda dərk etdi ki, ərəb əlifbası barəsində hətta cüzi dəyişiklik etmək belə qeyri-mümkün olacaq. Arxiv materialları İranın Türkiyədəki səfirinin şərh etdiyi fikirlərə əsasən göstərir ki, İran tamamilə bu layihəyə zidd gedirdi.

1878-ci ilədək Axundov ərəb əlifbasında islahatlar etmək fikrindən daşınmışdı və fikrini bir neçə kiril işarəsi olan latın əlifbasını təqdim etməkdə cəmləşdirmişdi. Axundov deyirdi: “Ənənəvi ərəb əlifbasından istifadə etmək istəyənlər ondan istifadə edə bilər, digərləri isə, yeni əlifbanı seçə bilər.” Hər halda onun təklif etdiyi əlifbaya bir neçə kiril işarəsi əlavə etməsinə baxmayaraq Rus hökuməti onun cəhdlərinə heç bir dayağ göstərmədi. Və yenidən bu layihə də uğursuzluqla nəticələndi.

Bununla belə, o, bu məsələləri ictimayətin müzakirəsinə çıxara bildi və bəzi ziyalılar onu mətbuat orqanlarında müzakirə etməyə başladılar. 1886-cı ildə Axundovun vəfatından 7 il sonra “Qafqaz” qəzeti Mirzə Əliməmmədin ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinə çağıran məqaləsini nəşr etdirdi. 1898-ci ildə həmin qəzetin bir neçə nömrəsində Firudin bəy Köçərlinin yazdığı “Ərəb əlifbası və onun qüsurları” adlı uzun bir məqalə nəşr olundu.

Məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının (1906-1931) redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə ərəb əlifbası və islahatın zəruriliyi barədə qeydlər etmişdi: “Bu heroqlifləri latın əlifbası ilə əvəz etmək lazımdır.”

Əsrin əvvəllərində hökumətin fəal üzvlərindən olan Nəriman Nərimanov da ərəb əlifbasını tənqid edirdi. Nərimanov kiril əlifbasını qəbul etməyi təklif edirdi. O, romanlarının bəzilərini özünün yaratdığı azəri fonetikasının xüsusiyyətlərini əks etdirən dəyişdirilmiş əlifbada yazmışdı.

Axundov fikirləri yalnız yarım əsr keçdikdən sonra qəbul edilən uzaqgörən bir şəxs idi.

Azərbaycan latın əlifbasını rəsmi olaraq 1923-cü il oktyabrın 20-si qəbul etdi. Əvvəlcə həm ərəb, həm də latın əlifbasının kütləvi şəkildə istifadə edilməsinə icazə verilirdi. Lakin artıq 1929-cu il yanvarın 1-dən ateist Sovet hökuməti Azərbaycanda ərəb əlifbasının istifadəsini qadağan etdi. Bu əlifbanı yaddaşdan silmək üçün böyük kitab yandırma kampaniyaları həyata keçirildi.

Azərbaycanın latın əlifbasını təqdim etdiyindən 5 il sonra Türkiyə də 1928-ci ilin noyabrında eyni qərara gəldi. Bu qanun 1929-cu ilin 1 yanvarından qüvvəyə mindi.

Lakin Türkiyənin Sovet Türk xalqlarının oxuya biləcəyi əlifbanı seçməsi Stalini narahat edirdi. Çünki, o, qorxurdu ki, bu xalqlar onun hakimiyyətinə qarşı Türkiyə ilə birləşər. O, Türkiyənin də latın əlifbasını qəbul etməyini gözləmirdi. Buna görə də 10 il sonra 1939-cu ildə Stalin təcili olaraq belə cəhdləri pozdu və tez Sovet dövlətinin bütün islam respublikalarında kiril əlifbasının geniş istifadəsini qəbul etdirdi.

Heç şübhə yox ki, Axundov yeni müstəqil Azərbaycan Respublikasının Parlamenti tərəfindən atılmış ilk mühüm addımlardan birinin latın əlifbasının yenidən qəbul edilməsi olduğunu bilsəydi gülümsəyərdi. Bu qərar müstəqillikdən yalnız bir neçə həftə sonra – 1991-ci il dekabrın 25-də verildi. Axundovun mirası hələ də yaşamaqdadır.

*Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən
tərcümə etdi: Gülnar Aydınmırova
Redaktə edən: Arzu Ağayeva*

GÜNDƏLİKLƏR: ŞAİR MİKAYIL MÜŞFİQ (1908-1939)

*Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 10.3 (Payız 2002) © 2004.
Azerbaijan International AZERI.org*

S talin dövründə Azərbaycan tarixinə aid ən maraqlı xatirələrdən biri Azərbaycan şairi Mikayıl Müşfiqin həyat yoldaşı Dilbər Axundzadə tərəfindən yazılan “Mənim Müşfiqli günlərim” gündəliyidir. Müşfiq Stalin repressiyasının ən qızğın dövründə 31 yaşında həbs olunmuş və edam edilmişdi. Həmin dövrdə, Stalinin fikrincə, Dövlətə təhlükə törə bilən 10 minlərlə ziyalı və digər şəxslər həbs edilmiş, Qazaxıstan və Sibirə sürgün edilmiş və ya öldürülmüşdü.

Dilbərin xatirələri Sovet dövründə, 70-ci illərdə yazılmışdı, buna görə də o həyat yoldaşının ölümünə səbəb olan siyasi repressiyanın bəzi xırdalıkları barədə heç bir söz söyləyə bilməmişdi. O hətta Müşfiqin nə vaxt və necə həbs edilməsi barədə də məlumat

verməmişdi. Bununla belə, onun kitabı bizə bu istedadlı şairin həyatı barəsində ilkin məlumat vermək üçün çox dəyərlidir.

Dilbər yazır ki, Müşfiq həтта uşaq ikən çox mərd və səmimi olmuşdur. Müşfiq valideynlərini uşaq yaşlarında itirmişdi və bundan sonra nənəsi onun qayğısına qalmışdır. Nənəsi onu müsəlman ibtidai dini məktəbi olan mollaxanaya göndərir. Kasıb uşaqlar üçün nəzərdə tutulan bu məktəb qaranlıq, çirkli bir zirzəmidə yerləşirdi. Molla şagirdləri ərəbcə Quranı əzbərləməyə məcbur edirdi. Şagirdlər ərəb sözlərini düzgün tələffüz etmədikdə, molla onları çubuqla döyərdi. Gənc Müşfiq mollaxanaya nifrət edirdi, buna görə də bu məktəb haqqında aşığdakı acıqlı misraları yazmışdı:

*Uşaqlar əyləşib yerə,
Cındır həsir—dolu birə,
Belə molla yerə girə!
De görüm bu molla—
Hara mollasıdır?
Yoxsa, bu molla qara mollasıdır?*

Müşfiqin nənəsi onun bu şerini gördükdə Müşfiqi sözünü açıq-aşkar dediyinə görə xəbərdar etdi: “Əgər sən belə davam etsən, onda bizim hamımızın axırı gələcək. Sən yetimsən. Kim sənin qeydinə qalacaq?” Zaman nəticədə nənəsinin doğru olduğunu sübut etdi.

Sovet dövründə Müşfiq dünyəvi məktəbə daxil olmuş və ali təhsilini başa vurmuşdu. O tezliklə sosializmin “Azadlıq, Bərabərlik və Qardaşlıq” kimi şüarlarından təsirlənməyə və rejimin bütün yer üzündəki insanlar üçün sosializm cənnəti quracağına dair sözlərinə inanmağa başladı. Müşfiq də digər azərbaycanlı ziyalılar kimi sosializm ideyalarını alqışlamağa başladı.

Öz şerlərində Müşfiq sənaye işçilərinin və fəhlələrin işlərinin tərənnüm edir və Bakı və digər şəhərlərdə sənaye müəssisələrinin tikilməsini tərifləyirdi. Yaşınım 20-ci çağlarında olmasına baxmayaraq, Müşfiq öz şerlərinə görə çox tanınırdı. O, məhəbbət və gözəllik barəsində sonsuz sayda şerlər yazmışdı.

Müşfiqin həyat yoldaşı yazır ki, Müşfiq 1920-c illərdə Azərbaycanda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçidi alqışlayırdı. Müşfiq ümid edirdi ki, mürəkkəb ərəb əlifbasından sadə latın əlifbasına keçid Azərbaycanda və digər Şərq ölkələrində savadsızlığı

aradan qaldıracaqdır. O hətta bu önəmli hadisəni qeyd etmək üçün şer də yazmışdı:

*Səndə günahı var bir müqəssirin, Budur müddəinin ən son xitabı:
Əlvida! Əkvida, ey köhnə əsrin, Köhnə əlifbası, cındır kitabı.*

Müşfiq ziddiyyətli məsələlər barədə də öz səsinin ucaltmaqdan çəkinmirdi. Məsələn, stalinçilər deyirdi ki, Azərbaycanın milli musiqi alətləri, xüsusilə də 11 simli musiqi aləti olan tar qadağan olunmalıdır. Azərbaycan Kommunist Partiyasının rəhbəri Mir Cəfər Bağırov tar çalmağı qadağan etdikdə, Azərbaycan ziyalıları dəhşətə gəldilər.

Müşfiqin həyat yoldaşı bu barədə yazır: “Məşhur tarzən Qurban Pirimov bizə gəldi və bu məsələ ilə bağlı kədərli olduğunu bildirdi. ‘Bəli, bəli, mən bu barədə eşirmişəm’, deyə Müşfiq dilləndi, ‘Mən buna inana bilmirəm... Xalqı onun sevimli milli musiqi alətindən məhrum etmək, onu sevincdən məhrum edərək əbədi qüssəyə düşər etmək deməkdir.

“Müşfiq özünün divardan asılmış tarını götürdü və Qurbandan xahiş elədi ki, onu çalsın. Qurban “Rast” muğamını çalarkən Müşfiq nə isə barəsində fikirləşirdi. Sonra qəflətən onun səsi muğamın musiqisinə qarışdı:

*Oxu tar, oxu tar! Səni kim unudar?
Oxu tar, oxu tar!*

Müşfiq tarın önəmliliyi barədə uzun bir şer yazaraq onu “Oxu tar, oxu!” adlandırdı. Bu şer nəşr olundu və ictimaiyyətin geniş dəstəyini qazandı. Müşfiq öz istəyinə nail olmuşdu. Tar qadağan olunmadı. Üzeyir Hacıbəyovun “Koroğlu” (1937) operası kimi orkestraya tar aləti əlavə edilən əsərlər yazılmağa başlandı. Bəstəkar Hacı Xanməmmədov tar üçün ayrıca 3 konsert yazmaqla bu işi davam etdirmişdir.

MÜŞFİQİN ŞERLƏRİ HƏDƏFDƏ. Lakin rejim Müşfiqin ona qarşı bu müqavimətini və sosial məsələlər barəsində öz fikrini azad surətdə söyləməsini unutmamışdı. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının görüşlərində və saysız kommunist iclaslarında Müşfiq “şovinst”, və “xırda burjuva şairi” adlandırılırdı. Stalin rejimini razı salmağa çalışan bəzi ədiblər Müşfiqə və onun şerlərinə hücum

keçməyə başladılar. Nəticədə isə onun şerləri tənqid edildi və “anti sovet ideyaları” əks etdiriyi bildirildi.

Tezliklə Müşfiqin köhnə dostları və qohumları ondan qaçmağa başladılar. Onlar bildirdilər ki, “anti Sovet şairi” kimi tanınan bir şəxslə yaxın əlaqələrdə olmaq çox təhlükəli idi. Heç kəs onu müdafiə etməyə cürət etmirdi.

Onun həyat yoldaşı bu barədə yazırdı: “Yalnız Hökümə Sultanova (tanınmış dövlət xadimi) Müşfiqi iclasda müdafiə etməyə azca səy göstərmiş və demişdi: “Biz Müşfiqi burjua şairi adlandırmaqla özümüzə ayırmamalıyıq... O həmişə bizimlə olub və olacaq da.” Lakin iclasdakı digər iştirakçılar Müşfiqi müdafiə etmədilər və qorxudan səslərini çıxarmadılar.”

Müşfiq bu kobud münasibəti anlaya bilmirdi. Hər kəs bilirdi ki, o sosializm ideyalarına inanır və kommunist partiyasına sadıq əməlinə xidmət edirdi. Lakin Stalin rejimi kommunizmə sadıq olsa belə mərd və azaddüşüncəli insanları istəmirdi. Stalinçilər düşünürdülər: “Bugün Müşfiq tarı müdafiə etməyə cürət etdi, kim bilir sabah o nə fikirləşəcək və yazacaq?”

Müşfiq çox cəsarətli idi və bir çox azərbaycan ziyalılarını qətlə yetirən və sürgünə göndərən hökumətin repressiya aparatından qorxmurdu. 1931-ci ildə o universitet yoldaşı Qəhrəman Süleymanzadəyə məktub yazır. Bu məktub Bakı Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılır. Məktubda deyilir: “Əzizim Qəhrəman! Sən məndən öz xatirələrimi albomunda yazmağı xahiş etmişdin. Dostum, bu dünyada heç kəs əbədi deyil. İnsan ömrü bir çiçəyin ömründən belə qısamdır. Həyatdan sevinc alan, lakin bəlkə də səhərisi gün gözlərini həmişəlik yummağa və bütün arzu və ümidlərindən ayrılmağa məhkum edilən insan da çiçəklər kimi solur və yox olur. Kim bilir bəlkə onun qəbir üzərində otlar bitəcək. Lakin bu ən dəhşətli olan şey deyil. Əbədilik hər bir insanın öz əlindədir. Tarix bir çox ölməz həyatların şahidi olmuşdur. Bütün insanları sevmək mümkündür və hər bir insan digər insanların qəlbində sevgi və gözəllik xatirələri yarada bilər. Mən sənə belə bir tale arzu edirəm, dostum! M. Müşfiq. 27 Noyabr, 1931”

PƏRƏSTİŞKARLIQ VƏ AİLƏ HƏYATI. Öz xatirələrində Dilbər bu həssas şairlə ilk dəfə necə tanış olmaları barədə yazır: “Mən ilk dəfə Müşfiqlə Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin buraxılış gecəsində tanış oldum. Biz bir-birimizlə söhbət etdik. Bu hadisədən uzum müddət keçdi.

“Bir gün mənim rəfiqəm Piraya sirli şəkildə gülərək mənə yaxınlaşdı. ‘Dilbər, heç bilirsən sənə nə gətirmişəm?’ Mən təcüblə ona baxdım.

“Təsəvvür eləyə bilərsən”, deyə o əlavə etdi: “Bir gün küçə ilə gedirdim və qəflətən ailəmizin köhnə dostlarından olan Müşfiqi gördüm. O, mənə yaxınlaşdı və Pedoqoji texnikumdakı təhsilimlə maraqlandı. Biləndə ki, sən də məninlə orada oxuyursan, çox sevindi. O, cibindən bir məktub çıxardı və onu sənə verməyi xahiş etdi.”

“Bir-birinizi çoxdan tanıyırsınız?”, deyə Piraya məndən soruşdu.

“Mən cavab vermədim. Məktubu açdım və gördüm ki, o mənim üçün şer yazıb. Şair məni ilk dəfə təsadüfən gördüşdüyümüz gecədən yadında saxlamışdı.”

*Xatırla, sevgilim, bir axşam çağı,
Yandı gözlərimdə eşqin çırağı.
Saçlarından ilham aldığım zaman,
Saçdı gözlərimi incə bir duman,
Nə yüksəyi gördüm, nə də alçağı.*

“Müşfiqin bu məktubu bizi sonradan birləşdirən bir körpüyə çevrildi. Mən bizim necə bir-birimizə yaxınlaşmağa başladığımız barədəki önəmsiz xırdalıqlar barədə qəsdən danışmıram. Bunu demək kifayətdir ki, biz tədricən bir-birimizə qarşılıqlı simpatiya hiss etməyə başladığımız və bu hiss sonralar sevgiyə çevrildi.

Müşfiq Dilbərə bir çox şerlər həsr etdi. Bu cütlük 1931-ci ildə evləndi. Onların uşağı olmadı. 1937-ci ildə Müşfiq “Xalq düşməni” kimi həbs edildi. Bundan bir qədər sonra, 1939-cu ildə o edam edildi. Onun həyat yoldaşı isə yalnız qaldı. O, özlərinin müştərək həyatı barədəki xatirələri uzun illər yazmağa cəsarət etməmişdi. Yalnız Stalinin ölümündən (1953) sonra Müşfiq bəraət almış və Dilbər bu xatirələri yaza bilmişdi. Görünür ki, Müşfiqin həyatının bir çox daha önəmli tərəfləri hələ də açılmamış qalmışdır. Xatirələrinin əvvəlində Dilbər yazır: “Müşfiq o qədər nadir bir insan idi ki, nəinki onunla yaşadığım 7 il ərzində (1931-1937), hətta o həbs olunandan və edam ediləndən sonra onun həyatının mənası barədə düşündüyüm uzun illər ərzində onun həqiqətdə kim oldu-

ğunu tamamen başa düşə bilmədim. Mənim həmin dövrdən qalan xatirələrim həyatımın bahar çağından qalan xatirələrdir.”

Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən
tərcümə etdi: Aytən Əliyeva
Yoxladı: Aydan Nəcəfova
Rekaktə edən və veb üçün hazırlayan: Aydan Nəcəfova

AKTYOR SARABSKİNİN (1879-1945) XATİRƏLƏRİ

*Mənbə: Azerbaijan International – AI 10.3 (Payız 2002) © Azerbaijan
International AZERI.org*

Azərbaycanın keçmişini araşdırmaq və anlamaq üçün xatirələr, gündəliklər və avtobioqrafik məlumatla malik digər sənədlər vacib vasitədir. Öz şəxsi həyatlarının tarixini yazarkən insanlar, ölkəmizin tarixini də əks etdirir.

Yəqin bu ilkin məlumatlar rəsmi sənədlər və tarixi xronoloji məlumatlar qədər vacibdir, çünki onlarda tarixi əsərlərdə fikir verilməyən və inkar edilən gündəlik həyatla bağlı detallar var. Xronoloji əsərlər əsasən müharibələrin, siyasi maraqların, kralların və aristokratiyanın həyatını əhatə etdiyi üçün onlar çox nadir hallarda sadə insanların gündəlik həyatlarını əks etdiriridilər.

Lakin son zamanlar tarixçilər keçmiş həyatın hər bir anlıq detallı ilə—insanların hansı evlərdə yaşaması, nə ilə qidalanması, hansı bayramları qeyd etməsi, hansı növ paltarlar geyinməsi və öz uşaqlarına hansı nağılları danışması ilə maraqlanmağa başlamışlar. Bu məlumatların bəzisini Bakı Əlyazmalar Institutunda və Azərbaycandakı digər arxivlərdə yeləşən memuarlarda və gündəliklərdə tapmaq olar. Bəzi hallarda bu memuarlar və avtobioqrafiyalar Azərbaycan və Rus dilində yenidən nəşr olunmuşdur.

“Xatirələr” adlanan bu rubrika üçün biz iki önəmli tarixi şəxsiyyətin memuarlarından parçalar əlavə etmişik. Bu şəxsiyyətlərdən biri iyirminci əsrin əvvəllərində Azərbaycan teatr sənəsinin yaradıcısı məşhur Azərbaycan aktyoru Hüseynqulu Sarabski, digəri isə 1930-cu illərdə Stalin represiyasının qurbanı olan istedadlı şair Mikayıl Müşfiqdir.

Məşhur Azərbaycan aktyoru Hüseynqulu Rzayev (1879-1945; adətən ona səhnə adı olan “Sarabski” deyə müraciət edirdilər) özündən sonra 20-ci əsrin əvvəllərində Bakının mədəni həyatı barədə geniş məlumat verən dəyərli gündəlik qoyub getmişdir. Sarabskinin memuarları Bakının İçəri Şəhərinin adət-ənənləri və gündəlik həyatı və eyni zamanda Azərbaycan teatrının yaranışına yaxından nəzər salmaq üçün çox önəmlidir.

Memuarlarında Sarabski öz ilkin dini təhsili barədə söhbət açır. O, mənasını başa düşməsə də Quranı əzbərdən öyrənməyə necə məcbur edildiyini xatırlayır. Quran ərəb dilində idi və ona görə də onun üçün tanış deyildi.

Sarabski belə xatırlayır: “Anam eşitmişdi ki, bir qadın bir abbasiya (20 Rus qəpiyinə) Quranı öyrədir və o məni Anaqız adlanan bu qadın mollaının yanına apardı. İlk əvvəl mən çox sevindirirdim.

Mənim valideynlərim hətta mənə əlifba kitabı (ərəb əlifbası) da almışdılar. Molla mənə 5 ay dərs keçdi, lakin mən heç bir kəlmə belə yadda saxlaya bilmirdim. Molla daima mənə qışqırır və məni döyürdü. Mən həmişə evdə bu molladan şikayət edirdim. 5 aydan sonra onlar mənə mollaının yanından çıxmağa icazə verdilər.”

Bundan sonra Sarabski məşhur neft maqnatı və xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən maliyyələşən və kasıblar üçün nəzərdə tutulan rus dilində axşam kurslarına getməyə başladı. (*“Tağıyevin hekayətləri” məqaləsini AI 10.2 nömrəsində AZER.com saytında oxuyun*).

Sarabski rus dilini və bir sıra əsas elmələri öyrəndikdən sonra aktyor olmağa qərar verdi. Onun gördüyü ilk əsər Mirza Fətəli Axundovun “Xan Sərabı” əsəri oldu. Bu əsər onun səhnə adı kimi “Sarabski” adını götürməyə ruhlandırdı.

İLK MƏCNUN. Sarabski Azərbaycan operasının banisi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948; *HAJIBEYOV.com Internet Səhifəsinə baxın*) ilə sıx əlaqələr yaratdı. Əslində Sarabski Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operasında sevgidən dəli, “məcnun” olan aşıq Məcnun rolunu oynayan ilk aktyor oldu. Qədim ərəb əfsanəsi əsasında yazılan bu hekayə “Romeo və Cülyetta” əsərinə oxşayır, lakin Şekspiri bir neçə əsr qabaqlayır.

Sarabski memuarlarında 1908-ci ildə bu operanı ilk dəfə səhnələşdirdikləri zaman özünün və Hacıbəyovun qarşılaşdığı çətinlikləri təsvir edir. Ən çətin məsələ qadın rollarının kimin ifa

etməsi ilə bağlı idi, xüsusilə də Məcnunun sevgisinin obyektı olan Leylini kimin oynaması ilə bağlı çətinliklər var idi. Həmin dövrdə Bakıda yaşayan müsəlmanlar hər hansı bir müsəlman qadını səhnəyə çadrasız çıxardısa, hətta teatr binasını yandırmağa qadir idilər. Qadınlara teatrda öz həyat yoldaşları ilə eyni cərgədə oturmağa icazə vermişdilər. Tağıyev teatrının şəkillərinə baxdıqda görürük ki, (AI 10.2, səh. 49) qara tor ilə örtülmüş ikinci eyvan məhz qadınların orada oturması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu yolla qadınlar kişilərin nəzərlərindən qorunurdu. Çox təəsüf ki, bu hal həm də qadınların səhnəni görməsinə əngəl törədirdi.

Lakin 4 ildən sonra, yəni 1912-ci ildə Bakıda yenə də Üzeyir Hacıbəyovun dəstəyi nəticəsində bir gənc qadın çadrasız səhnədə görüldü. Milandan yenidən qayıtmış opera tələbəsi Şövkət Məmmədova səhnəyə çıxdı və mahını oxumaqla ifasını bitirdi. Lakin tamaşaya gələnlər onun bu hərəkətinə qarşı çödüldülər. Şövkət, çox çətinliklə teatrın arxa qapısından qaçmağa və onu gözləyən faytona minməyə müvəffəq oldu. Bütün bunlara baxmayaraq onun bu ifası digər qadınların da onun ardınca irəliləməsi üçün başlanğıc oldu. (*“Şövkət Məmmədova. Səhnədəki ilk Azərbaycan Qadını” məqaləsini AI 5.4, 1997 Qış nömrəsində oxuyun. AZER.comda arayın*). 20-ci illərin sonlarında Sovet hökuməti çadranı demək olar ki, qadağan etdi.

Bu səbəblərə görə Hacıbəyovun ilk “Leyli və Məcnun” operası üçün Hacıbəyov və Sarabski Leyli rolunu oynamağa və səhnədə qadın paltarını geyinməyə razı olacaq cavan oğlan axtarmağa başladılar. Bu heç də asan deyildi.

Sarabski yazır: “Bir müddət axtarışdan sonra bir aşpaz şəyirdi işləyən Əbdülrəhim (Fərəcov) adlı bir adam tapdıq. Onu bu rolu ifa etmək üçün çox dilə tutduq. Nəhayət, o razılaştı, lakin bizdən xahiş etdi ki, onun Leyli rolunu oynamasını heç kəsə deməyək. Biz onu bir aya yaxın məşq elətdirdik (oxumaq üçün). Bu vəziyyəti bilən insanlardan heç kim inanmırdı ki, biz bu işin öhdəsindən gələ bilərik. Hamı deyirdi: “Bu iş yaxşı qurtarmayacaq. Özünüzdü aldadırsınız.” Mən çox həyəcan keçirirdim.”

“Aparıcı rol olan və Leylinin əksi olan Məcnun rolunu oynadığımdan, hərdən həvəsdən düşüb məşq zalından qaçıb çıxırdım. Lakin onda operaya olan sevgim məni geri dönməyə vadar edirdi.”

“Operanın açılış günündə (1908-ci il 12 yanvar) Əbdül-rəhim bizə çoxlu çətinliklər yaratdı. Birdən onun qrim otağından qışqırıq səsləri eşitməyə başladım. Oraya getdim və nə görsəm yaxşıdır? Leyli rolunu oynayan deyirdi: “Bunu üzümə sürtən deyiləm!” Birtəhər onu razı edib üzünü qrim etdik və Leyli rolunu ifa etməsi üçün hazırladıq.”

“Məcnun rolunu üçün özümü qara bir qula çevirmişdim, çünki bir dəfə İçəri Şəhərdə qara qul görmüşdüm. Bu qulu Hacı Məkkədən gətirmişdi. Təbii olaraq, mən də bütün ərəbləri qara hesab edərək özümü bu şəkllə salmışdım.”

“Səhnəyə çıxanda camaatı böyük çətinliklə də olsa sakit etdik. Onların çoxu ilk dəfə idi ki, teatra gəlmişdilər. Özlərini necə aparacaqlarını bilmirdilər.”

“Tamaşa başlayanda salonda elə bir sakitlik yarandı ki, elə bil ki, teatrda heç kimsə yox idi. Lakin sonda, pərdə düşdükdən sonra camaat məni sürəkli alqışlayır və yenidən səhnəyə dəvət edirdi. Səhnənin arxasında isə dostlarım məni qucaqlayıb öpürdülər. Mən o qədər sevinirdim ki, qeyri-ixtiyari olaraq ağladım.”

“Sonra bir qışqırıq eşitdim: “Bəs mən üzümdəki bu rəngi necə silim?” Mən anladım ki, bu Fərəcovdur. Gedib gördüm ki, su kranının qabağında durub üzünü su ilə yuyur. O, başa düşmürdü ki, onun bığlarını görünməmək üçün yapışdırığımız lak su ilə qarışdıqca lak daha da bərk olur. O üzünə daha çox su vurduqca, lak daha da bərkiyirdi.”

“Lak onun üzündən getmirdi və quruduqca da incidirdi. İş belə gördükdə qolundan yapışıb kranın yanından apardım. Onun üzündəki qrimi vazelin ilə təmizləməyə çalışdım. İyrənə-iyrenə mənim üzümə baxıb dedi: “O donuz yağını qoymaram üzümə sürtəsən. “Çox müsibətlə onun üzünü təmizlədik.”

Bu yolla Sarabski Fərəcovun bığını kəsilməkdən xilas etdi. 1900-cü illərin əvvəllərində Bakıda bığ saxlamamaq kişi üçün biabırçılıq idi.

ŞUŞADAKI ÇIXIŞLAR. Sarabski eyni zamanda “Leyli və Məcnun” operasının Azərbaycanın Qarabağ əyalətinin mədəni mərkəzi olan Şuşadakı ilk tamaşası barədə danışır. (Hal-hazırda Şuşa Ermənistanın hərbi işğalı altındadır. 1992-ci il Qarabağ müharibəsi zamanı orada yaşayan Azərbaycanlılar canlarını xilas etmək üçün şəhərdən qaçmaq məcburiyyətində qalmışdılar).

Sarabski yazır: “İki tamaşa üçün olan biletlərin hamısı satılmışdı. Tamaşadan yarım saat öncə bütün salon və salonun ətrafında camaat əlindən yer yox idi. Tamaşanı görmək istəyənlər qapıcıya 5-10 rubl rüşvət təklif edirdilər.” (Bu məbləğ o zaman Bakı neft işçilərinin bir aylıq əmək haqqı idi.)

Onlara “yerlər satılıb,” deyirdilər, onlar isə cavabında “Biz operanı görmək istəyirik. Bu da sizin pulunuz.”

“Teatrın müdiri o qədər əsəbi idi ki, nə edəcəyini bilmirdi. Mənim fikrimi soruşduqda mən ona, “Pəncərələri açın, qoyun hamı qulaq assın” söylədim.

“Pərdə açıldı. Xorun ifasında “Şəbu-Hicran” la opera başlandı və bununla da zal sükuta qərq olaraq nə olacağını gözləməyə başladı.”

ZİDDİYƏN GİĞİLCİMİ. Bakının dini fantları Sarabskini teatrda fəaliyyət göstərdiyi üçün dəfələrlə hədələmişdilər. Sarabski bu barədə aşağıdakıları deyir: “Bir dəfə Nəcəf bəy Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” komediyasını oynayırdıq. Bu tamaşada Hacı Qəmbər öz nöqərinə deyir: “ Cəbi, tez ol, get Molla Səfini çağır.” Mən burada Hacı Qəmbərin rolunu ifa edirdim. Necəsə bu sözlər məni böyük günaha cəlb etdi.”

“Səhərişi gün İçəri Şəhərin Qala küçəsi ilə gedirdim. Qəflətən iri papaqlı bir şəxs mənim qarşımda peyda oldu və dedi: “Dünən gecə teatrda Hacı Qəmbər rolunu oynayan sən idin? ” “Bəli”, dedim.

“Səhnədə oynadığın bəs deyil, hələ mollalarımızın da adını çəkirsən?” Bunu söylədikdən sonra o, mənim sifətimə bir yumruq ilişdirdi və qaçıb getdi. Onun dalınca qaçıb tutmağa çalışdım, amma alınmadı.

Qatı dindarlar Sarabski və digər artistlər qadınları tamaşada oynamağa sövq edəndə daha də qəzəblənirdilər. Sarabski yazır: “Uzun müzakirələrdən sonra biz afişalarda yazdıq ki, qadınların da tamaşalara gəlib onu seyr etməsi üçün ikinci eyvanda bağlı otaqlar nəzərdə tutulub. Bundan sonra Bakıda böyük hay-küy yarandı. Küçələrdə və bazarlarda görünə bilmirdik. Bizi hər kimsə görsəydi deyirdi: ‘Uşaqlarımızı dindən ayırdız, bir söz demədik, indi də istəyirsiniz ki, qadınlarımızı yoldan çıxarırsınız?’ Onlar bizə elə qəzəblə hücum edirdilər və bizi elə kobud dillə söyürdülər ki, bu sözləri dilimə belə gətirməyə utanıram.”

İRANA SƏYAHƏT. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq Üzeyir Hacıbəyov və onun yoldaşları bütün səylərini əsirgəmirədilər. Onlar Müsəlman Şərqində Avropa tipli teatr mədəniyyəti yaratmaq istəyirdilər. 1918-ci ildə onlar Tiflisdə “Arşın mal alan” tamaşasını oynadılar. Bu musiqili komediya böyük uğura səbəb oldu. Daha sonra teatr qrupu İrana turneyə yola düşdü. Onlar Təbriz, Rəşt, Tehran və digər şəhərlərdə “O olmasın, bu olsun” və “Dəmirçi Gaveh” tamaşalarını oynadılar. Sarabski yazır ki, həm İran hökuməti, həm də İranda Rusiya təmsilçiliyi Tehrandə “Dəmirçi Gaveh” tamaşasının oynanılmasını qadağan etdi, çünki bu əsərdə inqilabi ideyalar var idi. Bütün bunlara baxmayaraq, insanlar teatra doluşdular və əllərindəki biletləri göstərərək tamaşanı seyr etmək istədiklərini tələb etdilər. Şah rəsmiləri və çarın İrana təyin edilmiş hərbi zabiti tərəfindən hədələrin olmasına baxmayaraq, tamaşa oynanıldı.

Sarabskinin xatirələri Azərbaycanda ilkin teatr tarixinə aid digər maraqlı faktlara malikdir. Bu memuarlar ilk dəfə olaraq “Bir artistin xatirələri” adı altında 1926-cı ildə “Maarif və Mədəniyyət” jurnalında çap olunmuşdu. 1930-cu ildə onlar yenidən kitabça şəklində çap olunur. Sarabski öz memuarlarının əhəmiyyətini çox yaxşı başa düşürdü. “Yazıçı” nəşriyyatı bu memuarları 1982-ci ildə yenidən nəşr etdirir. “Köhnə Bakı” adlanan digər xatirələr kitabında Sarabski yazır: “Yarım əsrlik həyatım ərzində mən çox hadisələrin şahidi olmuşam. Bizim atalarımızın və babalarımızın adət-ənənləri və mənim öz müşahidələrimin bəzi detallarının gələcək nəsllə maraqlı olacağını düşünürəm.” Sarabski tamamilə haqlı idi. Zaman keçdikcə onun köhnə Bakı haqqında olan xatirələri daha çox əhəmiyyət kəsb etmiş və böyük maraqla oxunmağa başlanmışdır.

*Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən
tərcümə etdi: Aytən Əliyeva
Redaktə etdi: Ülvyyə Məmmədova*

MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ

BAKI MEMARLIĞI, MEMARLARI, VƏ BU MEMARLARI MALİYƏLƏŞDİRƏN ŞƏXSİYYƏTLƏR

*Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - AI 9.4 (Qış 2001) © 2004,
Azerbaijan International*

Bakını gəzərkən siz müxtəlif növ binalara rast gələcəksiniz. Daş qalalar, heyranedici saray iqamətgahları, orta əsr məscidləri ilə yanaşı müasir yaşayış binaları, müasir bank binaları və otellər. Müasir həyatın hay-küyü və qarışıqlığı içərisində hər tərəfdən tarixlə əhatə olunmaq kimi gözəl bir hiss duyulur.

Lakin, çox maraqlıdır ki, azərbaycanlıların çox az bir hissəsi Qız Qalası və 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində ucaldırılan möhtəşəm binalar da daxil olmaqla şəhərin əsas qədim tikililərinin tarixi barədə məlumata malikdir. Bu tikililərin çoxu barədə, xüsusilə də Kommunist hakimiyyətindən (1920-1991) əvvəl, Birinci Neft Yüksəliş dövründə tikilən binalar barədə ətraflı məlumat Sovet dövründə ya gizlədilmiş, ya da təhrif olunmuşdu.

Qız Qalası Bakının ən məşhur və heyranedici abidələrindən biridir. O çox nadir bir quruluşa malikdir: Silindr formalı 8 mərtəbəli daş qala iri bir daş çıxıntısına və ya başqa cür desək “quyruğa” birləşdirilib. Yuxarıdan ona nəzər yetirdikdə binanın nəhəng bir vergül işarəsinə bənzədiyini söyləmək olar.

Qız Qalasının yaranmasının mənbəyi indiyədək sirr olaraq qalmaqdadır. Azərbaycan tarixçiləri hələ də bina barədə ən bəsit suallar üzərində belə müzakirələr aparırlar. Buraya bu tipli suallar daxildir: Bina nə vaxt tikilib? Nə məqsədlə istifadə olunub? Nə üçün belə spesifik formaya malikdir?

Sovet arxeoloqları və tarixçiləri Qız Qalası ilə bağlı tədqiqatlar apararkən, müəyyən etmişdilər ki, bu tikili memar Məsud ibn Davud tərəfindən 12-ci əsrdə hərbi qala kimi tikilmişdir. Məsud ibn Davudun adı tikilinin divarına salınmış daşın üzərinə həkk edilmişdi. Sonralar tarixçi Sara Aşurbəyli müəyyən etmişdi ki, bu daş sadəcə olaraq tikilinin təmiri zamanı istifadə olunan qırılmış

sərdabə daşdır. Çox güman ki, Məsud ibn Davud hətta memar belə olmamış və qalayla heç bir əlaqəsi olmamışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra (1991-ci ilin sonları) tarixçi memar Şamil Fətullayev özünün “Bakının Memarlıq Ensiklopediyası” nda (1998) yazırdı ki, qala 1300 il bundanəvv əvvəl, islama qədərki dövrdə tikilmişdir.

Professor Davud Axundov daha maraqlı bir nəzəriyyə irəli sürmüşdür. O deyir ki, bu bina heç bir zaman hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməmiş, ancaq qədim Zərdüşət atəşpərəst məbədi olmuşdur. Axundov özünün “Qədim və Erkən Orta Əsr Azərbaycan Memarlığı” kitabında (1986, Bakı, səh. 287) yazır: “Eramızın ilk miniliyinin başlanğıcında yeddi tanrıya həsr edilən həmin dövrlər üçün möhtəşəm, səkkiz mərtəbəli qala məbədi (Qız Qalası) ucaldıldı. Orada yeddi müqəddəs mərtəbə var idi. Divarlar Panteonda Ahuramazda (Hörmüzd) və Mitra tanrılarının şərəfinə yanan rəngli atəşləri ilə bir yerdə olan ibadətgahları gizlədirdi.”

Heç kəs Qız Qalasının nə zaman tikildiyini bilməsə də, ancaq bir şey məlumdur ki, bu tikili 12-ci əsrdə deyil, ondan bir neçə əsr öncə inşa edilmişdir.

ŞİRVANŞAHLAR SARAYI. Orta əsrlərin Şirvanşahlar Sarayı Azərbaycanlılar üçün çox önəmli bir rəmzdır, çünki o, onlara Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi tarixini xatırladır. SSRİ-dəki bəzi şovinist akademiklər sübut etməyə çalışırdılar ki, Azərbaycan ayrıca dövlət kimi heç vaxt mövcud olmamış və o, 1918-ci ilə qədər rus və iranlılar kimi başqa xalqların hakimiyyəti altında olmuşdur. Əslində bəzi düzgün məlumatlandırılmamış azərbaycanlılar və əcnəbilər hələ də bu fikrə inanırlar. Lakin bu saray da daxil olmaqla bütün tarixi faktlar sübut edir ki, Şirvan dövləti (Şimali Azərbaycan) 9-cu əsrdən 16-cı əsrədək olan 700 illik bir dövrdə müstəqil bir dövlət olmuşdur.

Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı 15-16-cı əsrlərdə Şirvan dövlətinin başçıları tərəfindən tikdirilmişdir. Bu orta əsrlər dövründə bütün Azərbaycan ərazisində dağıdılmamış yeganə qədim iri saray idi. Saray kompleksi içərisində iki mərtəbəli əsas bina yerləşir. Bir zamanlar bu binada qızıldan hazırlanmış çox gözəl bir taxt var idi. Əsas binanın qarşısında 15-ci əsr alimi Seyid Yəhya Baküvinin məqbərəsi yerləşir. Yaxınlıqda yerləşən Divanxananın giriş qapısı gözəl daş oymalar ilə bəzədilmişdir. Sarayın aşağı həyətidə

Şirvanşahların sərdabələri, məscid və qədim hamam qalıqları yerləşir.

Şirvanşahlar Sarayı həqiqi bir saray kimi uzun müddət xidmət göstərməmişdir. 16-cı əsrdə Bakı Cənubi Azərbaycanın (hal-hazırda İran) Ərdəbil əyalətindən olan Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən işğal edildi. O Şirvan dövlətini tamamilə ələ keçirir, hakim şah nəslinin bütün nümayəndələrini öldürtdürür və Şirvanşahlar Saray kompleksinə aid bəzi binaları yandırdır.

19-cu əsrdə rus əsgərləri Sarayın əsas binasından kazarma kimi istifadə etmişdilər. İki məsciddən biri hərbi arsenal kimi istifadə olunmuş və 1918-ci ildə partlamışdı. Hal-hazırda sarayın həyatında yalnız bir məscid qalmışdır.

Sovet dövründə Şirvanşahlar Sarayı muzey kimi istifadə olunmuşdur. Bugün də muzey və onun tikililəri bağlıdır və sarayda geniş miqyaslı təmir işləri aparılır (məqalə 2004 ildə yazılmışdır). Təssüflər olsun ki, maliyyə çatışmazlığı bu təmir işlərinin dayandırılmasına səbəb olmuşdur.

SOVET DÖVRÜNƏ QƏDƏRKİ MEMARLAR. Sovet dövründə orta əsr Azərbaycan memarları nisbətən yaxşı tədqiq olunmuşlar. Bunlardan ən məşhuru 12-ci əsr memarı Əcəmi ibn Əbubəkir, və ya sadəcə Əcəmi Naxçıvani kimi tanınan memardır. Onun şərəfinə Bakıda bir metro stansiyası adlandırılmışdır. Əcəmi Naxçıvani Naxçıvanda daş oymalar və şüşə ilə bəzədilmiş iri qala tipli türbə tikmişdir. O, bu türbəni 1186-cı ildə Cənubi Azərbaycan və Naxçıvanda hakimlik edən Eldənizlər dövlətinin başçısı Sultan Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı Möminə Xatunun şərəfinə ucaltmışdır. Əcəmi Naxçıvani həmçinin Naxçıvanda Yusif ibn Küseyir türbəsini tikmişdir.

13-14-cü əsr digər qabaqcıl Azərbaycan memarları Zeynalabdin Şirvani, Mahmud ibn Maqsud, Hacı Əlişah Təbrizi, Ömər, Nizam Təbrizi, Cəmaləddin, Əbdül Mömin Təbrizi, Tacəddin və Arif olmuşlar. Sovet dövrü tarixçiləri Mərdəkan Qalasını tikən Əbdül Məcid və Bakı yaxınlığında Nardaran Qalasını inşa edən Mahmud ibn Səad kimi 13-cü əsr məşhur Bakı memarlarını tədqiq etmişlər. Bizə həmçinin Azərbaycan memarlarının Hindistandakı Tac Mahal sarayının və Mərkəzi Asiya və Şərqdə digər memarlıq abidələrinin tikintisində iştirak etmələri də məlumdur.

Sovet dövründə orta əsr memarları təriflənsə və tədqiq edilsə də, kapitalizm dövründə fəaliyyət göstərən bir çox Azərbay-

can memarları unudlur və diqqətdən kənar saxlanılırdı. Əslində Stalin dövründə heç kəs onların adını belə çəkə bilməzdi.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Şamil Fətullayev kimi alimlər 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən istedadlı memarların işlərini daha geniş tədqiq etməyə başladı. 1998-ci ildə nəşr etdirdiyi “Bakının Memarlıq Ensiklopediyası”nda Fətullayev çoxdan unudulmuş Qasım Hacıbababəyov, Məşədi Mirzə Qafar İsmayılov, Zivər Əhmədbəyov, G. Axundov, Ömər Abuyev, İsmayıl Qacar və Mirzə Həsən Hacınski kimi memarların işlərini əks etdirmişdi.

Sovet dövründə rus memarları Bakının orta ərs qala şəhərini yenidən qurduqları və müasirləşdirdiklərindən diqqət mərkəzində idilər. 1859-cu ildə Bakı Rusiya İmperiyasının Bakı vilayətinin paytaxtı olduqdan sonra rus memarları barokko, qotik, renesans, modern və mavritan kimi qərb memarlıq üslublarını Bakıya gətirdilər.

Lakin Azərbaycan inşaatçıları da bu işdə əmək sərf etmişdilər. Planlaşdırma və tikinti işlərinin çoxu Qasım Hacıbababəyov (1811-1874) və Məşədi Mirzə Qafar İsmayılov tərəfindən həyata keçirilmişdi. 1862-ci ildən 1867-ci ilə qədər Hacıbababəyov mərkəzi Bakının bütün sahil bölgəsində tikinti işlərini tamamladı. Bu bölgə hal-hazırda şəhərin ən gözəl hissələrindən biri hesab olunur. O, dənizkənarı parkı saldı, su təchizatı sistemi yaratdı və çoxlu sayda fontanlar tikdirdi. Hacıbababəyov həmçinin indi Bakının mərkəzi parklarından biri olan kölgəli Sisiyanov parkının planını hazırladı.

Hacıbababəyov indi Fontanlar Meydanı kimi tanınan və şəhərin mərkəzi meydanı olan Parapet meydanının layihəsini də hazırlamışdı. 1868-ci ildə o, bu meydan yaxınlığında geniş karvansaray tikdirdi. İndi bu binada Araz kinoteatrı yerləşir. Qoslavski, Ploşko, Eyxler və Fon der Nonne kimi rus, polyak və alman memarları Sovet dövrünə qədərki dövrdə Bakıda Bakı Şəhər Dumasının (hal-hazırda orada Bakının icra hakimiyyəti yerləşir) İcra Hakimiyyətinin, Muxtarov Sarayı, Tağıyev Sarayı və İsmailiyyə Binası kimi bir sıra memarlıq şedevrlərinin tikilməsində əhəmiyyətli rol oynamışlar.

NEFT MAQNARTLARI. 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində tikilən möhtəşəm binaların çoxu Azərbaycanda ilk Neft Yüksəlişi dövründə əldə edilmiş vəsait hesabına maliyyələşdiril-

mişdir. Lakin buna baxmayaraq, bu binaları tikən iş adamları və neft maqnatları Sovet dövründə çox nadir hallarda yada salınırdı. Azərbaycan müstəqilliyini əldə edənə qədər, onun vətəndaşlarının çoxu Bakının küçələrini bəzəyən bu əzəmətli binaların kim tərəfindən tikdirildiyini bilmirdi.

Tağıyev, Nağıyev, Əsədullayev, Muxtarov, Aşurbəyli və Guliyev kimi neft maqnatları və xeyriyyəçiləri Bakı memarlığının sifətini dəyişə bilərdilər, lakin Sovet dövründə onların bu cəhdlərinə etinasızlıq göstərilmişdi. Onların adını çəkmək “siyasi nöqteyi-nəzərdən doğru” deyildi. Tarixçilər yazırdılar ki, Bakının kapitalistləri özlərinə dəbdəbəli saraylar tikirdilər, amma fəhlələr və kəndlilər aclıq və xəstəliklərdən əziyyət çəkir və yoxsulluq içərisində yaşayırdılar.

Bu tarixçilər adətən neft maqnatlarının kasıblar üçün məktəblər, kitabxanalar, xəstəxanalar tikdirməsini qeyd etmirdilər. Əgər onların bu hərəkətləri xatırlansa idi, onda onlar “hakim sinfin riyakarları” sırasına aid edilirdi. Sovet tarixçilərinin sözlərinə əsasən neft maqnatları fəhlələrin əməyindən yüksək gəlir əldə etdiyi halda, bu sahibkarlar öz gəlirlərinin çox kiçik bir hissəsini əmək haqları və xeyriyyəçilik məqsədilə sərf edirdilər.

HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEV. Neft maqnatı və xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev hal-hazırda Milli Tarix Muzeyinin yerləşdiyi zəngin Tağıyev iqamətgahı da daxil olmaqla Bakıda çoxlu sayda binalar tikdirmişdir. Tağıyev iqamətgahı 1893-1902-ci illərdə polşalı memar Yosef V. Qolsavski (1865-1904) tərəfindən tikilmişdir və bu tikili şəhərin bütöv bir məhəlləsini əhatə edir. Bakıda keçən il baş verən zəlzələ nəticəsində ziyan dəymiş bina hal-hazırda təmir məqsədilə bağlanmışdır (məqalə 2004 ildə yazılmışdı – red.).

Tağıyev kasıb azərbaycanlıların və qadınların təhsil almaları üçün çalışırdı. Bu məqsədlə o, 1898-ci ildə Bakının mərkəz hissəsində müsəlman qızlar üçün internat məktəb tikdirir. 3 mərtəbəli, mavritan (Məğrib) üslubunda tikilmiş bu məktəb Müsəlman Şərqində ilk qız məktəbi olmuşdur. Tağıyevin maliyyələşdirdiyi bu məktəbin də memarı Qoslavski olmuşdur.

Lakin heç də hamı Tağıyevin bu söylərini qiymətləndirmirdi. Tağıyevin Rus çarı III Aleksandrın razılığının almasına baxmayaraq, Bakıdakı müsəlman mövhumatçıları məktəbin tikilməsinin qarşısını almağa çalışırdılar.

Yenidənqurma illərində bu hadisələrlə bağlı materiallar üzə çıxmağa başladı. Belə məlum olur ki, fanatiklər Tağıyevin dostu olan və öz qızlarını bu məktəbə göndərən Molla Ruhullanın evinə daxil olmuş və o namaz qılarkən onu öldürmüşlər. Dini ekstremistlər küçələrə toplaşaraq çadra geyməyən Azərbaycan qadınlarına hücum edir, onları Avropa tipli ayaqqabılarını çıxarmağa və qara çadra geyinməyə məcbur edirlər. Məktəbə gedən qızlar və onların valideynləri qorxu içərisində yaşayırdılar.

Tağıyevin məsləhəti ilə məktəbli qızlar Rus İmperatriçası Aleksandra Fyodorovnaya məktub yazaraq, ona məktəb açmağa icazə verdiyinə görə təşəkkür edirlər. Cavab teleqramında imperatriça bu qızların öz ölkələrinin faydalı və xoşbəxt vətəndaşları olacağına ümid bəslədiyini bildirir. Bu məktubdan sonra fanatiklər hökumətə qarşı getməkdən qorxaraq, artıq qızlara hücumu dayandırdılar. Məktəb “Aleksandra adına rus müsəlman qadın internat məktəbi” adlandırılmağa başlayır.

Azərbaycanın erkən müstəqilliyi illərində (1918-1920) Tağıyev məktəbin binasını Azərbaycan Demokratik Respublikasının hökumətinə təhvil verir. Sonralar burada bolşevik hökuməti fəaliyyət göstərir. Bu gün bu gözəl binada Əlyazmalar İnstitutu yerləşir.

Tağıyev həmçinin müsəlman Şərqində ilk Avropa üslublu teatr olan musiqili komediya teatrının tikintisini maliyyələşdirmişdir. Hacıbəyovun operalarının çoxu bu teatrda ifa olunmuşdur. Lakin Sovet dövründə azərbaycanlıların bu binanın Tağıyevi tərəfindən tikdirildiyini söyləməkdən çəkinirdilər. Bu çox təhlükəli idi. Hal-hazırda bina yenidən təmir edilib və daha da gözəlləşib.

AĞA MUSA NAĞIYEV. Bakının memarlığına böyük töhvə verən digər bir neft maqnarı Ağa Musa Nağıyev (1848-1919) olmuşdur. O, şəhər xeyriyyə cəmiyyəti olan “Cəmiyyəti-Xeyriyyə” üçün Bakının ən gözəl binalarından biri olan İsmailiyə Sarayını tikdirmişdir. Bina Nağıyevin cavan ikən vərəmdən vəfat etmiş oğlu İsmayılın şərəfinə “İsmailiyə” adlandırılmışdır.

Nağıyev İsmailiyəni Venesiya qotikası üslubunda tikəcəyinə dair söz verən polyak memarı I. K. Ploşkonu işə götürür. Tikinti işləri 1913-cü ildə başa çatır, lakin 5 il sonra erməni daşnakları binanı yandırırlar. Azərbaycanlılar onu təmir etdirirlər və 1919-cu ildə burada ADR-in Parlamenti yerləşir. Bir il sonra parlamentin hakimiyyəti təhvil verməsini tələb edən bolşeviklər yaxın-

lıqda yerləşən gəmilərdən binaya atəş açmağa başlayırlar. Xoşbəxtlikdən binaya heç bir zərər dəymir.

Sovet dövrünün ilk illərində bolşeviklər İsmailiyyənin fəsadındakı hikmətli sözləri kommunist şüarları və qızıl ulduzlarla əvəz etdilər. Elmlər Akademiyası bura köçərək binanın üzərinə “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası” sözləri yazılır. Binaya girərkəndə onun adı latın əlifbası ilə ingiliscə yazılmasına baxmayaraq, ornament kimi binanın üzərinə həkk edilən iri metal qızıl ulduzlar və hərflər hələ də oradan kənarlaşdırılmayıb.

Nağıyevin Bakıda ən varlı neft maqnatlarından biri olmasına baxmayaraq, öz yoldaşları onu xəsis kimi tanıyırdılar. Məsələn, o öz torpaqlarında aparılan tikinti işlərinə diqqətlə rəhbərlik edirdi. O, işçilərinə və onların işlərinə diqqətlə nəzarət edərdi, hətta mışmar qutusunu açıb onları özü sayardı.

Mərhum yazıçı Manaf Süleymanovun yazdığına görə, bir dəfə Nağıyev günorta yeməyi zamanı tikinti yerinə baş çəkir və görür ki, podratçı və tikintidə işləyən işçilərin bəzisi tonqalın ətrafına toplaşmış yemək yeyirlər. Podratçı siqaretini kibritlə yandırır. Nağıyev ona baxır və deyir: “Sabah iş gəlmə. Sabah idarəyə get və işdən çıxarılmışın barədə sənədi al.”

“Niyə görə, Ağa Musa?”, deyə podratçı ümitsiz vəziyyətdə soruşur.

“Sənin qarşında iri tonqal olduğu halda, buna ehtiyac olmasa da sən kibrit yandırdın. Əgər sən öz mülkiyyətinin qeydinə qalmırsansa, onda mən öz mülkiyyətimi sənə necə etibar edə bilərəm?”, deyə Nağıyev cavab verir.

Xəsis kimi tanınmasına baxmayaraq, Nağıyev xeyriyyəçi idi və bir sıra önəmli binaları və layihələri maliyyələşdirmişdi. Məsələn, o, çox böyük bir xəstəxana tikdirmişdi və bu xəstəxana Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra onun adı ilə Musa Nağıyev adına Təcili Tibbi Yardım Xəstəxanası adlandırılmışdır. O, həmçinin Bakının su təchizat sisteminin—Şollar su zavodunun maliyyələşdirilməsinə yardım etmişdir. O, Bakıda bir sır məktəblərin tikintisinə yardım etmiş və kasıb ailədən olan 25 azərbaycanlı məktəblinin xərcini öz üzərinə götürmüşdür.

Sovet dövründə Nağıyevin Bakı memarlığına verdiyi tövhə demək olar ki, unudulmuşdur. Onun gördüyü işlər yalnız Yenidənqurma və müstəqillik illərindən sonra qiymətləndirilməyə başlanmışdır.

MURTUZA MUZTAROV. Şəhərin mərkəzində yerləşən ən iri yaşayış evlərindən biri olan Bakının Səadət Sarayı bir zamanlar neft maqnatı Murtuza Muxtarovun (1855-1920) dəbdəbəli iqamətgahı olmuşdur. Avropaya səyahət etdikdən sonra Muxtarov özünə fransız qotik üslubunda tikilmiş saraya bənzər bir iqamətgah tikdirmək qərarına gəlir. Polşalı memar I. K. Ploşko 1911-1912-ci illərdə bu binanın tikintisinə nəzarət etmişdir.

Muxtarov həmçinin Bakı şəhərinin ətrafındakı Əmircan qəsəbəsində yerləşən və Azərbaycanın ən böyük məscidlərindən biri olan Əmircan məscidini tikdirmişdir. Rus hökuməti ona şəhərin mərkəzində belə böyük bir məscid tikdirməyə icazə verməmişdi. Muxtarov həmçinin Şimali Qafqazın Vladivostok şəhərində böyük bir məscid inşa etdirmişdi. Bu gün Muxtarovun iri şəhərkənarı villasında Bakının Botanika Bağının Mərdəkan filialı (Dendropark) yerləşir.

AĞA BALA QULİYEV. 1899-cu ildə Ağa Bala Quliyev Bakının mərkəzində gözəl bir saray tikdirir. Müxtəlif Avropa üslublarından istifadə edən neft maqnatları olan dostlarından fərqli olaraq, Guliyev Şirvanşahlar Sarayının giriş qapısındakı bəzək ornamentlərindən istifadə edərək Bakı-Abşeron memarlıq üslubunda ev tikdirməyə üstünlük verdi. Onun iqamətgahı bu üslubda tikilən yeganə binadır. Polşalı memar Skibinski bu iqamətgahın layihəsini hazılamışdı.

Az sayda azərbaycanlı un maqnatı kimi tanınan Quliyevin Xəzər neftinin kəmərlə vasitəsilə Qara dəniz sahillərində yerləşən Batumi (Gürcüstan) limanına nəqli layihəsini çəkilməsinə təşəbbüs edən bir şəxs olduğunu bilir. O, Bakı-Batumi səhmdar şirkəti yaradaraq 1897-ci ildə kəmərin tikintisinə başlamış və 1907-ci ildə bu işi başa çatdırmışdır.

İTİRİLMİŞ NƏQŞLƏR. Neft maqnatlarının saraylarının zalları, tavanları və qapıları rəngli və yağlı nəqşlərlə bəzədilmişdir. Bu rəsmlərə müxtəlif çöl təbiət mənzərələri, güllər, heyvanlar ilə yanaşı ənənəvi müsəlman ornamentləri, Bibliyadan səhnələr və 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərindəki gündəlik həyatdan şəkillər əlavə edilmişdi.

Sovet dövründə bolşeviklər bu rəsmləri “kapitalist memarlığının israfçılığı” kimi qəbul edərək onların üzərini boyamış və ya onları silmişlər. Bir çox hallarda, onlar həmçinin binaların içərişində yerləşən lepka bəzəklərini və oyma işlərini yox etmişdilər.

Onlar binaların fəhlələrin həyatı kimi sadə və adi olması şərtinin qoyurdular.

Ismailiyə Sarayında bir otaq və zal və Tağıyev Sarayının Şərq Zalı da daxil olmaqla çox az tikililərdə orijinal interyer işləmələri olduğu kimi qalmışdır. Bu gün 70 il Sovet hakimiyyəti dövründə dağıdılmış rəsmləri bərpa etmək mümkün deyil. Bəzi əski fotolar və rəsm işlərinin nadir nümunələri saxlanılıb, lakin onlar mövcud olan yeganə şeylərdir.

STALİN DÖVRÜ. 1953-cü ilə kimi Sovet təbliğatı Azərbaycanın nəhəng memarlıq nailiyyətlərinin “millətlərin atası” olan Stalinin rəhbərliyi altında əldə edildiyini yayırdı. Əlbəttə ki, Stalinin hakimiyyəti illərində bir çox gözəl və cəlbedici binalar tikilmişdir. Bu sıraya Azərbaycan ənənəvi memarlıq üslubundan istifadə edilərək Sovet dövrünün ilkin illərində inşa edilmiş Bakı Vağzal da daxildir.

Eyni zamanda II Dünya Müharibəsinin sonunda L. Rudnev, V. Muns və K. Tkaçenko kimi memarlar tərəfindən tikilən və Lenin meydanında (hal-hazırda Azadlıq Meydanı) Azərbaycan Hökumət evini də qeyd etmək lazımdır. Əsir alınmış alman əsgərləri burada işçi kimi istifadə olunurdular və Bakı camaatı bu barədə bunları deyirdi: “Bu bina çox yüksək keyfiyyətlidir, çünki onu alman əsgərləri tikib. O, çox dəqiq və səliqəli tikilib.”

Stalin dövründə Azərbaycanın ən məşhur memarları Sadıq Dadaşov və Mikayıl Hüseynov olmuşdur. Onlar Nizami küçəsində yerləşən “Buzovnanefit”, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Nizami Kinoteatrı, Hacıbəyov Konservatoriyası (indi Musiqi Akademiyası adlanır), Nizami Muzeyi, Nazirlər Kabinetinin binası, Axundov adına Milli Kitabxana kimi şah əsərləri yaratmışlar. Məcidov nəhəng Lenin Muzeyini (hal-hazırda burada xalça muzeyi və bir sıra başqa obyektlər yerləşir) inşa etmişdir. Azərbaycan memarları Əlilzadə və Mədətov Azərbaycan Dram Teatrını inşa etmişdir. Bu binaların tikintisinin çoxunun Xruşovun zamanında başa çatdırılmasına baxmayaraq, onlar iri həcminə, möhtəşəmliyinə və gözəlliyinə görə “Stalin binaları” hesab olunur (Sovet dilində “stalin-kalar”).

Stalin dövründə Azərbaycanda “mədəniyyət sarayı” adlanan yeni tip bina növü peyda oldu. Bu saraylar fəhlələrin və digər zəhmətkeşlərin əylənmək məqsədilə oyunlar oynamaq, mühazi-rələrə qulaq asmaq, şahmat oynamaq, idman yarışlarında iştirak

etmək və Sovet və ya xalq musiqisi konsetlərinə qulaq asmaq üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi teatr mərkəzləri idi. Bu əzəmətli mədəniyyət mərkəzlərinin çoxu qədim yunan məbədlərini xatırladırdı.

1920-ci illərdə Bolşeviklər fəhlələr üçün şəhər bağları salmağa başladılar. Elmlər Akademiyasının İcraiyyə binasına bitişik olan Sabir bağı və dənizkənarı bulvar yenidən tikildi və genişləndirildi. Bu bağların çoxunda Marks, Lenin, Engels, Stalin və məşhur Azərbaycan şair və yazıçılarının heykəlləri qoyuldu.

Bu heykəllərin heç də hamısı müasir dünyagörüşü baxımından estetik deyildi. Fəhlə kişinin və kəndli qadının nəhəng malalı bürüncdən olan heykəlləri real həyatdan çox “böyük kommunist ideyalarını” xatırladırdı. Kişi əlində iri çəkic, qadın isə oraq tutaraq Sovet İttifaqındakı bütün fəhlə və kəndlilərin birliyini simvolizə edirdi. Hər iki heykəldəki insanlar atletik və qüvvətli görünürdü və onların sifətindəki laqeyd, duyğusuz bir ifadə onları manekenə bənzədirdi. Digər heykəllər idmançı kişi və qadınlara həsr olunmuşdu və, bəzən, belə bir yazılı şüarla təchiz edirdilər: “Axmaq olma, idmanla məşğul ol!”.

Stalin dövründə həyat şəraiti ideal həyat şəraitindən çox-çox uzaq idi. Bir çox Sovet vətəndaşları ümumi mətbəxi, hamam və tualetləri olan kommunal mənzillərdə yaşamağı olurdular. Stalinin siyasəti müxtəlif insanları vahid ailə kimi bir yerdə yaşamağa məcbur etmək idi.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra tarixçilər Stalin dövrü memarlığının müsbət və çatışmaz cəhətləri barədə danışmaq azadlığı əldə etdilər. Stalinin nəhəng inzibati binalar tikdirmək tendensiyası indi gigantomaniya (nəhəngbazlıq) kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən, alimlər qəbul edirlər ki, Bakıdakı bir çox yüksək keyfiyyətli və gözəl binalar məhz Stalin dövründə inşa edilmişdir.

XRUŞOV DÖVRÜ. Xruşov hakimiyyətə gələndə Stalin dövrü memarlığının bütün nailiyyətlərini rədd etdi. O, elan etdi ki, 250 milyonluq Sovet xalqının hamısının öz şəxsi mənzili (kommunal mənzillərin əksinə olaraq) olmalıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün çox qısa zamanda keyfiyyətsiz və ucuz materialdan binalar tikilməyə başlandı. Keyfiyyət və estetikaya, görünür, heç önəm verilmirdi. Sovet dili ilə “xruşovkalar” adlanan və “Xruşovsayağı ev” mənasını verən bu 5 mərtəbəli eybəcər binalar Bakıda hələ də mövcuddur. Bəzən insanlar bu evləri “xruşoba” adlandırırdılar. Bu

isə rus dilində “truşoba” (çirkli, kasıb daxma) və Xruşovun familiyasının kombinasiyasıdır.

Bu ucuz mənzillər tikilən zaman Xruşov demişdi: “Narahat olmayın. Bu evlər yalnız müvəqqətidir. 25 ildən sonra Sovet İttifaqı dünyanın ən varlı ölkəsi olanda, bu binalar söküləcək və fəhlələr üçün həqiqi saraylarla əvəz ediləcək.”

Bu binaların keyfiyyətinin çox aşağı olmasına baxmayaraq, Xruşovun layihəsi Sosializmin böyük qələbəsi kimi qiymətləndirildi. Biz indi bu binaların həqiqi simasını görürük. Lakin eyni zamanda xatırlamalıyıq ki, onlar minlərlə azərbaycanlıya Stalinin kommunal evlərini tərk etmək və öz şəxsi mənzillərinə malik olmaq imkanı verdi.

BREJNEV DÖVRÜ. Brejnevə görə Xruşovun çox qısa zaman ərzində bütün vətəndaşları şəxsi mənzillərlə təmin etmək istəyi “voluntarizm”, yəni qeyri-real şeylərə nail olmaq üçün atılmış bir təşəbbüs idi. Brejnev Bakıda bu ucuz və görkəmsiz binaların tikintisini dayandırdı.

Onların əvəzinə bütün respublika ərazisində 5 və 9 mərtəbəli daha keyfiyyətli binalar tikilməyə başlandı. Həmin dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyev Gülüstən Sarayı, Respublika Sarayı, Xalq Sənaye Nailiyyətləri Sərgi Salonu, Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin binası və Parlament Binasının layihələri üçün irimiqyaslı tikinti işlərinə başlanğıc verdi.

Lenin meydanında Abşeron və Azərbaycan mehmanxanaları ucaldıldı. Moskva mehmanxanası isə Avropadan gələn varlı əcnəbilərin qaldığı bir mehmanxana kimi şöhrət qazandı.

Ümumilikdə, Stalin üslubu daha müasir memarlıq formaları ilə əvəz olundu. Köhnə Parapet çoxlu sayda fontanları və heykəlləri olan Fontanlar Meydanına çevrildi.

Həmin dövrdə Azərbaycan kitabları və qəzetləri Kommunist Partiyasının Bakının gözəlləşdirilməsindəki rolunu vurğulayırdılar. Brejnev özü dəfələrlə şəhərə səyahət etmiş və demişdi: “Bakı gözəl şəhərdir. Burada yaşamaq və işləmək çox xoşdur.” Onun bu sözləri tezliklə Bakıdakı lövhələrdə şüar kimi istifadə olunmağa başladı.

Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycan memarlığı bütün Sovet İttifaqını bürüyən eyni problemlərdən əziyyət çəkirdi. İndi Azərbaycan müstəqil bir dövlət olduğundan, biz açıq-açıqına yazı bilərik ki, Brejnev dövründə tikilən yaşayış evləri də aşağı

keyfiyyətli idi. Buna səbəb Sovet tikinti sənayesini bürümüş korrupsiya idi. Adətən yeni evlərdə yaşayan insanlar həmin evləri özləri təmir etməyə məcbur olurdular, çünki onlar çox aşağı keyfiyyətli tikilirdi.

YENİLİKLƏR. Bakı memarlığı Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra çox dəyişmişdir. Azərbaycan ilə neft müqaviləsi imzalayan xarici neft kompaniyaları özləri ilə çox böyük investisiya axını gətirmişlər. Bu kompaniyalardan çoxu öz ofislərini şəhərin mərkəzində açmışlar, bəziləri isə hətta orta əsrlərə aid İçəri Şəhəri seçmişlər. Bakının memarlıq mühitini əks etdirmək üçün yeni ofislərin çoxu ənənəvi Şərq üslubunda tikilir və orta əsr evlərini xatırladır. İçəri Şəhərdə yerləşən köhnə evlərin çoxu yenidən bərpa olunmuş və bununla da Bakının tarixi mərkəzinə daha təmiz və müasir görkəm vermişlər.

Bununla belə, bir çox azərbaycanlı memarlar İçəri Şəhərdə aparılan yeni tikinti işlərinə kəskin etiraz edirlər. Onlar deyirlər ki, orada aparılan geniş tikinti işləri orta əsrlər şəhərinin nadir strukturunu pozur. Qız Qalası, Şirvanşahlar sarayı da daxil olmaqla qala daxilindəki İçəri Şəhər 2000-ci ildən UNESCO'nun Dünya Əhəmiyyətli Abidələr statusuna malikdir, lakin onu qorumaq üçün lazımı tədbirlər yerinə yetirilmir və ya yerinə yetirilməsi çox çətinidir.

Sovet dövründə Bakı rahat və dəbdəbəli otellər az idi. Lakin indi şəhərdə çoxlu sayda əcnəbi olduğundan, yeni otellər tikilməkdədir. Bunlara iki nümunə kimi Avropa Oteli və ISR Plaza'nı göstərmək olar. Köhnə Naxçıvan oteli hal-hazırda bərpa olunmuş və Hyatt Regency və Hyatt Towers adı ilə tanınır. Hyatt kompleksində həm ofislər, həm də yaşayış mənzilləri vardır.

Bakının səma xəttini Azərbaycan Milli Bankı və Tikinti Bankı kimi yeni polad və şüşəli binalar kəsir. Bu müasir binalar Bakını Sovet görkəmini hələ də saxlayan Tiflis və Yerevan kimi Qafqaz şəhərlərindən fərqləndirir.

Bakıda son dövrlərdə tikilən yaşayış binalarında və məscidlərdə türk təsiri açıq-açıqına hiss olunmaqdadır. Bu məscidlər ənənəvi Azərbaycan üslubundan fərqli olaraq Osmanlı üslubunda tərtib olunmuşdur. Adətən Osmanlı məscidləri nazik nizə başlı minarələrə və geniş silindr formalı günbəzlərə məxsusdur. Bu üslubun ən yaxşı nümunəsi İstanbulda yerləşən məşhur Aya Sofya məscididir. Bakının ən məşhur məscidlərindən biri türk Cümə

məscidi Osmanlı üslubundadır və bir neçə il bundan əvvəl Şəhidlər Xiyabanı yaxınlığında tikilmişdir.

Azərbaycan üslublu məscidlər ənənəvi olaraq ağ daşdan tikilən enli, qısa minarələrə malikdir. Türk minarələrinin metallik və rəngli damlarından fərqli olaraq, yerli minarələrin hər biri ornamentlərdən və eyvanın aşağısında yerləşən daşların üzərinə oyulmuş Quran ayələrindən ibarət sadə görünüşə malikdir. Bakıda yerləşən 10-cu əsrə aid Məhəmməd məscidi bunun bariz nümunəsidir.

Çoxlu sayda xaricilərin olması bütün Bakıda yeni mağazaların və dükanların tikilməsinə səbəb olmuşdur. Qərb üslubunda tikilən supermarketlər Sovet tipli mağazaları əvəz etməkdədir. Bakıda tikilən ilk supermarketlərdən biri Ramstor olmuşdur. Hal-hazırda onun bütün şəhərdə supermarketlər şəbəkəsi mövcuddur.

Yeni restoranlar, kafelər, sonsuz sayda şadlıq evləri də Bakıda açılmaqdadır. Bütün bu binalar Bakının ənənəvi görünüşünə yeni xüsusiyyətlər əlavə etmişdir.

*Fərid Ələkbərlinin məqaləsini ingilis dilindən
tərcümə etdi: Aytən Əliyeva
Redaktə edən: Aydan Nəcəfova*

MÜNDƏRİCAT

Müəllif və onun əsərləri haqqında-----	4
Müəllifdən-----	14
QƏDİM TƏBABƏT	
Musiqi terapiyası-----	17
Ətirlərlə müalicə -----	21
Qədim şərəblər-----	29
Sağlam qidalanma və uzunömürlük-----	33
ORTA ƏSR ƏLYAZMALARI	
Əlyazmalar institutu: Azərbaycanda erkən əlifbalar-----	40
Əsrlərdən gələn səslər: Bakı Əlyazmalar İnstitutu-----	45
TARİX VƏ MƏDƏNİYYƏT	
Azərbaycan tarixini yazarkən: həqiqət axtarışında-----	50
XIII əsrin Darvini? Tusinin təkamül barədəki fikirləri-----	71
Fərqli bir Koroğlu-----	76
Bakı: neftin tikdiyi şəhər-----	84
Azərbaycan – Odlar Yurdu -----	97
Atəşgah: 150 il öncə fransız yazıçısı A.Dümanın nəzərində-----	99
İpək yolu: Azərbaycanda tut ağacının tarixi (F.Ələkbərli, İ.Əliyev)-----	101
Köhnə Bakı haqqında xatirələr-----	104
İslamda yemək təcrübəsi və müasir Azərbaycan gercəkliyi-----	119
Sofi Həmid qəbirstanlığı: solğun rənglər və əks olunmuş ömür-----	123
GÖRKƏMLİ TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR	
Mirzə Fətəli Axundov: öz dövrünü qabaqlayan əlifba islahatçısı-----	136
Gündəliklər: Şair Mikayıl Müşviq-----	138
Aktyor Sarabskinin xatirələri-----	143
MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ	
Bakı memarlığı, memarları, və bu memarları maliyləşdirən şəxsiyyətlər-----	149

© Azerbaijan International, 2008
© Fərid Ələkbərli, 2008